

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

AZ ARISZTOTELÉSZI ÉRTÉKEK TÁBLÁJA MA

A NÉV MINT KÓD

AUSZTRIA-KÉP MAGYARORSZÁGON 1848–1849-BEN,
A FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN

MÁRCIUS 15-E SOKARCÚSÁGA

KAČANSKI ÉS A MAGYAROK 1848-BAN

ÚJVIDÉK 1849. ÉVI ÁGYÚZÁSA
A SZERB TÖRTÉNELMI TUDATBAN

HANKISS JÁNOS „MAGYAR ÁDÁM”-JA

A WATHAY-KÉZIRAT ÉS A SZERB RÉGÉSZET

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXVIII. évfolyam, 2008. 1. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Bence Erika

A szerkesztőbizottság tagjai:

Barótiné Gaál Márta (Szeged)

Juliane Brandt (München)

Dobrenov-Major Mária (Brisbane)

Kartag-Ódri Ágnes

Mészáros Szécsényi Katalin

Németh Ferenc

Ózer Ágnes

Szilágyi Márton (Budapest)

Vincze István

Kéziratgondozó:

Takács Ilona

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Buzás Mihály

Angol fordítás:

McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás:

Andrić Edit

ETO-besorolás:

Csáky S. Pirooska

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói: a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Szülőföld Alap

TARTALOM

	<i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Bertók Rózsa	Az arisztotelészi értékek táblája ma	7
Takács Judit	A név mint kód.	18
	<i>Emlékezet: Az 1848-as szabadságharc és forradalom 160. évfordulója</i>	
Hermann Róbert	Ausztria-kép Magyarországon 1848–1849-ben, a forradalom időszakában	30
Pál Tibor	Március 15-e sokarcúsága	39
Hermann Róbert	A magyar zsidóság szerepe a honvédelemben 1848–49-ben.	43
Csorba Béla	Kačanski és a magyarok 1848-ban	51
Ózer Ágnes	Újvidék 1849. évi ágyúzása a szerb történelmi tudatban	58
	<i>Perspektíva</i>	
Madácsy Piroska	Hankiss János „magyar Ádám”-ja	65
	<i>Műhely</i>	
Cindori Mária	A Wathay-kézirat és a szerb régészet.	75
Mák Ferenc	Kalapis Zoltán és a szellemi honvédelem (IV.) . . .	81
	<i>Szemle</i>	
Kovács Rácz Eleonóra	Köznevesülő tulajdonnevek (Takács Judit: Keresztnevek jelentésváltozása) . . .	99
Bálint István	Az önszerveződés embere és ideológiája (Hódi Sándor: Mi fán terem a nemzetstratégia?) . .	104
	*	
Sebestyén Erika	A magyar tudomány ünnepe Újvidéken	109
Andrić Edit	Szaknyelv – terminológia – többnyelvűség. . . .	112
Farkas Tamás	Névváltoztatás – társadalom – történelem	115
Sarankó Márta	Irodalom és tapasztalat	119
Horváth Futó Hargita		
–Rajslí Ilona	Innovatív tanítási modellek, gyermekközpontú oktatás	121
Boldizsár Anna	Kortárs beszédpozíciók	126
	Szerkesztőségi közlemény	131
	E számunk szerzői	132

SADRŽAJ

	<i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Roža Bertok:	Tabla Aristotelovih vrednosti danas	7
Judit Takač	Ime kao kod	18
	<i>Sećanje: 160. godišnjica borbe za slobodu i revolucije iz 1848. godine</i>	
Robert Herman	Slika Austrije u Mađarskoj za vreme revolucije 1848–1849. godine	30
Tibor Pal	15. mart iz više perspektiva	39
Robert Herman	Uloga mađarskih Jevreja u odbrani zemlje 1848–1849.	43
Bela Čorba	Kačanski i Mađari 1848. godine	51
Agneš Ozer	Topovsko granatiranje Novog Sada 1849. godine u srpskoj istorijskoj svesti.	58
	<i>Perspektiva</i>	
Piroška Madači	„Mađarski Adam“ Janoša Hankiša	65
	<i>Radionica</i>	
Marija Cindori	Rukopis Vatai i srpska arheologija.	75
Ferenc Mak	Zoltan Kalapis i duhovna narodna odbrana (IV). . .	81
	<i>Prikazi</i>	
Eleonora Kovač Rac	Vlastita imena koja postaju zajedničke imenice (Judit Takač: Promene u značenju krsnih imena) . .	99
Ištvan Balint	Čovek i ideologija samoorganizovanja (Šandor Hodi: Šta to beše nacionalna strategija?)	104
Erika Šebešćen	Obeležen praznik nauke u Novom Sadu	109
Edita Andrić	Jezik struke – terminologija – višjezičnost . . .	112
Tamaš Farkaš	Promena imena – društvo – istorija	115
Marta Šaranko	Književnost i iskustvo	119
Hargita Horvat Futo– Ilona Rajšli	Inovacioni nastavni modeli i obrazovanje orjentisano na dete.	121
Ana Boldižar	Savremene govorne pozicije	126
	Saopštenje uredništva	131
	Autori ovog broja	132

CONTENTS

	<i>Theory – History – Experiment</i>	
Bertók, Rózsa	Aristotle’s Table of the Classical Moral	
	Virtues – Today	7
Takács, Judit	Names as Codes	18
	<i>In Remembrance: 160th Anniversary of the</i>	
	<i>1848–1849 Hungarian Revolution and Struggle</i>	
	<i>for Freedom</i>	
Hermann, Róbert	Austria-image in Hungary at the	
	Time of the 1848–1849 Revolution	30
Pál, Tibor	The Multifaceted Nature of 15th March	39
Hermann, Róbert	The role of Jews in Hungary in the Defence	
	of the Country in 1848–1849	43
Csorba, Béla	Kačanski and the Hungarians in 1848	51
Ózer, Ágnes	The Cannonade of Novi Sad in the Historical	
	Awareness of the Serbs	58
	<i>Perspectives</i>	
Madácsy Piroska	János Hankiss’ “Hungarian Adam”	65
	<i>Workshop</i>	
Cindori, Mária	The Wathay-manuscript and Serbian Archeology. . .	75
Mák, Ferenc	Zoltán Kalapis and Spiritual Home-defence (IV). .	81
	<i>Review</i>	
Kovács Rácz, Eleonóra	Proper Names Turning into Common Names	
	(Takács Judit: Keresztnevek jelentésváltozása). . .	99
Bálint, István	The Man and Ideology of Self-organization	
	(Hódi Sándor: Mi fán terem a nemzetstratégia?). .	104
Sebestyén, Erika	The Hungarian Science Festival in Novi Sad . . .	109
Andrić, Edit	Professional language – terminology	
	– multilingualism	112
Farkas, Tamás	Name Change – Society – History.	115
Sarankó, Márta	Literature and Experience	119
Horváth Futó, Hargita –		
Rajslí, Ilona	Innovative teaching models and child-centred	
	education	121
Boldizsár, Anna	Contemporary speech positions.	126
	Editorial Announcement	131
	Authors in this issue.	132

ETO: 17.021

171/172

Bertók Rózsa

AZ ARISZTOTELÉSZI ÉRTÉKEK TÁBLÁJA MA

Aristotle's Table of the Classical Moral Virtues – Today

Jelenkori kritika készült az arisztotelészi klasszikus erénytábla elemzéséről. Tanulmányoztuk az erkölcsi értékek jelenkori helyzetét azonmód, hogy éveken keresztül tettünk fel kérdéseket a Pécsi Tudományegyetemen a Művészeti Kar hallgatóinak. Megdöbbentő eredményeket kaptunk, mert a közép hiányzott. Amikor megkíséreltünk új módszereket alkalmazni, továbbra is meglepetésben volt részünk, mert az eredmények nem változtak. A szélsőségek korát éljük.

Kulcsszavak: Arisztotelész, Eudemoszi etika, Nagy etika, Nikomakhoszi etika kardinális érények, hármás érték-differenciálás, középértékek összessége, mai értékválasztások, értékválság, szélsőséges érték-prioritások.

A XXI. századra az európai társadalmak központi problémájává vált a közösségek erkölcsi színvonalának csökkenése és ezzel összefüggésben az értékek válságos helyzete. Az értékválságok értékváltozásokkal is terheltek, ezért nagymértékben rontják az egyéni eligazodás biztonságát mind a kisebb, mind a nagyobb közösségekben.

A megoldási módot illetően sokféle javaslat és próbálkozás napvilágot látott, ezek egyike az értéketikák újjáélesztése és gyakorlattá tétele. Ennek a gondolatnak elméleti és gyakorlati nehézségei is vannak, mindenesetre a világos képletek meglátása érdekében vegyük sorra ezeket: (1) az európai etika történetében alig van értéketika, (2) az értéketikához a dolog természetéből adódóan értékek kellene, (3) az értékek nem nőnek ki a földből, nem megvásárolhatók, nem elhatározás kérdései, nagyon lassan válnak elfogadottá, a régiekhez való ragaszkodás nem mindig racionalizálható, (4) az értékekhez konszenzus kell és (5) az értékek közvetítésének és/vagy átörökítésének a feladata sem egyszerű.

A fenti problémahalmazt látva vizsgáljuk meg egy vitathatatlan értéketikán ezek fennállását! (Az erénytábla elemzése német nyelven olvasható: Rózsa Bertók: Die Tugendtafel des Aristoteles. In.: *Revue Roumaine de Philosophie*. Band 44. Jahr 2000. Seiten 377–387)

Az arisztotelészi tábla szemléletesen mutatja az értékeket és az értékek relációit is:

Az értékek három minősége határozható meg, melyek a középhez való viszonyuktól függően kerülnek egyik vagy másik szélre. A 14 értéksor így mindenhol egy közép és két szélső értéket tartalmaz, melyek közül minden esetben a közép a követendő. Az érdekessége a táblának az, hogy a duális (jó és rossz), (előnyös és káros) szokásos szerkezete helyett egy árnyaltabb értéktartományt kapunk, melyben a jók egyfelé, a közép felé tartanak, a rosszak sokfélék. „... nehéz dolog derekasnak lenni, hiszen minden egyes esetben a közepet megragadni nehéz. Kört rajzolni például mindenki tud, de már a kör középpontját meghatározni nehéz dolog” (MM 1187a Gondolat, Bp., 1975. p. 159).

A tartalmi elemzéssel kimutatható, hogy minden értéksor vagy viselkedési, viszonyulási szabálynak adja az alapját, vagy jellemérték. A két tartalmi különbség persze összefügg, hiszen egyes cselekedetekhez csak bizonyos jellemek kapcsolódhatnak, egyes jellemvonásúak bizonyos cselekedeteket hajtanak csak végre. A jelentősebb különbség talán a jellemnek, mint állandósult meghatározónak a tulajdonságában, a cselekedetnek a gyakorlati orientáltságában illetve aktualitásában érhető tetten.

Az összes lehetséges viszonylat mind a jellem, mind a cselekedet szempontjából egyszerre követendő és elérendő, nincsenek alternatívák, hanem a tökéletesség felé vezető úton való előrejutás mértéke szabja meg a különbségeket. Ennek egyik tanulsága, hogy van tökéletesség, van etalon, van egy Szókratész-minta, a másik, hogy zártnak tételezi a polisz-közösséget. Ez utóbbi a mi témánk szempontjából azért jelentős, mert egyetlen értékre, vagy érték-relációra sem mondható, hogy ne lenne ismert mindenki számára. Mindenki, minden cselekedetében tudja, mi a jó, és hogyan lehet azt elérni. Az értékek adottak és nem spontán választhatók és változtathatók, mert csak ilyen körülmények között lehet ellenőrizni is őket. A visszacsatolás lehetősége a cselekedetek vonatkozásában mindig a gyakorlati megvalósulásuk biztonságát segíti, és átjárhatóvá teszi a közösségeket.

A táblázat konkrét értéksorai mellett találhatunk magyarázatokat egyfelől a sorok alapvető szempontjaira vonatkozóan, másfelől olyan nagy szabályok tekintetében, melyek mindegyik értékre érvényesek.

Minden oszthatóban megkülönböztethetjük a többet, a kevesebbet és az egyenlőt. Ez lesz körülbelül a mennyiségi arányosítás nagy szabálya.

Az arányok mérésének alapja a közép, a közép az, amiben nincs szélső, a szélső az, amiben nincs közép. Mivel a szélső kétirányú eltérés: egy túlzás és egy hiány, a sok és a kevés között van a mérték, így áll össze szerkezetileg a három érték. Ez utóbbi jellemzőnek a fő szabálya a mértéktartás a közép-értéken. A mértéktartás a görög kardinális erények egyike, ami megtalálható Arisztotelész előtt is, és később is nagyon sokféle előfordulása ismert. Tulajdonképpen van egy negyedik értéktényező is, ez pedig a reláció alapja, az a szempont, melynek alapján vizsgálja a filozófus, hogy milyen is a konkrét helyzet. A mér-

tékletesség önmagában alkot egy értéket középen. A középtől való eltérés az érzéketlenség és a mértéktelenség, a viszonyítás alap-érték, a mértékek arányának az érzékelése. Ez azért fontos, mert maga az érzéketlenség mint hiány nem csak a középtől való eltérést mutatja, tehát az értéktábla szerinti szélsőséget, hanem a cselekvőnek a mértékek arányára vonatkozó érzékelésbeli tévesztését is, mert hiányt szenved ebből a képességéből, és így törvényszerű, hogy elhibázza a közepet. Érdekes módon a túlzás oldalon lesz a mértéktelenség, ami a fosztóképző miatt hiányra asszociáltat bennünket, mégis a mérték érzékelésének eltúlzása, és ezáltal az aránytalanság különböző formáit fejezi ki vele. Az aránytalanság fennállhat sok tekintetben: a) a mennyiség eltévesztése például a fogyasztásra vonatkozóan; b) az arány eltévesztése a fogyasztó és a fogyasztandó étel vagy bármi tekintetében; c) a megfelelés eltévesztése (lehet valami egyenlő és mégis igazságtalan, ha a fogyasztók személyétől eltekintenek, pl. elfeleznek valamit egy távfutó és egy csecsemő között).

Ez utóbbira vonatkozik talán a legáltalánosabb szabály, hogy mindent a megfelelő helyen, a megfelelő időben, a megfelelő módon kell tenni a megfelelő dolgokkal kapcsolatban.

Ez utóbbi szabálynak egy megalapozó formája a Nikomakhoszi etika 1106a 5. pontja alatt olvasható: „Mindenben, ami összefüggő és osztható, megkülönböztethetjük a több, a kevesebb és az egyenlő fogalmát, és pedig vagy magára az illető dologra vonatkoztatva, vagy pedig önmagunkhoz viszonyítva; az egyenlő pedig valamiféle közép a túl sok és a túl kevés közt” (NE, Európa, Bp., 1987. p. 42–43.).

Itt megadja a két szempontját is a cselekedet megítélésének: a közép-érték mértékéhez való viszonyt, illetve a konkrét cselekvő lehetőségeinek a szempontját.

Az aránytévesztés alapját képezheti az, ha valaki nem ismeri a szabályt, nem tudja, hogy van szabály, ezt hívja Arisztotelész tudatlanságból elkövetett rossz cselekedetnek, de lehet hibázni tudatlanságban is, mikor valaki nem beszámítható állapotban van (pl. részeg), és ekkor tér el az elvárando cselekedettől. Az előbbi megbocsátható, mely azt mutatja, hogy az etikai racionalizmusnak Arisztotelészre gyakorolt hatása meghatározó volt általában, még a meghaladása ellenére is, az utóbbi pedig a rossz természetnek a mértéktelenséggel kapcsolatos megnyilvánulása, ezért megbocsáthatatlan.

Az egyes cselekvő, egy-egy polisz-polgár esetében elképzelhető a lélekreszek közötti vívódás és konfliktus, de az erénytábla értékei nem alternatív értékek, azok együtt, egyszerre teljesítendőek, az erkölcs kérdéseiben a konfliktusos helyzet nem jellemző. Az erények ismerete a zártaságból, a polisz-tér egységének lehetőségeiből adódik, abból, hogy nem a jövőre orientáltan, tervmegvalósító módon működik, hanem csak egyszerűen működik, létalapja az 'itt és most'.

A lélek részei minden embernél ugyanazok, csak működésükben térnek el, van, akinél a működés elősegíti az erényessé válást, másnál meg hátráltatja.

A *kalokagathia* mindenki számára cél lehet, még akkor is, ha nem lesz senkiből *kalokagathosz*, csak megközelíti a kör középpontját az erényessé válás folyamatában. Mivel ez egy cselekvésekben aktív folyamat, a gyerekkor erkölcs előtti időszak Arisztotelésznél (EE, 1115b). Az erényes cselekedet megegyezik a helyesen vezetett észbelivel (orthosz logosz) és a cselekedet esztétikájával is. A jó bölcsesség és szépség is egyszerre. Az erényessé válás hosszú és nehéz folyamatában szerepet kap a tudás, az akarat és a szokás, de az erényes életvezetés állapotában a jó tevése nagyon könnyű és egyszerű.

Az EE1221a az erénytábla fellelési helye, az áttekinthetőség kedvéért szemléletesebb úgy fölírni az értékeket, hogy valóban középre kerüljenek a középben lévők, a szélsők pedig a minősített helyükre:

TÚLZÁS	KÖZÉP	HIÁNY
DÜHÖSSÉG	SZELÍDSÉG	HALVÉRŰSÉG
VAKMERŐSÉG	BÁTORSÁG	GYÁVASÁG
SZEMÉRMETLENSÉG	SZEMÉREM	SZÉGYENLŐSSÉG
MÉRTÉKTELENSÉG	MÉRTÉKLETESÉG	ÉRZÉKTELENSÉG
IRIGYSÉG	JOGOS FELHÁBORODÁS	NN
NYERESÉG	JOGSZERŰSÉG	VESZTESÉG
TÉKOZLÁS	NAGYVONALÚSÁG	FŐSVÉNYSÉG
FENNHÉJÁZÁS	IGAZSÁG	GÚNYOS SZERÉNYSÉG
HÍZELGÉS	SZERETET	GYŰLÖLET
TETSZELGÉS	ÖNÉRZET	ÖNHITTÉG
ELPUHULTSÁG	ÁLLHATATOSSÁG	SZENVEDÉSBEN VALÓ ELTOMPULTSÁG
FELFUVALKODOTTSÁG	NEMES BECSVÁGY	KISHITŰSÉG
PAZARLÁS	ÁLDOZATKÉSZSÉG	SZÜKKEBLŰSÉG
ÁLNOKSÁG	BELÁTÁS	EGYÜGYŰSÉG

A mai értékvtáltásos és értékvtalságos helyzetben nem látni tisztán az értékek eltűnésének és keletkezésének stációit, így azokat állítottuk szembe, melyek mintegy váltó-értékként működnek és feltűnően nagy szerepet kapnak. Magukat az értékeket, mivel még nem mutatkoznak meg teljesen számunkra, nem is mindig tudjuk megnevezni, helyette inkább azt az értékképző alapot próbáltuk beazonosítani, melynek bázisán fejlődik majd az érték. Az alábbi váltásokban néhány jellemző messziről megmutatja magát: 1) a váltó érték-alapok szinte ellentétei egymásnak; 2) ennek következtében nincsenek átmenetek, hanem végletek; 3) ezért szinte érték-tagadásnak tűnik a változás; 4) eleve megkérdőjelezhető, hogy milyen minőségű érték képződhet valaminek az ellenkezőjéből; 5) eltűnő értékek helyén érték-hiány jön létre; 6) a hagyomány szerinti érték-

alapok jobban tematizálhatók, mára összekeveredtek a különböző alrendszerek bázisán létrejövő értékképzők. Az erkölcs természete miatt nagyon nehéz olyan tiszta képleteket megmutatni, mint Arisztotelész idején.

Kísérletképpen megpróbálkozunk azzal a módszerrel, hogy az etika területről ne tévelyegjünk túl messze, hogy sorra vesszük a fenti táblázat értékeinek szempontjait és ezeket a mára értelmezzük.

Az első sor az indulati alapokat vizsgálja az embernél, melyek következtében valaki haragossá, *dühössé* válik, vagy épp ellenkezőleg, belenyugvóvá, és így rabszolgalelkű vagy *halvérű* lesz. Aki manapság *szelíd*, jámbor, az inkább negatív, hiszen feltűnőbb, ha több érzelmet mutat és hatásosabb, ha nem pozitívak az érzelmei. Ma a versenyhelyzetekben, a karrierépítésben előnyösebb a dühösség. A fiatalos, kritikus, lázadó attitűdökhöz is ez tartozik hozzá. A másik végleten azok állnak, akik nem haragszanak akkor sem, amikor kell, és ott sem, ahol kell. A halvérűeket jól lehet irányítani, fel lehet őket használni, esetleg tömegesen jól befolyásolhatók. Tehát ma mindkét véglet értékképző alap, míg a közép, a szelidség nem elismert érték. A lázadó, a házsártos, az összeférhetetlen, az epés könnyen lehet a gyűlöletkeltés és az ezzel kapcsolatos szeparáció belső bázisa.

A *bátorság* középértéke mára inkább a *vakmerőség* felé tolódott el, ami a filmekben látható produkciókkal is magyarázható; olyan hősök meg nincsenek a mindennapokban, akik a bátorságukért azok. Ezzel együtt a gyávaságnak is, mint a közép ellentétének, elhalványul a negatív töltete, és kezd kiszorulni még a szóhasználatból is. Helyette sokkal inkább a karakterisztikusabb jellemvonások sokasodtak meg, mint a sunyi, alattomos, képmutató stb.

A bátor ember általában nem fél, de a gyalázattól félnie kell mindenkinek. Szépen látszik, hogy a vonatkozását meg kell állapítanunk a jellemvonásnak, mert különben nem tudunk ítéletet alkotni róla. Bátornak azokat mondjuk, akik az emberi lehetőségeket nem meghaladó fizikai természetű dolgokban bátrak. A bátorságnak sok fajtája van: más a halállal szembeni bátorság háborúban és betegágyon; más a mindennapi tettekben való bátor helytállás. Ezek mind az erkölcsi széppel összefüggő bátorságok. Ami ezektől eltér, azok látszat-bátorságok, amilyen az állampolgári, amely csak addig tart, amíg az állampolgári teendők érvényben vannak, ennek még valami köze van az igazi bátorsághoz, mert kimutatható benne a gyalázat elkerülése. A többi négy kizárólag látszat: a tapasztalat-alapú bátorság (1), mely magában hordozza a múltat, és tudást követel pl. a harcban szerzett bátorságok tapasztalatairól. Szókratész ezt bátorságnak tartja, Arisztotelész viszont tagadja, megint egy jó példát láthatunk az etikai racionalista felfogás és a gyakorlati erkölcs között. Arisztotelésznek nem elég a tudás, a bátorság nem tudás, a bátorság *hic et nunc* cselekedet és gyakorlat. A haraggal (2) kapcsolatos viselkedés a megsebzett vadállathoz hasonlít, de sem a vadállatot, sem a dühös embert nem nevezhetjük valóban bátornak.

A reménykedő (3) bátorsága is híján van a cselekvő aktivitásnak, hiszen változatlanul tekinti a múltbeli tapasztalatokat: aki korábban győzött, most is győzni fog – reményei szerint. Aki a bátorság látszatát akarja kelteni, azért teszi, mert valamit nem tud (4). Aki rosszul méri föl a veszély nagyságát, nagy elánnal elindul (bátran) cselekedni, majd elinal a bátorsága. A bátorság elemzésének konklúziója NE 1115b 10. soraiban található: „A hiba tehát rendszerint abból származik, hogy az ember attól fél, amitől nem kellene, vagy nem úgy fél, ahogy kellene, vagy nem akkor, amikor kellene stb. ...Tehát aki avval a veszéllyel száll szembe, amellyel kell, illetőleg attól fél, amitől kell, s aki azért teszi ezt, amiért kell, s úgy teszi, ahogyan kell, s akkor, amikor kell; s aki a biztonság érzésében is ezeket a szempontokat követi, az bátor ember.” (Nikomakhoszi etika. Európa, Bp. 1987. p. 75.)

Arisztotelész sorai a mai ember számára is segítenek eligazodni a bátorságnak mint lelkialkatnak az elemzésénél, de a vakmerőség és a gyávaság közötti középhatár tekintetében, a már említett fogalom-eltolódások miatt is, nagyobbak a bizonytalanságok. A látszat-bátorságok esetei, kétségtelenül, ma is fennállnak. A háború és a fizikai megpróbáltatások helyett manapság inkább a sportbeli teljesítmények utalnak bátorságra, mert mögöttük erényként húzódik meg a bátorság, amely kitartásban, erőben, szorgalomban mutatkozik meg.

A *szemérem* középhatár a *szemérmetlenség* és a *szégyenlősség* között. A *szemérem* középként az egyének másoknak való megfelelése mértékét jelenti. A két szélső érték a senkinek, vagy a mindenkinek való megfelelést tartalmazza, így egyik sem kívánatos. A mai értékrendünkben a szégyenlősség kezd kimeneni a divatból, és érték-képző a szemérmetlenség, a magamutogatás, az izléstelenség és a gátlástalanság. A szemérem vonatkozik egyfelől tettekre, másfelől szavakra. Ma a szabados cselekedetek, a korlátlanul és kontrollálatlanul áramló szavak korát éljük. A nyílt beszéd nem őszinteséget, hanem mindennek a szemérmetlen kimondását, helyenként trágárságot is jelent. A NE vonatkozó passzusai szerint a szemérem csak a fiatalokhoz illik, az öregekhez már nem, mert a fiatalok hibáznak, és a szemérem visszatartja őket az újabb baklövések elkövetésétől, az idősnek nem illik már ilyeneket elkövetni. A fiatal a szégyenlősségeért elismerésben részesül, az idősnek nem szabad semmi szégyenteljest elkövetni. Arisztotelész életkor szempontjából is sok esetben különbségeket tesz a középtől való eltérés értékelésében. Ma épp az ellenkezőjét tapasztaljuk, szinte erény a fiatal életkor, a tapasztalatlanság, minden korhatáros: az állások, a pályázatok. Kezd kialakulni a diszkriminációnak egy újabb formája, az életkor-alapú megkülönböztetés. A szemérem és a szégyenlősség szinte kihaló érzések, a versenyztetésre épülő társadalmakban ezekkel együtt hal ki az empátia, mert fontosabb az érvényesülés a mások érzéseibe való beleélésnél. Az emberek intim világa szinte megszűnik, eltűnnek a titkok, minden kitárulkozik, minden kimondható, semmiféle tabuk és tilalmak nem szabnak korlátot a gát-

lástalanságoknak (pornófilmek, szex-újságok az utcán, alig álcázott hirdetési szövegek, ismert emberek nemi élete a bulvársajtóban, meztelenség stb.).

A helytelen cselekedet utáni szégyenérzet senkit nem tesz tisztességgé. Arisztotelésznél a szemérmességnek akkor van jelentősége, ha valaki nem akaratosan tesz rosszat, és a cselekedete után szégyelli magát, mert a becsületes ember akarattal csak jót tesz és ilyenkor nem is kell szégyellnie magát.

A *mértékletesség* a görög kardinális erények között van számontartva. A mértéktelenség akaratunktól függ, és a testi-lelki gyönyörökkel kapcsolatos. Ennél az értéksornál jól látható a mértékaránynak, mint belső irányítónak a szerepe. Aki nem képes a mértékben az arányokat megtalálni, annak hiányzik ez az érzéke, a mértékletes embernek a vágyakozása is arányos, aki tudja értelemmel ellenőrizni, hogy mire, mikor, hogyan vágyakozzon. A közép megvalósításához tehát kell az ész lélekresz, a gyönyör vagy fájdalom minőségéhez pedig a tapasztalat, azt is mondhatnánk, hogy a *fronészis* (a gyakorlati ész) működése ehhez elengedhetetlen. A mérték vonatkozása itt nem elhanyagolható, hiszen sok esetben a mértékletes ember is lehet mértéktelen, ha olyan tárggyal kapcsolatos a gyönyöre, mint pl. a zenehallgatás vagy a szép szobrok szemlélése. Az evés-ivás és a szerelmi élet túlzásokra ad alkalmat. A mértékletes embernek is van gyönyörérzete, de nem esik a mértéktelenség hibájába. A mértékkel cselekvő az erkölcsi szépért teszi, és nem valami másért. Nem számít mértéktelennek a nagy becsre vágyó, vagy aki a tudását akarja mérték nélkül növelni. Aki házasságtörő, annak nem kell sokszor megtennie ezt ahhoz, hogy illjék rá a jelző, az egyszери cselekedete is gyalázatos.

A mai életünkben alig van mértéklet, de a mértékek sem világosak. A fogyasztói és élmény-társadalmak túlzásba viszik az étel-ital mértékét, ez meg is látszik rajtuk. (Európában minden második ember fölösleges kilóktól szenved.) Azokat a dolgokat pedig elhanyagolják, melyekben nem lehetnek mértéktelenek.

Az *irigység* az emberi természetnek kortól független velejárója, az az érdekessége, hogy bosszankodik az irigy ember mások jólétén, gazdagságán, függetlenül attól, hogy azok hogyan jutottak ezekhez az előnyökhöz. Azért van középen a *jogos felháborodás*, mert a vonatkozó tartalmi minőségtől függ (hogyan jutottak hozzá), hogy érdemmel, vagy érdemtelenül jutott valaki hozzá. Az érdemtelen javakkal kapcsolatban jogos a felháborodás, de az irigység ellentéte érték (aminek nincs neve), arról szól, aki még az érdemtelenül szerzett előnyök miatt sem háborodik föl. Ez a *név nélküli* hiány-érték híján van a jogos felháborodásnak is, ezért nem lehet közép, viszont minőségi vonatkozása tekintetében épp az irigy ellentéte: az irigy pozitív úton szerzett dolgokra is irigykedik, a név nélküli a negatívakra sem.

Manapság, főleg mikor a társadalom szerkezetében is jelentős változások történnek, mikor az emberek anyagi-vagyoni helyzete végletektől terhelt, és

egyre jobban kinyílik az olló; nőnek a különbségek; amikor hajléktalanok és úgazdag milliárdosok is a társadalom reális szereplői, akkor ezek az érzelmek elkerülhetetlenül részei lesznek az emberi kapcsolatoknak.

A *jogszerűség* a nyereszkesedés és a kárvallás közötti közép, az értéksorban ez a két teljesen ellentétes és arányos véglet maga definiálja középére ezt az értéket. A túlzó mindenből hasznot húz, a kárvalló pedig abból sem, amiből kellene. A mai értékképző alap a gazdasági szempontok túlhajtásából és az anyagi jólét felértékelődéséből származik. Ennek következtében a drága autó, a luxusvilla, a milliós nyaralás, a bunda, ékszer az emberi tulajdonságok háttérbe szorulásával válik az értékelés alapjává. A tudás-érték és az erény-értékek rovására a karrier, a gazdagság lesz érték. A nyereségre törekvő kész bármikor, bárkitől elvenni. Arisztotelész olyan méltatlan mesterségeket üzökről beszél, akik ma sem haltak ki, mint a hamis és hazardjátékosok, uzsorakamatokból élők, a zsebmetszők, az útonállók.

A *nagyvonalúság* máshol nemes lelkű adakozás (eleutheriotész) az anyagiakra vonatkozó közép. A középben cselekvő annak ad, akinek kell, akkor, amikor kell, annyit, amennyit kell. Alapvetően nem az adomány mennyisége a meghatározó, hanem az adakozó lelkialkata. Az adakozásban is mértéket kell találni, mert ha nem, akkor az adakozónak elfogy a pénze, és nem lehet többé nemes lelkű. (Shakespeare egy ilyen esetet örökített meg az Athéni Timon című drámájában. Minden jóindulatú figyelmeztetés ellenére Timon elosztogatta az egész vagyonát, barátokat vásárolt magának, s mikor utcára került, senki sem viszonzta a „jóságát”, és emiatt embergyűlölővé és emberkerülővé vált.)

Az adakozás mindig emberi relációkat takar, nemcsak adni kell, de el is kell fogadni. Az elfogadásnak is vannak szabályai: akinek magának is van, annak nem kell elfogadni, akinek nincs, annak szépen kell adni, hogy elfogadják tőle. Az örökségből származó, könnyebben szerzett vagyonból könnyebben, a nehéz munkával összekuporgatottból nehezebben adnak. Aki tudna adni, de mégsem teszi, az fösvény, aki fölöslegesen adakozik, az tékozol.

A *fennhéjázó* vagy nagyzó olyan tulajdonságokkal ruházza fel magát, melyek nem igazak rá, a *gúnyos szerénykedő* pedig azokat is eltagadja, melyek valóban rá vonatkoznak; a saját magáról helyesen ítélő igazat mond magáról, sem dicsőségért, sem semmilyen anyagi előnyért nem másítja meg az igazat, mely középben van. Az igaz lelkületű ember igazat mond, az igazmondó becsületes, az igazmondás dicséretre méltó. A két elhajló hazudik, vagy azért, mert szereti a hazugságot, vagy mert dicsőségre és/vagy nyereségre áhítozik. A kétféle motivációjú hazugságot nem lehet megkülönböztetni. Aki csak egyszerűen a valóságnál nagyobbakat akar mások előtt látszani, az döre, de kevésbé rossz annál, mint aki hatalom- és nyereségvágyból teszi. A gúnyosan szerénykedő sokszor csak a hírnevet utasítja el magától, mint pl. Szókratész.

Manapság egy végletekig nyitott társadalomban sokkal nagyobb jelentősége van a fennhéjázásnak, ugyanis, ha nincs az illetőről más forrásból információ,

csak magától, akkor sokkal nagyobb súllyal esnek latba az általa elmondottak. Ez pedig ellenőrizhetetlen, távol állhat az igazságtól, és motivációja a dicsőség és/vagy hatalomszerzés.

A *hízelgés* és a *gyűlölet* a dicsérettel kapcsolatos magatartás szempontjából a két szélső érték, ahol a *szeretet* a közép. Az érdemtelenül túl sokat dicsérő hízeleg, aki az érdemeket sem ismeri el, az gyűlöl. A középen álló szeretet középarány a megérdemelt dicséretben a két véglet között. Talán ez a sorközép hatott a legerősebben a későbbi időszak értékeire, jelesen vált a kereszténységben központi szerepűvé, és kiterjedtek a határai emberi közösségeken túlra is.

A *tetszelgő* sokat ad másokra, és tetszeni is akar nekik, az *önhittnek* nem kell külső kontroll, az *önérzetesnek* fontos a maga és a mások véleménye is. Manapság az emberek többsége vagy tetszelgő, vagy önhitt, az önérzetest arra használják, aki sértődve reagál mások negatív véleményére, vagy egyáltalán nem fogadja el mások meglátásait.

Az *elpuhultság* a fájdalom elviselésének szempontjából vett szélső érték, vagyis a fájdalom el nem viselése annak indokoltsága esetén sem; aki nem érez fájdalmat, az *eltompult*. Aki középen áll, annak sikerül megvalósítania az arányt, és egyik szélső felé sem hajlik el: *állhatatos*. Aki manapság nem törődik sokat a fájdalommal, azt fakírnak hívjuk, ha a saját fájdalomról beszélünk, akit a mások fájdalma nem érint meg, az elfásult, kiégett, nem empatikus; aki nem tűri a fájdalmat, az kényeskedő, gyenge akaratú.

A *nemes becsvágy* közép szépen mutatja az ideális lelkiállatot, azt, aki nagy dolgokra tartja magát érdemesnek, és érdemes is. Aki ezekre a nagy dolgokra érdemtelenül tartja magát alkalmasnak, az a felfuvalkodott, aki viszont arra sem tartja érdemesnek magát, amire érdemes volna, az kishitű. A sor a saját magunkról alkotott értékelés és ítélet sora, hogyan látjuk önmagunkat: reálsan, vagy túlzásba esünk valamelyik oldalon. A nemes becsvágy magas szintű erény, csak az erényesek tökéletességében mutatkozik meg. A sor érdekessége, hogy az elhajlás nem okoz bűnöket, másoknak nem árt, mégis képes megmutatni a hibás természetet.

Az *áldozatkészség* középpel bíró sor nagyon hasonlónak tűnik a tékozló–fösvény–nagyvonalú fentebbi sorhoz, de míg ez utóbbi kizárólag az anyagi dolgokra vonatkozik, addig „Az áldozatkész ember olyan, mint az igazi szakértő: ... a célnak megfelelően nagy áldozatokat is tud hozni ... inkább arra van gondja, hogy miként lehet valamit a legszebben és a legmegfelelőbben megvalósítani, semmint arra, hogy ez mennyibe kerül. Tehát az áldozatkész ember szükségképpen nemes lelkű adakozó is...” (1122b NE, Nikomakhoszi etika. Európa, Bp., 1987. p. 98.)

Az áldozatkészségben arányosság van az áldozat nagysága és az áldozó lehetőségei, az áldozat alkalma és az áldozat módja, formája között. Mennyiségi

és minőségi illeszkedéseknek kell egyszerre megfelelni: ezt a „hozzá illő” és „hozzá méltó” kifejezésekkel szoktuk érzékeltetni.

Ez egy olyan arányosság, melyet a mai közéletben sokszor figyelmen kívül hagynak: ilyen pl., ha aránytalanul nagy horderejű és drága ünnepeket (tűzijátékokat) szerveznek, ami méltatlan a pillanatnyi gazdasági helyzethez.

A közösségi pénzáldozatok köztiszteletet érdemelnek, ilyenek pl.: (a vallásszássággal) istenekkel kapcsolatos költségek: fogadalmi tárgyak vásárlása, építkezés, hajóvétel, egy kórus fényes felszerelése. Ezek az áldozatok függnak az áldozatkész vagyoni helyzetétől, tehát szegény nem lehet ilyen. Dicséretére válik az áldozatkésznek, ha saját otthonát szépen berendezi, de főleg, ha maradandó értékekkel díszíti. Manapság ritka, hogy valaki vagyonából folyamatosan áldozzon a közösség javára, és főleg a nagy áldozatok ritkák.

A *belátás* az eszes lélek rész erénye, nem azonos a bölcsességgel, mert az a tudományos összefüggések állandóságát vizsgálja, emez pedig a változó dolgokat, így jobban az okossággal hozható összefüggésbe, mert az okosság képes a nagy, tudományos és változatlan törvényszerűségeket az egyéni élet változékonyságában szemlélni és arra vonatkoztatni. Az okosság sem nem csak tudomány, sem nem csak mesterségbeli tudás, hanem az életben, az emberek szintjén való eligazodás tudása. Ha a belátás az ésszel kapcsolatos, s mint ilyen, a bölcsességnek egy alsóbb szintje, akkor annak is erénynek kell lennie, ha a bölcsesség erény. Ezen utolsó sor fejtegetéseiben újabb kritikával illeti az erkölcsi racionalistákat, mely szerint a jó tudása elengedhetetlen a jó tevéséhez. A NE 1144b fejtegetéseiben szerepel az a fajta jó tevése, mely nem tudja a cselekedet szabályát, mégis teszi a jót, és az is, aki jól tudja a jót, a cselekedet szabályát, mégsem teszi gyakorlattá.

Az *együgyűség*ről kevés szó esik az etikákban, egy helyütt (EE) Hippokratésszel hozza összefüggésbe, aki jártas volt a geometriában, de a bizánci vámosok elszedték a pénzét. A belátás azokra az esetekre nem vonatkozhat, melyek a szerencse vagy balszerencse kategóriájába tartoznak. (1246b, EE, Gondolat, Bp. 1975. p. 130.)

Ha megnézzük a táblázatot mai szemmel, és csak a kövér betűs értékekre koncentrálnunk, láthatjuk a változást.

IRODALOM

- Arisztotelész (1975): Eudemoszi etika, Nagy etika. Budapest, Gondolat
- Arisztotelész (1987): Nikomakhoszi etika. Budapest, Európa
- Comte-Sponville, André (1998): Kis könyv a nagy erényekről. Budapest, Osiris
- Váriné Szilágyi Ibolya (1987): Az ember, a világ és az értékek világa. Budapest, Gondolat
- Karikó Sándor (szerk.) (2004): Értékválság, értékvtás. Budapest, Áron
- Pikó Bettina, Középiskolás fiatalok szabadidő-struktúrája, értékattitűdjei és egészségmagatartása. In: Szociológiai Szemle. 2005. 15. évfolyam, 2. szám 88–99 pp

ARISTOTLE’S TABLE OF THE CLASSICAL MORAL VIRTUES – TODAY

A contemporary criticism was made on the analysis of Aristotle’s table of the classical moral virtues. We made researches on the contemporary condition of the virtues as asking the students of the Faculty of Arts in the University of Pécs for years. The results were shocking because of the missing of the middle virtues. When we tried to use new methods, it was still suprising, because we got the same results. We are living the age of extremity.

Keywords: Aristotle, Eudemean Ethics, Great Ethics, Nichomachean Ethics, cardinal virtues, triple value-differentation, total of medians, contemporary value choices, crisis of values, extreme value-priorities

Takács Judit

A NÉV MINT KÓD

Names as Codes

A keresztnévet tekinthetjük speciális kommunikációs kódnak is, használata és „működése” igen közel áll ugyanis ezek egyik típusához, a prezentáló kódokhoz. A keresztnév jelentősen hozzájárul a személy-prototípus, vagyis a névviselőről pusztán a neve alapján kialakított vélemények, benyomások létrehozásához. A név dekódolóját anyanyelvének korábban (általában öntudatlanul) elsajátított névtani előismeretei és névkompetenciája segíti az értelmezésben. A dekódolás, a névhez kapcsolt többletinformációk felfejtése nagy egyéni eltéréseket mutat, ez az oka annak, hogy ugyanazt a nevet a névhasználók eltérően is megítélhetik.

Kulcsszavak: keresztnév, kommunikáció, dekódolás, prezentáló kód, személy-prototípus, tulajdonságnyaláb, névprototípus.

A NÉV MINT JEL

Sokáig vita volt arról a nyelvészek között, vajon van-e a tulajdonnévnek jelentése. Könnyen belátható, hogy nem képzelhető el, hogy ne legyen jelentése. A nevek is részei ugyanis egy jelekből álló rendszernek, a nyelvnek, s mivel a jeleket úgy határozzuk meg, hogy jeltestből és jelentésből állnak, a tulajdonnévnek is – jel lévén – kell, hogy legyen jelentése.

A tulajdonnevekkel kapcsolatban azonban az ókortól kezdve uralkodott az a felfogás, hogy nincs fogalmi tartalmuk, csak denotációt tartalmaznak, konnotációt nem, vagyis csak megnevező, azonosító funkciójuk van. Ez valójában azt jelenti, hogy azt tartották: a köznévi jelent valamit, a név pedig valaminek a neve. A tulajdonneveknek és a közneveknek ez az éles szembeállításuk egyébként középkori filozófiai hagyományokra nyúlik vissza, de a tulajdonnevek jelentésnélküliségéről vallott vélemények sokáig sem nyelvészeti, sem filozófiai oldalról nem voltak tarthatók.

A magyar szakirodalomban a 1950-es években vetették fel, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése. MARTINKÓ ANDRÁS (1956) gondolatmenetének alapja, hogy mivel a tulajdonnév is nyelvi jel, ezért kell, hogy legyen jelentése is. Véleménye szerint a tulajdonnév köznévtől eltérő jelentésének okát a tulajdonnév jelentésszerkezetében, pontosabban a jelentésstruktúra elemeinek egymáshoz való viszonyában kell keresni.

KÁLMÁN BÉLA írta a *Nevek világa* című kötetében, hogy minden tulajdonnév végső soron köznévből származik. Hozzáteszi: „...minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is. Mivel azonban a személynévek és helynevek rendszerint több évszázados vagy évezredek múlta tekintenek vissza, egy-egy helynév vagy személynév gyakran csak értelmetlen, puszta hangsor a mai ember számára” (1996: 5). Illetve: „Bár a tulajdonnevek elsőrendű funkciója az egyénítés, identifikáció, mégis rendszerint van valami jelentéstartalmuk is, ha csak egyetlen személyt, helységet, folyót, állatot stb. jelentenek” (i. m. 9).

A NÉV JELENTÉSE ÉS A JELENTÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Ebből a KÁLMÁN BÉLA-i homályosan kifejezett „valami jelentéstartalom”-tól jutottunk el ahhoz a rendkívül komplex tulajdonnévszerkezet-modellhez, amely J. SOLTÉSZ KATALIN nevéhez fűződik, s mely szerint a szemantika oldaláról vizsgálva a tulajdonnév és köznév között a legfőbb különbség nem abban áll, hogy a köznévnek van, tulajdonnévnek pedig nincs jelentése, hanem abban, hogy a tulajdonnév jelentése a köznévi jelentésnél lényegesen összetettebb, és igen nagy szerepe van kialakításában a nyelvhasználat szubjektív elemeinek. Elmélete szerint egy-egy tulajdonnév jelentése akár a nyelvhasználó előismereteitől vagy attól függően is változhat, hogy az adott nyelvi elem milyen kontextusban és szituációban jelenik meg.

J. SOLTÉSZ szerint a tulajdonnév jelentésszerkezetének legfőbb elemei az önkényesség és motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció és az etimológiai jelentés, illetve annak felismerhetősége (1979: 24–32). Tekintsük át először ezeket az elemeket!

A tulajdonnév mint hangsor önkényes, de általában erőteljes társadalmi feltételek kötik a névadást (főleg Magyarországon, ahol törvényileg is szabályozva van a keresztnévadás). A keresztnévek esetében ez az önkényes motiváltság különösen fontos: a szülők adott névanyagból, egy névlistából választják ki (tetszőlegesen) a gyermekük nevét. Ez az önkényesség azonban csak látszólagos: a mindenkori névdivat, egyéni ízlés és egyéb tényezők (hangzás, hagyományok stb.) mindig befolyásolják.

A tulajdonnév minden esetben hordoz információt, ha mást nem árul is el a név viselőjéről, mint pl. a nemét (*Kovács János*), de árulkodhat viselője nemzetiségéről, családi állapotáról (őzv. *Kovács Jánosné*, ifj. *Kovács János*), iskolai végzettségéről, életkoráról (például a becézőnevek életkor szerinti használata szisztematikusan változik a nyelvterület egyes részein).

A denotáción a névnek a vele jelölt dologra való vonatkozását, vele való kapcsolátát értjük. A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, tovább nem általánosítható.

A tulajdonnevek etimológiai jelentéséről elmondható, hogy a nevek egy jelentős részének közszói jelentése is van, etimológiája világos, ezeket szónemeknek nevezzük. Ez a jelentés néha nagyon könnyen felismerhető, pl. a női nevek egy részénél (*Virág, Ibolya*), néha azonban elhomályosult (pl. *Péter*). Az előbbieket az erős információs értékű, leíró nevek (pl. *Lánchíd, Sárga-folyó*). A tulajdonnevek másik típusa az ún. jelnevek csoportja, amelyeknek csekély a leíró és információs értékük, sőt gyakran a név közszói alapja is elhomályosult (pl. *Debrecen, Egyiptom*).

J. SOLTÉSZ szerint a név konnotációja a névnek az a tulajdonsága, hogy szubjektív asszociációkat, emlékeket, véleményt fűzünk hozzá. Ezzel kapcsolatban már korábban is hangsúlyozták a szubjektivitás fontosságát. A konnotáció kulcsszerepére J. SOLTÉSZ példaként azt az esetet hozta, mely szerint a *mecénás* 'írók, művészek pártfogója' köznév azért alakulhatott ki, mert a *Maecenas* név eredeti jelentéséhez hozzákapcsolódott konnotatív jelentés felerősödött és uralkodóvá vált. Ez a jelentésváltás más okkal, mint az eredetileg is meglévő konnotáció-felerősödés, nem magyarázható. A konnotáció bemutatására különösen alkalmasak a keresztnemek, hiszen valószínűleg ehhez a névtípushoz kapcsolódik a legtöbb szubjektív jelentésem.

A KOMMUNIKÁCIÓ ÉS A KÓDOK

A kommunikáció, azaz a közlésfolyamat valamilyen jelrendszernek – ezek közül is leginkább a legkomplexebb jelrendszernek, a nyelvnek – az emberi érintkezésben való szándékos és kölcsönös felhasználását jelenti.

A kommunikáció során az adó a kódolás során az üzenet tartalmát szimbólumokká kódolja. E szimbólumok konvencionalizáltak, azaz egy adott közösség számára érthetőek. A fogadó veszi és értelmezi, azaz dekódolja az adó jelzéseit (RÓKA 2002: 15). A kód valójában szabályok és konvenciók rendszere, melynek segítségével a jeleknek egy bizonyos jelentés tulajdonítható, illetve meghatározák, hogyan és milyen kontextusokban lehet e jeleket használni (RÓKA 18). Ezt a szabályrendszert minden anyanyelvi kompetenciával bíró nyelvhasználó ismeri – de a szabályok felismerését és használni tudását hosszú előzetes tanulás előzi meg. Ilyen értelemben hasonlítanak ezek a kódok a grammatikai szabályokhoz: azok nélkül is lehet beszélni, a jeleket összefűzni, de a szabályok mellőzése vagy helytelen használata miatt nem biztos, hogy üzeneteinket mások az általunk kívánt értelemben fogják dekódolni, és ez természetesen fordítva is igaz.

A kódok egyik osztálya a kommunikatív kódok köre, melyet tovább lehet osztani alcsoportokra: a digitális és analóg, denotáló és konnotáló, szűk körű és széles körű, prezentáló és reprezentáló kódok körére. Témánk szempontjából a legutóbbiakat érdemes közelebbről szemügyre venni. Azokat nevezzük reprezentáló kódoknak, melyek a befogadásukra alkalmas bármely társadal-

mi kontextuson belül működhetnek, ilyenek pl. a tömegkommunikáció tipikus kódjai. A prezentáló kódok az interperszonális kommunikáció jellegzetes kódjai, csak abban a társadalmi kontextusban adekvátak ugyanis, mely a közvetlen használati körükbe esik. Tulajdonképpen maga a kommunikátor teste „hordozza” ezeket. Több típusa van, pl. viselkedési vagy tanult kódok (testmozdulatok, gesztusok), kereskedelmi kódok (öltözködés), genetikus kódok (magasság, hajszín, bőrszín). Ezzel a kódtípussal kapcsolatfeltáró jelentést, társadalmi hovatartozást, identitásjelentést vagy expresszív jelentést fejezhetünk ki (RÓKA 2002: 19–20).

Bizonyos társadalmi szerepekhez szervesen hozzátartoznak meghatározott prezentáló kódok. Hogy plasztikusabbá tegyük az elmondottakat, képzeljük el, hogy színpadra kell állítanunk egy modern drámát! A szereplők között van úgazdag vállalkozó, hentes, banktisztviselő, menedzser, bolti eladó, középiskolás lány, falusi néni. Vajon milyen öltözékben, jelmezben jeleníthetnénk meg őket? Rengeteg információt tudunk adni csak az öltözékkel, melyet ha jól eltalálunk, már a szereplő megszólalása előtt kialakíthatunk egy képet róla. Az öltözködéssel, kiegészítőkkal, színekkel – ha nem is szóban, de tudunk kommunikálni, azaz közölni. Az is lényeges azonban, hogy e prezentáló kódok egy részének megítélése szubjektív, és értelmezésüket erősen befolyásolják az egyéni tapasztalatok, előismeretek.

A prezentáló kód mint kommunikációs elem igen markánsan jelenik meg például a reklámok világában: a reklámkommunikáció szerint ugyanis öltözködésünk, kiegészítőink gyakran személyiségünk, tulajdonságaink kivetüléseként is felfoghatók, s a reklámok építenek is erre. Nagy Bálint, a Magyar Reklámszövetség elnöke fogalmazott így a vele készült *Győztesek és lúzerek. A reklám átvette az egyház szerepét?* című riportban (*Heti Válasz*, 7. évfolyam, 43. szám, 28. oldal): „A márkakommunikáció már az érzelmekre épít: az árut elsősorban nem a fizikai jellemzője, hanem egyfajta kötődés alapján vesszük meg, s a személyiségünket is márkaképekből rakjuk össze. Az Audihoz – képletesen – Hugo Boss öltöny, Rolex óra és Mont Blanc toll dukál. Fogyasztásunk értékmérő, de legalábbis orientációs tényező lett. Nem véletlen, hogy megszűnt az iskolaköpeny, hiszen a márkák világában nem működik semmi, ami eltakar, egységesít.”

Ennél a pontnál kapcsolódik eddigi (némileg elméleti) fejtegetésünk a keresztnemekhez. Úgy vélem ugyanis, ahogy a magasságunk, bőrszínünk, gesztusaink, ruházatunk, ékszereink hordoznak információkat, úgy a nevünk is közöl információkat rólunk – bár korántsem olyan módon, mint ezek. Míg az előbbieket többé-kevésbé tudatosan használjuk (természetesen pl. a genetikus kódokat befolyásolni csak bizonyos mértékig tudjuk), és megítélésük egy társadalmi kontextuson belül állandó vagy legalábbis minimális eltéréseket mutat, szüleinktől kapott nevünk megítélése, „dekódolása” tőlünk független és rend-

kívül szubjektív és változatos lehet. A névviselő tarthatja saját nevét szépnek, ha a másik névhasználó, dekódoló értelmezése az övétől eltérő, más tulajdonságnyalábokkal esik egybe, akkor negatív tulajdonságokkal fogja felruházni minden előismeret és ok nélkül, csupán egy benne talán nem is tudatosuló személy-prototípusra hagyatkozva. Vizsgáljuk meg, mi is ez a tulajdonságnyaláb és személy-prototípus!

A SZEMÉLY-PROTOTÍPUS ÉS A NÉV ÖSSZEFÜGGÉSE

A prezentáló kódok segítségével kommunikációs partnerünkről társadalmi szerepet, szociális helyzetet, tulajdonságokat feltételezünk szubjektív előismereteink, előzetes tudásunk segítségével. A személyészlelés – ahogy FORGÁCS JÓZSEF megfogalmazta – nagymértékben aktív, konstruktív folyamat, amelyben az észlelő tudása, korábbi tapasztalata néha fontosabb szerepet játszik, mint az észlelt ember tényleges tulajdonságai (1999: 49). Ez az a jelenség, melyet a pszichológiában burkolt személyiségelméletnek neveznek, „felhalmozott hipotéziseink és elvárásaink összege arról, hogyan szerveződnek az emberi tulajdonságok és jellemvonások” (uo.). Ezek az elvárások és hipotézisek abból fakadnak, hogy látjuk az illetőt, kapcsolatba kerülünk prezentáló kódjaival, korábról pedig már vannak hasonló tulajdonságú, viselkedésű, kinézetű emberekkel kapcsolatos tapasztalataink. A személy-prototípus tehát egy olyan absztrakt, (modern kifejezéssel élve) „virtuális személyiség”, melyet mi magunk hozunk létre valakiről, de nem a valós tulajdonságai, hanem annak alapján, amit mi valami okból jellemzőnek gondolunk rá.

A prototípus kialakításának alapjai az ún. tulajdonságnyalábok, az egymáshoz közelinek vagy egymással rokonnak gondolt tulajdonságok. Vizsgálatok igazolják például, hogy aki vonzó, azt könnyebben gondoljuk egyben kedvesnek, szimpatikusnak, okosnak is, mint kevésbé vonzó fizikai külsővel rendelkező emberek esetében tesszük. Ezek a megítélések persze nem minden (sőt általában nem minden) esetben helytállóak, de jelentősen megkönnyíti személyészlelésünket, hogy mindenkit rögtön egy-egy típusba tudunk sorolni. Ha ezek az előzetes hipotézisek, sztereotípiák nem lennének meg mindenkinben, nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért alakultak ki a szőke nők viccek, hiszen korántsem butuska minden szőke nő, miért vannak buta rendőrökről viccek, hiszen nyilván ez a tulajdonság sem lehet általános, vagy miért gondoljuk a vörös nőkről, hogy ők az átlagosnál butábbak és kihívóbban viselkednek – ez utóbbi megfigyelést ROSENBERG és SEDLAK kísérlete alapján idézzük (FORGÁCS 1999: 56).

Úgy vélem, hogy a korábban említett tényezőkön túl a név is illeszkedik a személyiségészlelést befolyásoló tényezők sorába. Két korábbi vizsgálat is megerősíti azt a feltevésemet, hogy a névnek (elsősorban a keresztnévnek) je-

lentős hatása van abban, hogy előfeltételezéseket alakítson ki a személyiséggel kapcsolatban.

Az egyik vizsgálatot FORGÁCS JÓZSEF említi (1999: 85), és RAZNAN nevéhez fűződik. Ebben a kutató a kísérleti alanyokat arra kérte, hogy jellemezzék a fotókon látható nőket szeretetreméltóság, ambíció, intelligencia, jellem és szépség szempontjából. Két hónap múlva újra megmutatta nekik a képeket, de most mindegyik nőnek megmondta a nevét is – egyeseknek nyilvánvalóan ír, másoknak zsidó, olasz vagy angolszász neveket adott. A különbség a jellemzések között meglepően nagy volt. Megjelentek a megítélésekben a csoportra jellemző sztereotípiák, pl. a korábbival összehasonlítva a zsidó lányok sokkal intelligensebbnek és ambíciózusabbnak, de kevésbé szeretetreméltónak tűntek, azaz a csoportról kialakított előzetes sztereotípiák, előfeltevések rávonódtak az egyénre, az emberről felhalmozott ismereteinket rendszerezzük, egyszerűsítjük etnikai, faji jellegzetességek alapján. Ez a sztereotipizálás különösen gyakori bőrszín, külső megjelenés, tájszólás esetén, de mint látjuk, név alapján is. A korábban a névtanosok által felvetett okokon kívül talán kis mértékben ez is magyarázza az egyes tipikus megjelenésű vagy egyéb szempontból egy csoporthoz tartozó emberek típusneveinek kialakulását.

A másik vizsgálat, mely névhasználati szempontból is igen jelentős megfigyeléseket hozott, HARARI és McDAVID nevéhez fűződik (1973). Ennek során általános iskolai tanárokat kértek meg arra, hogy osztályozzanak le 200, állítólag 10–12 éves gyerek által írott fogalmazásokat, melyek arról szóltak, hogy ki mit csinált múlt vasárnap. A gyerekeknek csak a keresztnévét adták meg, a dolgozatok egy részére teljesen átlagos, gyakori és pozitív konnotációjú nevet írtak, pl. *David, Michael, Karen, Lisa*, másokhoz a különleges, szokatlan, sőt furcsa hangzású *Elmer, Hubert, Adelle* és *Bertha* nevet írták fel. A vizsgálat szerint a különleges nevű gyerekek által írott dolgozatok csaknem egy osztállyal gyengébb jegyeket kaptak, holott egyébként a szövegek nem mutattak ennyire markáns különbségeket. Valójában egy kissé önbeteljesítő jóslatként is működnek a tanárok elvárásai: hiszen – a vizsgálat szerint – ők eleve gyengébb eredményt vártak a különleges nevű gyerekektől.

Úgy tűnik tehát, hogy a nevek is prezentáló kódként működve részt vesznek a személy-prototípusok kialakításban, azaz a személy-prototípusok mellé „névprototípusokat” is fel kell tételeznünk. Ez azt jelenti, hogy nemcsak külső tulajdonságok, a már említett prezentáló kódok alapján alakítjuk ki ítéletünket előzetesen az emberekről, hanem a nevük alapján is feltételezünk róluk bizonyos tulajdonságokat. A számunkra vonzó nevű emberről egész biztos, hogy rendelkezünk néhány megalapozatlan pozitív előítéllettel, a negatív benyomást keltő nevek esetén viszont gyakoribb a negatív tulajdonság előzetes feltételezése. Úgy vélem, minden anyanyelvi kompetenciával, tehát a nevet dekódolni tudás képességével bíró ember azonnal (és akaratlanul is) csoporthoz, társadalmi

réteghez köti, illetve lelki tulajdonságokkal ruházza fel a névviselőt, még akkor is, ha abban az esetben látja először, vagyis semmiféle objektív, érzékelhető tulajdonsággal nem rendelkezhet róla.

Tegyük fel például valakinek azt a kérdést, hogy milyennek képzei a következő nevek viselőjét! Hozzuk példaként a következő széles konnotatív jelentéssel bíró neveket: *Dzsenifer, Béla, Orsolya, Géza, Sándor, Kevin, Mariann, Juliska, Bulcsú, Hedvig, Rozika, Maca, Lajos, Mihály, Gizike, Kálmán, Dzsenna*. Úgy gondolom, hogy igen sok életkorra, műveltségre, társadalmi hovatartozásra való utalást kapunk majd, holott ezt sem csupán a nevek hangzása, sem konnotációja nem magyarázhatja: a megjegyzések a névprototípusokból kell, hogy származzanak!

A hétköznapi ember érdeklődését a nevek és a nevek által kiváltott hatás iránt jól mutatják a neten több helyen is felbukkanó névanalizátori szolgáltatások (pl. www.tavam.hu/namesearch.php). A keresztnévhez az információ-tartalmon kívül hangulatok, konnotációk, előzetesen jellemzően gondolt tulajdonságok is kapcsolódhatnak, ezt vizsgálja a névtan, a névanalízis viszont egy ezzel épp ellenkező folyamatot követ figyelemmel: azt, hogy „a név, mint kimondott szó, hogyan hat viselőjére, milyen tulajdonságok, személyiségvonások erősödését támogatja”. Nyilvánvaló, hogy ez a kérdés nem közelíthető meg névtani, nyelvészeti módszerekkel (már ha egyáltalán bármilyen tudományág irányából egzakt módon vizsgálható), de arra az igényre mindenesetre rávilágít ez a portál, hogy sokakban él előfeltételezés, hogy bizonyos nevekhez meghatározott tulajdonságok kapcsolhatók, és ezeket a vágyott tulajdonságokat szem előtt tartva akarnak nevet választani.

MIT IS KÓDOL TEHÁT A NÉV?

Ha a nevet – elsősorban a keresztnévet – tulajdonságnyaláb alapjának tekintjük, feltehetjük, hogy számos egyéb tulajdonság feltételezését indukálhatja. Ez természetesen sok tényezővel összefügg, pl. a név hangzásával, használati körülményeivel, divatosságával. Az alábbiakban néhányat kiemelek ezek közül.

Az egyes nevek megítélését jelentősen befolyásolja az ismert névviselő személye, vonzó társadalmi státusa: a névviselő tulajdonságai, státusa „rávonódott” a névre, a konnotációja részévé vált, és előkelővé, úriassá, vagy éppen kerülendővé tette. Például régen egy-egy faluban gyakran felkapták a földesúr nevét, mely emiatt divatossá vált, de a nevet viselő életmódja, viselkedése is lehet alapja a név kedveltségének vagy visszaszorulásának. SZENDREY ZSIGMOND említi meg, hogy miért lett a *lipi* Nagykarolyban megbélyegző jelentésű: „Gyermekkoromban még élt az a Waldmann Lipót nevű zsidó, valamikor jómódú rövidárus, aki felesége megszökése után afféle utcán kóborgó, minden asszonyban-leányban feleséget kereső csendes bolond lett. Őt hívtuk *lipi*-nek, s róla

mindenkit, akire nem akartuk nyersen azt mondani, hogy félbolond” (1936: 254). Azt hiszem, hogy mindenki tudna olyan keresztnévet említeni, amelyet a vonzó, kedvesnek talált névviseelője miatt tart szépnek: az emiatt bekövetkező névadást nevezi a névtani szakirodalom tiszteleti névadásnak, és minden bizonnyal az ellenkezőjére (bizonyos nevek ismert névviseelő elutasítása miatti mellőzésére) is szép számmal akadna példa mindennapi életünkben.

Közismert, hogy a nevek megítélését sokszor társadalmi, névhasználati szempontok, pl. a keresztnév használatának szociokulturális háttere is befolyásolja. HAJDÚ MIHÁLY szerint ugyanis attól függően, hogy mikor és kik körében válik egy név gyakorivá, jellemző lesz egy csoportra, kialakulnak a sajátos, egyes vallásokra, vidékekre, társadalmi rétegekre utaló nevek (2003: 115). A miliőre, társadalmi csoporthoz vagy valláshoz tartozásra utaló nevekre használta J. SOLTÉSZ KATALIN miliő- vagy felidézőnevek elnevezést (1979: 137). Veres Péter például regényeiben a paraszti szereplőknek mindig egyszerű nevet adott, ezzel is jellemezve és társadalmi kontextusba helyezve őket, pl. *Nagy Erzszi*, *Kis Gábor*, *Balogh János*, *Varga Julcsa* (1979: 160). A társadalmi életben bekövetkezett változásra utal Jókai, amikor a pütkösdi király *Kiss Miská*-t *Nemes Kiss Mihály*-ként kezdi emlegetni az *Egy magyar nábobban*, és ugyancsak e különbségekre utalás lehet amögött is, hogy Móricz az *Úri muriban* ennyire eltérő társadalmi státusra utaló konnotációjú nevet ad a két főszereplőnek *Szakhmáry Zoltán*-nak és *Szabó Roziká*-nak (1979: 159).

Utalhat a név a legfelsőbb társadalmi rétegekre is, a hozzájuk tartozásra vagy épp e csoport presztízsének elismerésére – természetesen azért, mert a név ebben a körben divatos (vagy volt valaha divatos). De az egykor előkelőnek, főúrnak számító nevek (*Arisztid*, *Ubul*, *Zénó*, *Eulália*) ugyanis mára a névkincs humoros hatású, marginális részére kerültek, vagyis konnotációjukhoz az avítság, régiesség is hozzátartozik a humoros hatás mellett. A neveknek társadalmi rétegekhez kötöttsége és a rétegek közti mozgás ma is élő jelenség – a mindenkori névdivatnak éppen ez az alapja.

Nagy szakirodalma van annak, hogy a nevekhez milyen hangulati érték és asszociációk kapcsolódnak (az egyik legismertebb pl. GERHARD EIS: *Vom Zauber der Namen*. Berlin, 1970). Ezek mögött az asszociációk mögött azonban nagyon sok esetben a név információtartalma áll, azaz ahogy EIS írta egyik példája kapcsán, azért gondoljuk, hogy a *Franz Joseph Ipfelkofer* bajor sörgyáros, mert a bajorok hasonló típusú vagy hangzású neveket viselnek, vagyis a név hangzása közvetít, előlegez meg bizonyos információt, és a bajorok között egyébként sok a sörgyáros.

Utalhatnak a nevek vallási felekezethez tartozásra is, magukkal hozva ezzel kapcsolatban számos egyéb tulajdonságra utalást is. Megemlíthetjük, hogy a reformáció felelevenítette az ószövetségi neveket, és ezek tipikusan protestáns névvé lettek, ilyen pl. *Ábel*, *Dávid*, *Mózes*, *Éva*, *Zsuzsanna*, *Sára*, vagyis

(legalábbis a legutóbbi időkig) egy *Évá*-ról, *Sándor*-ról *Erzsébet*-ről nagy valószínűséggel mondhattuk meg előre, hogy református vallású, egy *József*-ről, *Mária*-ról, *Anná*-ról pedig, hogy katolikus. Mára ezek a megfelelések teljesen eltűntek, ha egyáltalán voltak valaha is olyan erősek, ahogy ezt a szakirodalom tartotta – erről részletesen írt B. GERGELY PIROSKA (2002, 2003).

A családneveknek is megvan ez a csoportra utaló jellege. Tipikus (vagy annak tartott) cigány családnév pl. az *Orsós*, a *Kolompár*, a *Rostás*, a *Horváth*, a *Talyigás*, az *Oláh* vagy a *Radics*. De valószínűleg sokak által ismert az is, hogy az *y*-ra végződő családneveknek is megvan a konnotációja: réginek, nemesinek érezzük őket. Közismert, hogy a szabadságharc idején Jókai Mór is „nemes-ségét” akarta levetni neve eredeti *y*-végződésének elhagyásával.

A becézőnevek különösen alkalmasak arra, hogy szemléltessük, mi mindent lehet tudatosan vagy kevésbé tudatosan „közölni” velük. Egy-egy név becézői utalhatnak a megnevezett életkorára, pl. az *Erzsébet Böske* és *Zsóka* alakjai közül alighanem bármely magyar anyanyelvi kompetenciával bíró ember meg tudná mondani, melyik név jelöl idősebb nőt, és melyik lehet a fiatalabb lány neve. Ugyanez a helyzet a *Kató*, *Kati* és *Kata* esetében is. Az egyes alakok utalhatnak miliőnévként életkörülményekre, társadalmi státusra (pl. az előző alapneveknél maradván a *Zsóka* és *Böksi*, *Csöre*, *Perzsi*, illetve a *Mariska*, *Mári* és *Maja*, *Ria* alakoknál figyelhető meg e téren markáns különbség). Csokonai is öreges nevet adott a Dorottyában a vénlányoknak (*Dorottya*, *Orsolya* – ezek ma meglehetősen divatosnak számítanak), a fiataloknak pedig olyan neveket, amelyek a XVIII. század végén fiatalosak, divatosak voltak (*Laura*, *Rózsi*, *Boriska*, *Amália* – ezek viszont ma már elég avított hatásúak). Ezeknek a neveknek a hangulata tehát azóta igen sokat változott, szinte ellentétesre fordult.

Hangulati, a megnevezettek iránt érzelmi, mentalitásbeli különbségeket is tudunk kódolni a becenevek segítségével: ez még az előzőeknél is szubjektívebb, csupán két megfigyelésemet említem ezzel kapcsolatban. A *Mária* névűek esetében gyakran lehet említőnévként találkozni a *Macá*-val akkor, ha nem rokonszenvez a megnevező a megnevezetttel, vagy ha kifejezetten negatív a kapcsolatuk. Valójában a *Maca* itt tehát a *Mária* gúnyneve (ami a *maca* közszói alakjainak számos negatív, elmarasztaló jelentését figyelembe véve, könnyen érthető is). Ugyanezt tapasztaltam a *Rózsa* név esetén is: ennek alakja pozitív vagy semleges kapcsolat esetén *Rózsika*, ha viszont negatív megítélését akarja a nyelvhasználó valójában „szavak nélkül” közvetíteni, gyakran használja a *Rózsa*, illetve a *Róza* alakot. (Hangsúlyozom azonban mindezeknek a megfigyeléseknek a szubjektív és szituációtól is függő voltát.)

Lényeges, hogy a becéző alaknak sok esetben nem is kedveskedő funkciója van, hanem pl. névhomonimia esetén életkort különít el, ekkor valójában tehát a pontosabb személyre utalás rejlik az eltérő alakok használata mögött. Ismert a férfiak esetében gyakoribb névöröklés miatt az a jelenség, hogy az apát a név

alapalakjával emlegetik (*István*), a fiút pedig becézett alakjával (*Pista, Pisti*), illetve az, hogy az apái lesz a semlegesebb hatású, szólítónévként funkcionáló vagy gyakoribb névalak (*Pista*), a fiúé pedig a kedveskedő hangulatú, esetleg továbbképzett becéző alak (*Pisti, Pistike, Pityu*).

A szubjektívitas – kinek milyen név tetszik és miért, milyen érzéseket ébreszt benne – rendkívül fontos a nevek megítélésében. Ezekre az egyéni megítélésekre, benyomásokra egészen szélsőséges példát találunk Oscar Wilde *Bunbury* című vígjátékában. Ennek az alcíme *The importance of being Earnest* (magyarul *Bunbury*, avagy *Jó*, ha szilárd az ember címmel jelent meg) egy szójáték. Mindkét női főszereplő, Gwendoline és Cecile is elhatározta ugyanis, hogy csakis Szilárd (az eredetiben Earnest) nevű férfihoz megy feleségül. Ezt a lányok azzal magyarázzák, hogy „Ebben a névben van valami, ami föltétlen bizalmat ébreszt. Sajnállok minden szegény asszonyt, akinek nem Szilárd a férje”, hiszen ennek a névnek „Megvan a saját külön muzsikája. Rezgéseket ébreszt”.

A konnotációt, a nevekhez kapcsolódó többletjelentést nemcsak a néviselő szokásai, mindenki által ismert tulajdonságai, hanem ezen túl a névhangulat is meghatározza. Bizonyos neveket ugyanis a használók (jelentésüktől gyakran függetlenül) csak kifejezetten a hangzásuk alapján szépnek tartanak úgy, hogy semmi más nem is tudnak a névről, tehát sem etimológiai jelentés, sem konnotáció nem kapcsolódik számukra hozzá. A nevek hangulatának megítélése természetesen szintén egyénileg változhat. Gyakran megtörténik viszont az, hogy a nem szépnek tartott nevek negatív érzelmi töltésűvé, nevetségessé válnak, s így állandósult stílusérték és negatív értékű konnotatív jelentés kapcsolódik hozzájuk, mint ahogy például a *Rásonysápherencs*, *Vöckönd*, *Hagyárosbörönd*, *Makkoshotyka*, *Bázakerettye*, *Pókaszepetk*, *Zebecke*, *Iklódbördőce* helynév esetében történt. Nyelvészeti szállóigévé vált az Ágh István egyik kötetéből idézett Karakószörcsök esete (J. SOLTÉSZ 1979: 144). Ennek a névnek a hangzása annyira nevetséges volt, hogy mikor a szerző diákkorában hazautazott szülőfalujába, nem merte a folyton felharsanó nevetés miatt Karakószörcsökig kérni a vonatjegyet, hanem mindig a következő állomásig váltotta meg.

Természetesen a hangzás konnotációt befolyásoló szerepét nemcsak hely-, hanem a személynevek esetében is hangsúlyoznunk kell, főleg akkor, amikor nem számolhatunk olyan néviselő alannal, akinek tulajdonságai, sajátságai olyan elvonatkoztatás alapjául szolgálhatnának, melyből konnotatív jelentés fakadhatna. A keresztnévek megítélése ebből a szempontból igen szubjektív, hiszen egyénenként számos eltérő (és néha nem is tudatosuló) asszociáció, emlék kapcsolódhat hozzájuk. Az ebből fakadó lehetőségekkel előszeretettel él az irodalmi névadás. J. SOLTÉSZ KATALIN idézi fel Katona Józsefet (1979: 162), aki a Bánk bánban Bánk hitvesének nevét a nehézkes, darabos hangzású *Totá*-ról változtatta a lágy dallamú, spanyolosabbnak érzett *Melindá*-ra, mert ezt jellemzőbbnek, kifejezőbbnek érezte.

TANULSÁGOK

A keresztnév nyelvi elemként kommunikációs kód, de annak egészen speciális típusa. Valójában minden nyelvi elem kód, de a nevek konnotációjának, másodlagos jelentéselemének felfejtéséhez nem elég csak nyelvi elemként dekódolnunk a név elsődleges jelentését, azaz azt megérteni, hogy női, férfi, magyar stb. keresztnévről és névviselőről van szó. Ha csak ezt tesszük meg, nem értjük a név valódi üzenetét, azt az információt, amit – többé vagy kevésbé tudatosan – kódol a névadó vagy névhasználó egy-egy névvel.

A dekódolót a név értelmezésében anyanyelvének (általában öntudatlanul) elsajátított névtani előismeretei és névkompetenciája segíti. A dekódolás, azaz névhez kapcsolt többletinformációk felfejtése nagy egyéni eltéréseket mutat, ez az alapja a nevek eltérő megítélésének. A kialakított véleményt többek között pl. a névvel kapcsolatos előismeretek, annak hangzása határozza meg, illetve függ attól is, hogy milyen tulajdonságnyalábokkal esik egybe a névhez kapcsolt információ. Ilyen értelemben a keresztnév speciális prezentáló kód-ként működik, és hozzájárul a személy-prototípusról, vagyis a névviselőről kialakított vélemények, benyomások összességének létrehozásához.

IRODALOM

- FORGÁCS JÓZSEF 1999. *A társas érintkezés pszichológiája*. 12. kiadás. Kairosz Kiadó. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA 2002. Az erdélyi unitáriusok keresztnévei a XVIII. században. *MNyj.* 40: 61–73.
- B. GERGELY PIROSKA 2003. A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. *MNyTk.* 219.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó. Bp.
- HARARI, H.–McDAVID, J. W. 1973. Name stereotypes and teacher's expectations. *Journal of Educational Psychology*. Vol. 65. No. 2. pp. 222–5.
- KÁLMÁN BÉLA 1996. *A nevek világa*. 4. kiadás. Debrecen.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. A tulajdonnév jelentéséhez. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. 189–195.
- RÓKA JOLÁN 2002. *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Századvég Kiadó. Bp.

NAMES AS CODES

We can regard first names also as special codes of communication, since their use and “functioning” is very close to one of the types of communication codes, the presentation codes. First names contribute to the formation of person-prototypes, that is, the shaping of one’s opinion and impressions about a person barely on the basis of his/her first name. The decoder of the name is (usually unconsciously) aided in his/her interpretation of a name by having acquired some onomastic knowledge or competency in names in his/her own mother tongue. Decoding, that is unpicking additional information attached to a name, shows great differences, and this is the reason why the very same name can be judged in a variety of ways.

Keywords: first name, communication, decoding, presentation code, person-prototype, bundle of characteristics, name-prototype

ETO: 94(439),1848/1849”

Hermann Róbert

AZ AUSZTRIA-KÉP MAGYARORSZÁGON 1848–1849-BEN, A FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN

Austria-image in Hungary at the Time of the 1848–1849 Revolution

I. Ferenc József császár 1853. évi magyarországi utazása során Debrecenbe is ellátogatott. A város, amely 1849 januárjától május végéig a magyar országgyűlés székhelye volt, s amelynek református templomában 1849. április 14-én az országgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, természetesen hódoló alázattal fogadta az uralkodót. A távozó uralkodónak a következő állomásig felajánlották a város híres ötösfogatát, aki ezt el is fogadta. Alighogy a fogat kiért a városból, a kocsis a lovak közé csapott, s rövidesen maga mögött hagyta a császári kíséret tagjait. Röviddel ezután valahol a puszta közepén megállt, s hátraszólt a császárnak: „Elmaradtak a németek, uram!”

Nem tudni, hogy az anekdota megtörtént eseményt idéz-e, vagy csak a népi furfangról szóló példabeszéd. Mindenesetre mutatja azt a sajátos kettősséget, amely a magyarok és az osztrákok, Magyarország és Ausztria, a birodalom magyar és német lakossága közötti viszonyt jellemezte. A népi tudat a beszélt nyelvet azonosította a nemzetiséggel és az államhatalommal, s az 1849 után német nyelvű adminisztrációt bevezető császári hatalmat, annak képviselőit németnek tekintette. Ugyanakkor ez az azonosítás – az anekdota tanúsága szerint – nem terjedt ki a császárra, a meg nem választott és koronázott király, I. Ferenc József személyére. A közvélemény tudomásul vette, hogy I. Ferenc József az uralkodó, s hajlandó volt öt magyar uralkodónak is elfogadni, ugyanakkor nem azonosította a császárt az államhatalommal.

Kulcsszavak: Ausztria-kép, kettősség, népi tudat, beszélt nyelv, államhatalom.

Az 1848/49-es magyar–osztrák viszonyról más-más aspektusból több száz könyvet és tanulmányt írtak: voltaképpen alig van a magyar forradalomról és szabadságharcról szóló munka, amely valamilyen módon ne érintené ezt a kérdést. Sokkal nehezebben megfogható az, hogy ténylegesen milyen volt az Ausztria-kép Magyarországon. Annál is inkább, mert 1848/49-ben ugyan kialakult közvéleményről beszélhetünk Magyarországon, ám e közvélemény fogalma nehezen terjeszthető ki a társadalom igen jelentős csoportjaira, így például magára az 1848 tavaszán felszabadult jobbágyságra. A parasztság s általában „a nép” Ausztria-képéről, a német nyelvű osztrák népességhez való viszonyáról csak áttételes módon rendelkezünk adatokkal. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy néhány mértékadó álláspont felvillantásával bemutassuk, hogy nagyjából milyen lehetett ez a kép a társadalomban.

A párizsi forradalom után Kossuth és Batthyány, a Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés ellenzéki vezetői úgy látták, a birodalom megrendült

külpolitikai helyzetét fel kell használni a reformellenzék programjának megvalósítására. Kossuth és Batthyány tudták, hogy Magyarország szabadsága csak akkor áll biztos alapon, ha az örökös tartományokban is alkotmányos kormányzás folyik, mert a birodalom két felének eltérő érdekei csak azonos politikai rendszer mellett egyeztethetők. (Batthyány Lajos volt az, aki 1844-ben az országgyűlés utolsó ülésnapján elsőként követelte: a birodalom vezetése a kormányzásban a magyar alkotmányosságot vegye politikájának mértékéül, s ne az örökös tartományokkal szemben követett abszolutisztikus metódust próbálja meg Magyarországon is érvényesíteni.)

Március 3-án Kossuth történelmi jelentőségű indítvánnyal lépett fel. Úgy vélte, a birodalom vezetőinek választaniuk kell az államalakulat java és egy korhadó rendszer fenntartása között. Követelte Magyarországon a közteherviselés, politikai jogegyenlőség, népképviselő és a független nemzeti kormány megteremtését. Annak tudatában, hogy e követelések elhangozhatását is a külpolitikai helyzet változásai tették lehetővé, alkotmányt követelt a Habsburg-Birodalom örökös tartományainak is: *„Felséged az elkövetkezendő balesemények legbiztosabb óvszerét hű népeinek legbarátságosabb egyetértését, a monarchia különböző tartományainak legerősebb forrasztékát, s mindezek által felséges trónjának s az uralkodóháznak legrendíthetlenebb támaszát abban találndja fel, ha fejedelmi székét minden uralkodói viszonyaiban a kor szüksége által múlhatlanul igényelt népszerű alkotmányos intézményekkel környezendi.”*

E követelés volt az, amely elősegítette a magyar átalakulás véghezvitelét. Kossuth német nyelvre lefordított, a fordító által némileg átdolgozott és ki-nyomtatott beszéde, amelyben az eredetnél hangsúlyosabban szerepelt az örökös tartományoknak adandó alkotmány követelése, olyan erjedést indított meg Bécsben, amely lehetetlenné tette az erőszakos reagálást. Március 13-án Bécsben kitört a forradalom, Metternich kénytelen volt lemondani és elmenekülni, az uralkodó pedig alkotmányt ígérni Ausztria népeinek.

Bécs forradalma kétségkívül a legjobbkor jött a magyar ellenzéknek. A Kossuth beszéde alapján formulázott felirati indítványt ugyanis a felsőtáblán elfektették. A bécsi forradalom azonban megváltoztatta a helyzetet. Március 14-én a főrendek elfogadták Kossuth felirati javaslatát, s azt másnap országgyűlési küldöttség vitte Bécsbe. A március 15-én kitört pesti forradalom azt is megmutatta, hogy a magyar reformellenzék követelései mögött komoly tábor áll, s így az udvar kénytelen volt beleegyezni Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezésébe, majd a legtöbb magyar követelés teljesítésébe.

A két főváros és a két ország forradalma tehát egymást segítette győzelemre. Bécs forradalmasodásának döntő lökést adott Kossuth március 3-i beszéde. A magyar országgyűlés küldöttségének sikerét alapvetően befolyásolta a bécsi forradalom győzelme. A bécsi forradalom inspirálta március

15-e pesti forradalmát is. Ez az egymásrautaltság egészen 1848 október végéig fennállt, de közben az ellenérdekeltségű politikai erők befolyása egyre növekedett.

Kossuth lelkes hangon számolt be a bécsi forradalomról az országgyűlés március 14-i ülésén, s a követi kar nyilatkozata március 15-én kiemelte: „Bécs falai között polgárvér folyt a szabadságért”, s hogy az évszázados bürokrácia halomra dőlt. Március 17-én, Bécsből visszatérve, kiemelte a bécsi nép által mutatott szimpátiát. Amikor az uralkodó március végén megtagadta a független felelős minisztériumról szóló törvény szentesítését, Kossuth ismét a bécsi bürokráciát, azaz a birodalmi adminisztrációt okolta ezért. Április 16-án, a törvények szentesítése és a magyar felelős kormány megalakulása után írott követjelentésében pedig így fogalmazott: „Bécsi polgártársainknak, különösen a bécsi egyetemnek lehet köszönni, hogy azon rendszer, melyet Metternich képviselt, a szolgaság rendszere megdőlt; – nemzetünké volt az ösztönző, a tájékozó szó, mely a bécsiek lelkét keresztülrezgő, a bécsieké volt az első tett, mely mozgalmainknak lökést adott; ők vért ontottak a szabadságért...”

Bécs azonban nemcsak a forradalom jelképe volt a magyar társadalom számára. Petőfi, a radikális ifjúság egyik vezetője a pesti forradalomról némi felháborodással írja, hogy a francia forradalom lángja „végre Bécsre is fölgújtotta, Bécsre!.. és mi folyvást lelkesedtünk ugyan, de nem mozdultunk”. Azaz: a lojális Bécs előbb „csinált” forradalmat, mint a „rebellis” Magyarország. Ez a fajta „szégyenérzet” is belejátszott abba, hogy a márciusi ifjak március 14-én eldöntötték: másnap ők is megvívják a maguk forradalmát. Amikor március 15-én reggel közülük többen Petőfinél összejöttek, Vasvári Pál fel-alá járkálva Petőfi törös botjával hadonászott. Egyszer csak kirepült a tör, „egyenesen Bécs felé”, de nem sértett meg senkit. „Jó jel” – kiáltottak fel az ifjak. Bécs ebben az összefüggésben a birodalmi kormányzatot, nem pedig a forradalmi bécsi népet jelentette. Jellemző tény, hogy 1848 szeptembere, Jellasics betörése után Petőfi már csak arról írt a márciusi események kapcsán, hogy „mint a mennydörgés, úgy harsogott be Bécsbe a magyar nép szava: Mi szabadok akarunk lenni...” Azaz, a bécsi forradalomról már szó sem esett.

A bécsi forradalom győzelme után, március 15-én I. Ferdinánd megígérte, hogy alkotmányt ad népének. Az április 25-én kiadott alkotmány Ausztriára, Csehországra, Galíciára és Bukovinára vonatkozott, Magyarországra és a lombard–velencei tartományokra nem. Az alkotmány általános része szerint „minden népfajok számára biztosítatik nemzetiségük és nyelvük sérthetetlensége”. Az áprilisi törvények által létrehozott magyar alkotmányos rendszer liberálisabb volt, mint az osztrák. Az utóbbi azonban a „népfajok” nemzetiségének és nyelvének sérthetetlenségét tartalmazó passzusa miatt a magyarországi nemzetiségek számára kívánatosabbnak tűnt, mint a „csak” a polgári szabadságjogokat tartalmazó magyar törvények.

Nemcsak a császári udvar, a birodalmat eddig irányító hivatali és katonai arisztokrácia nem mondott le arról, hogy visszaállítsa Magyarország 1848 előtti alárendelt helyzetét, hanem ezt a célt tüzték maguk elé az egymást meglehetősen gyakran váltó osztrák polgári kormányok is. A kibontakozó német egységmozgalom következtében fennállt az a lehetőség, hogy a Habsburg-Birodalom német lakosságú tartományai beolvadnak a létrejövő egységes német államba. Ebben az esetben megkezdődhet a birodalom Magyarország-központú átszervezése. E nagymagyar koncepció lényege az volt, hogy nemcsak a birodalom nem-német területei kerüljenek magyar vezetés alá, hanem az új államalakulat természetes vonzásának köszönhetően a szerb és román fejedelemségek is kapcsolódniának a magyar koronához. Ez magyarázza, hogy amikor május 17-én egy újabb forradalmi megmozdulás hatására az udvar elhagyta Bécsset, s Innsbruckba menekült, a magyar kormány azonnal Budára hívta az uralkodót, abban reménykedve, hogy ez esetben stabilizálhatja helyzetét, sőt, esetleg a monarchia központjává teheti a Bécsnél és Prágánál, a másik két riválisnál kétségkívül nyugodtabb Budapestet.

Az osztrák és magyar kormányok közötti első összeütközést az osztrák államadósság kérdése okozta. Ennek csak a kamatai 30 millió forintra rúgtak 1848-ban. (Összehasonlításképpen: A magyar kormány 1848. augusztus 5. – 1849. augusztus 10. között ennek az összegnek a kétszeresét használta fel, amelynek kétharmadát a háborús kiadások jelentették.) A magyar fél 1848 tavaszán nem volt hajlandó részt vállalni az osztrák államadósságból, mondván, hogy az adósságokat az ország megkérdezése nélkül csinálták, s nem reá költötték. Az érv tökéletesen korrekt volt, de következetes alkalmazása megrendítette a birodalom pénzügyi helyzetét és nagyhatalmi állását. Kétségesse tette ugyanis, hogy Magyarország érdekelt-e a monarchia fenntartásában. Júliusban azonban már Batthyány is lehetségesnek mondta az államadósságban való részvállalást, s a magyar politikusok 1849 áprilisáig ehhez tartották magukat.

Az államadósság megítélésében nem volt jelentős különbség a magyar társadalom különböző politikai csoportjai között. Petőfi 1848 májusában „Mit nem beszél az a német...” címmel öntötte versbe felháborodását: „Azt követeli a svábság: / Fizessük az adósságát.” Az osztrák háborús fenyegetésekre pedig még drasztikusabban fogalmazott: „Foglalod a kurvanyádat, De nem ám a mi hazánkat!” 1848 júniusában már arról írt, hogy „Miként elpusztult Jeruzsálem, El fogsz pusztulni Ausztria”. A jóslás azonban nem általában Ausztriára, azaz a birodalom német tartományaira, hanem magára a birodalomra vonatkozott.

Az osztrák kormány már június végén kinyilvánította, hogy kész felmondani semlegességét a magyar–horvát viszályban, Radetzky július végi itáliai győzelmei után pedig egyre kevesebb hajlamot mutatott bármilyen megegyezésre. Augusztus 12-én az uralkodó is visszatért Bécsbe. Augusztus 27-én Batthyány és Deák Bécsbe utaztak, hogy tisztába jöjjenek az osztrák kormány szándéka-

ival. A magyar kormány tárgyalási ajánlataira csattanós válasz volt az osztrák kormány által Budapestre küldött augusztus 27-i államirat, amely az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumok megszüntetését követelte.

Szeptember 4-én a magyar képviselőház úgy határozott, hogy száztagú küldöttséget indít az uralkodóhoz, s megkéri: jöjjön Budára „saját trónját és a magyar alkotmányt megtartani”. Az uralkodó hosszú huzavona után szeptember 9-én fogadta a küldöttséget. Pázmándy Dénes, a küldöttség vezetője az ország veszélyeztetett állapotáról beszélt, s kérte V. Ferdinándot, szentesítse a magyar parlament által elfogadott katonaaállítás és papírpénz-kibocsátási törvényjavaslatokat. A király a küldöttségnek semmitmondó választ adott, s megígérte, hogy a felterjesztett törvényjavaslatokat meg fogja vizsgálni.

Szeptember 11-én Jellasics horvát bán csapatai betörték a Dunántúlra, s úgy tűnt, vége az önálló Magyarországnak. Ezen a napon a bécsi út kudarca miatt lemondott a kormány, s Batthyány Lajos másnaptól ügyvezető miniszterelnökként intézte a honvédelem szervezését. A magyar parlament még egy utolsó kísérletet tett annak érdekében, hogy az egyre fenyegetőbb magyar–osztrák összeütközést megakadályozza. Szeptember 15-én határozott arról, hogy küldöttséget indít az osztrák Reichstaghhoz, s megkísérli meggyőzni a képviselőket az osztrák kormány politikai irányváltásának szükségességéről. A Reichstag szeptember 19-én egésznapos vitában foglalkozott a kérdéssel: fogadják-e a magyar küldöttséget? A fogadást ellenzők a házszabály mellett – amely plenáris ülésen nem tette lehetővé küldöttségek fogadását – a magyaroknak a birodalmat bomlasztó törekvéseire, a magyarországi nemzetiségek elnyomására hivatkoztak, s kétségbe vonták a magyar parlament legitimitását. A küldöttség fogadása mellett érvelők a rendkívüli helyzetre hivatkoztak, s arra, hogy az osztrák Reichstag legitimitása – hiszen maga is a forradalom eredményeként jött létre – ugyanúgy kétségbe vonható, mint a magyaré, s hogy Jellasics horvát bán támadása után a birodalom egészét fenyegeti a belháború veszélye. A Reichstag végül elutasította a magyar küldöttség fogadását. A magyar fél a két lehetséges partner, az osztrák kormány és az osztrák Reichstag részéről egyaránt visszautasításban részesült.

Magyarországnak tehát egyedül kellett megvédenie az alkotmányossághoz való jogát. Jellasics seregét a magyar hadsereg szeptember 29-én Pákozdnál megállította. A bán fegyverszünetet kötött, majd megindult a nyugati határszél felé. Újabb támadásra készült, ezért Mosonnál megállt. Itt akarta megvárni a Felvidékről és Bécsből érkező erősítéseket. Közben az uralkodó elfogadta Batthyány lemondását a miniszterelnökségről, majd egy október 3-ai dátummal, de csak október 4-én kibocsátott királyi kéziratban teljhatalmú királyi biztossá nevezte ki Jellasicsot, s egyben feloszlatta a magyar országgyűlést.

S ekkor derült ki, hogy a kormányokon és a Reichstagon kívül van még egy lehetséges partner. A Magyarországot fenyegető veszélyt ugyanis ismét Bécs

népe hárította el. Latour osztrák hadügyminiszter, Jellasics buzgó támogatója október 6-án egy gránátos zászlóaljat akart a bán táborába küldeni. A nép azonban megakadályozta a gránátosok elvonulását, s azok maguk is átálltak a felkelők oldalára. Újabb forradalom tört ki, amelyben áldozatul esett Latour is. Jellasics így támasz nélkül maradt, ezért elhagyta az országot. A bécsi forradalom a lehető legjobbkor jött, hiszen hetekre megbénította a kibontakozó katonai ellenforradalom „agyközpontját”.

Kossuth október 8-án tartott képviselőházi beszédében mintegy mellékesen tudatta a bécsi eseményeket a képviselőkkel, s hozzátette: „...én igen nagy kötelességnek ismerem azt, hogy midőn a bécsi nép érdekeinket oly nagy buzgalommal előmozdítja, ekkor magunknak is vigyáznunk kell arra, hogy ha talán ők is valami bajba kerülnének az irántunk mutatott rokonszenv miatt, mi se hagyjuk őket cserben, s ezért erőt minél többet oda, s aztán előre Bécsig.”

Windisch-Grätz tábornagy, a cs. kir. főerők parancsnoka október közepén megkezdte Bécs körülrését. A Lajtánál megtorpanó magyar főszereg pedig katonai és politikai okokból egyaránt késlekedett a forradalmi császárváros megsegítésével. A magyar fél még megpróbálta törvényes keretek között tartani az eseményeket. Előbb az osztrák Reichstag, majd annak bizottmánya, végül legalább a bécsi városi tanács hivatalos segítségkérésére várt.

A bécsi forradalom és a magyar hadsereg természetes szövetséges volt; de olyan szövetségesek, melyek legszívesebben mégis természetes ellenfelükkel egyeztek volna meg a másik rovására. A bécsi politikai erők – különböző okokból – félték a magyar segítségnyújtástól. A magyarok őszintén örültek október 6-a eseményeinek, de nem örültek az uralkodó Bécsből történt távozásának. Egyikük sem akarta elveszíteni az uralkodóház nyújtotta legitimáció erejét; de ezzel az erővel a közös ellenfél rendelkezett. Maga a Lajta mentén táborozó magyar katonaság azonban kimondottan jó kapcsolatot ápolt a túlparti osztrák–német lakossággal, s tudomásunk szerint a Lajtán történő háromszori átkelés alkalmával sem került sor komolyabb atrocitásokra a polgári lakossággal szemben; legfeljebb néhány kerítést hordtak el és tüzeltek fel az őszi időben didergő magyar katonák.

Október 30-án Windisch-Grätz csapatai Schwechatnál fölényesen visszaverték a magyar támadást. Az ekkor már kapitulált Bécs azonban még egy utolsó gesztust tett a magyarok felé. A magyar hadsereg előrenyomulásának hírére a felkelők újra fegyvert fogtak, s megtámadták a városba bevonuló cs. kir. csapatokat. Ezzel pedig lehetetlenné tették Windisch-Grätz számára, hogy üldözze a megvert magyar sereget. A leigázott „lábadó” főváros megrendszabályozása pedig másfél hónapot vett igénybe. Éppen ez a másfél hónap kellett ahhoz, hogy a cs. kir. hadsereg Magyarország elleni támadását egy újjászervezett, reguláris magyar hadsereg várhassa. A magyar sajtó nagy terjedelemben foglalkozott a bécsi tragikus eseményekkel, az ausztriai for-

radalmi mozgalmak felszámolásával, s ez is erősítette a magyar társadalom rokonszenvét az ausztriai társadalom iránt.

A két főváros „együtműködése” tehát 1848 október végéig jól működött. Amíg Magyarországon Batthyány kormánya szilárdan kezében tartotta a hatalmat, az abszolutizmus erői Bécs ellen sem léphettek fel. A bécsi megmozdulások pedig időről időre átsegítették a magyar felet a válságos helyzeteken. 1848 október végén úgy tűnt, ennek az együtműködésnek vége. Bécs elesett, s a magyar szabadságharc a későbbiekben ahhoz már nem volt elég erős, hogy az örökös tartományok politikai széljárását megfordítsa.

A Schwarzenberg-kormány semmilyen megegyezésre nem törekedett, s a december 2-án trónralépő I. Ferenc József már első nyilatkozataiban a magyar szabadságharc eltiprását helyezte kilátásba. A hivatalos Ausztria tehát fölébe nőtt a demokratikus Ausztriának, s ez alapvetően meghatározta a továbbiakban a magyar társadalom Ausztriáról alkotott képét. Ez a folyamat azonban nem járt együtt magának az ausztriai népnek a démonizálásával. A magyar társadalom a nemzetiségi területeken folyó kegyetlen polgárháború miatt hajlamos volt ördögnek tekinteni minden szerbet vagy román, ugyanakkor különbséget tudott tenni a cs. kir. katonaság és az ausztriai nép között.

Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a magyar hadseregben több száz ausztriai német szolgált a bécsi légióban, a tiroli vadászszázalójban, a német légióban vagy a Zrínyi-szabadsapatban. Az ő szereplésük a sajtónak köszönhetően nagy nyilvánosságot kapott, s a tudósítók mindig jelezték: az ausztriai önkéntesek képviselik az „igazi” Ausztriát.

Amikor az országgyűlés 1848. december 31-én békekövetséget küldött a főváros felé közeledő Windisch-Grätz herceghez, a küldöttség tagjai nem könnyen találták meg a cs. kir. főhadiszállást. Útközben a falusiaktól hallották, hogy Vereb községben „már vagy ötezer német van”. Amikor a küldöttség egyik tagja erre megjegyezte, hogy akkor oda kell menniük, az egyik paraszt felkiáltott: „Mi az ördög, nem hallották az urak, hogy ott a német?” A falusiak csak akkor enyhültek meg, amikor megtudták, hogy a követség békét akar teremteni, s ezért siet a „német” táborba. Néhány nap múlva Petőfi már arról írt, hogy „Buda várán ismét német zászló” leng.

A „német” volt a cs. kir. katonaság közhasználatú elnevezése a magyar katonaság között is. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy pl. a császári királyi lovasság nem magyar ezredeit hivatalosan is „német lovasságnak” nevezték. A vértések (Kürassieren) közkeletű elnevezése a „vasasnémet” volt. Ezt az is befolyásolta, hogy a vezényleti nyelv, mint ez közsismert, a német volt, s a magyar legénység önmagán kívül mindenkit németnek tekintett. Jóllehet a császári–királyi hadsereg ukrán, cseh, lengyel bakái semmivel sem tudtak jobban németül, mint a magyar huszárok vagy gyalogosok.

Amikor a cs. kir. csapatok Komáromot lőtték 1849 tavaszán, s a magyar helyőrség és lakosság az ostrom közben megünnepelte március tizenötödikét, a mulatozók azt kiabálták: „Löni löhetsz, német, de be nem jöhetsz.” A „német” lett az ellenség elnevezése a nép nyelvén is. A tavaszi hadjáratot megörökítő népdalok mind arról szólnak, hogy „fut a német”.

Az 1849. március 4-i olmützi oktrojált alkotmány kibocsátása után nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalos Ausztria Magyarország állami létének eltörlésére törekszik. Erre született válaszként a magyar országgyűlés határozata a Habsburg-ház trónfosztásáról és Magyarország függetlenségéről. A Függetlenségi Nyilatkozat azonban ismét különbséget tett a birodalom és a népek Ausztriája között: eszerint Magyarországnak „azon népekkel, melyek vele ezelőtt egy fejedelem alatt állottak, békét s jó szomszédságokat alapítani s folytatni (...) elhatározott akarata”. I. Ferenc Józsefből ekkor lett „német”. „Ferenc Jóska, gyere ki a gyepre / Ördög bújjék a német lelkedbe.”

Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az ausztriai német lakossággal kapcsolatban nem találkozunk ilyen ellenérzéssel. A német: a birodalmi kormányzat, a cs. kir. hadsereg, s nem a másik társadalom. Erre mutat az is, hogy 1849 tavaszától kora nyaráig egymás után érkeztek az álhírek arról, hogy Ausztria egyes városaiban forradalmak, magyarbarát megmozdulások törtek ki. A szabadságharc leverése után keletkezett népdalok sem az osztrákokat, hanem általában a németeket szidják. Csupán egy 1860-as népdalban fordul elő az „osztrák” elnevezés. „Még azt mondja az osztrák / Nem lesz többé Magyarország / Hej hazudik az osztrák / Mindig lesz Magyarország.”

Miért fontos mindez? Azért, mert arra mutat, hogy a Lajtán inneni és a Lajtán túli társadalom előbb volt kész és képes a kiegyezésre, mint a birodalmi politikusok. A magyar társadalom az 1848–49-es háborút nem a magyar és a német–osztrák „nemzet”, hanem az önálló Magyarország és az abszolutisztikus birodalom közötti konfliktusnak tekintette. Azaz olyan összeütközésnek, amelyben a „sógor” nem saját jószántából öltötte fel a „német császár” uniformisát.

AUSTRIA-IMAGE IN HUNGARY AT THE TIME OF THE 1848–1849 REVOLUTION

During his visit to Hungary, Emperor Franz Josef I visited Debrecen as well. The town, which had been the seat of the Parliament between January and the end of May 1849, and where the national assembly proclaimed the dethronement of the Habsburg dynasty in the Reformed ‘Great Church’ on 14 April 1849, welcomed the ruler with humble reverence. They offered to take him to his next station in the city’s famous five-in-hand coach, and he accepted it. No sooner had the coach reached the outskirts of the city when the coachman whipped the horses and left the emperor’s retinue behind.

Soon after the driver stopped the carriage somewhere in the middle of the puszta, and turned to the emperor with the words: "Sir, the Germans have fallen behind."

No one knows whether the anecdote is based on a true story or is a parable reflecting a witty touch of folk wisdom. In any case, it demonstrates the specific duality that characterized the relationship between the Hungarians and Austrians, Hungary and Austria and the Hungarian and German population of the empire. Folk mind identified nationality and sovereign power with the language they spoke, and regarded the imperial power and its representatives introducing administration in German after 1949 to be German. However, according to the anecdote, this identification did not include the emperor, the non-elected and uncrowned king, Franz Joseph I himself. The general public was willing to acknowledge Franz Joseph I as the ruler of Hungary as well, yet at the same time did not identify the emperor with sovereign power.

Keywords: Austria-image, duality, folk mind, the language people speak, sovereign power

Pál Tibor

MÁRCIUS 15-E SOKARCÚSÁGA

The Multifaceted Nature of 15th March

Az elmúlt mintegy másfél évszázad alatt március 15-e, a sokarcú nemzeti ünnep meglehetősen hányatott sorsot ért meg. Üzenete több rendszernek is kellemetlen volt, s emiatt többször is megpróbálták átértékelni vagy elsikkasztani. Történt ez először a dualizmus korában, amikor is a hatalom március 15-e helyett április 11-éből csinált ünnepet. Habár először a Horthy-rendszer tette hivatalos ünnepé március 15-ét, sietett is kiaknázni a neki megfelelő tartalmat. A II. világháború után a szocialista-kommunista rendszerek értékelték át, sőt odáig mentek, hogy más kommunista ünnepekkel olvasztották egybe. Egy időre még meg is szüntették mint ünnepet. E rendszerben csak 1956 jelentett kivételt, amikor úgy tűnt, hogy 1848 március 15-e üzenete be fog teljesedni, de a történelem más irányba terelte az eseményeket. Az 1990-es rendszerváltás idején visszakapta ünnepi státusát, de napjainkban is van még mit megvalósítani 1848. március 15-e üzenetéből.

Kulcsszavak : március 15-e, 1848, márciusi ifjak, forradalom, szabadságharc.

Amikor 1848. március 15-én, reggel fél kilenc körül egy csoport fiatalember Pest belvárosában, a *Pilvax* kávéházból, Petőfi Sándor vezetésével elindult „történelmet csinálni”, mindazok közül, akikkel találoztak, s akik látták őket, talán senki sem sejtette, hogy milyen nagy tette szánták el magukat. Márciusi Ifjak névvel illette őket az utókor. Céljuk nem más volt, mint hogy érvényt szerezzenek a reformkorban (1825–1848) több évtizedig érlelődő, Magyarország polgári átalakulására irányuló eszméknek. Európa-szerte bontogatták szárnyaikat a forradalmak, s ők is elérkezettnek látták az időt. Miután hivatalosan is leadták tizenkét pontos követelésüket, tovább indultak Pestről Budára. Mire délután odaértek, a kezdetben formálódott kis csoportot – a korabeli becslés szerint – mintegy 20 000 ember kísérte. A vértelen forradalom ezzel lezajlott. *Táncsics Mihálynak*, az „elnyomottak” képviselőjének, budai börtönéből való szabadulásakor volt mit látnia, ujjongó tömeg, a forradalmat véghez vivők köszöntötték. Magyarország polgári átalakulása felgyorsult, a folyamat megállíthatatlanná vált még az uralkodóház számára is. A kezdetben jóindulatot mutató uralkodó, V. Ferdinánd – akit sokszor udvari körökben is kigúnyoltak – 1848. április 11-én szentesítette a magyar országgyűlés által még márciusban meghozott törvényeket, amelyek a történelembe „áprilisi törvények” néven vonultak be.

Nem sokkal később, a történelem folyamán először fővárossá előlépő Pest közönsége az első magyar felelős kormány tagjait – gróf Batthyány Lajos vezetésével – köszönthette körében. Az újonnan kinevezett kormány nagyon nehéz helyzetben volt, mert az áprilisi törvények ellenére nem volt pénze. S ami a legfontosabb: ilyen helyzetben hadsereggel sem rendelkezett. Az első felbuzdulások ellenére az ország egyes vidékein hamarosan lázadásokra került sor – többek között a Délvidéken elsőnek –, de az európai forradalmak is sorjában veszték el a felocsúdó konzervatív és reakciós erők támadásai következtében. A mindjobban előtérbe kerülő pénzügyminiszternek, Kossuth Lajosnak nem maradt más választása, mint hogy napról napra a külső és a belső veszélyre figyelmeztesse a nemzetet, pedig ez nem egy pénzügyminiszter dolga. Ezzel egy időben mindinkább sürgette az önvédelmi harcra való felkészülést a szabadság és a polgári átalakulás eszméi védelmének érdekében. Az első népképviseleti alapon összeülő országgyűlés 1848 júliusában elfogadta javaslatát, és megszavazta a pénzt (42 millió forintot), valamint a katonákat (200 000 újonc toborzását). Ekkor kezdett a forradalom szabadságharcá válni. Június közepén a Tarcál-hegy lankáin (a mai Fruška gora) már az első komoly összecsapásra is sor került, így 1848 szeptemberében már megindult a szabadságharc és a polgárháború. A vértelen forradalomból egy évig tartó véres szabadságharc lett, amely a többszörös túlerővel szemben 1849-ben elbukott.

Sokszor felvetődött már, és napjainkban is felvetődik március 15-e a sokarcú nemzeti ünnep értelme, illetve koronkénti értelmezésének kérdése. Alapeszméje pedig a szabadságért való küzdelmet jelenti. Ennek ellenére több rendszer is megpróbálta elsikkasztani és kisajátítani, átértelmezni és lefokozni. Habár a magyarság az elbukott forradalom és szabadságharc szimbólumaként élte meg a dátumot, és ünnepként emlékezett meg róla, az aktuális államhatalmak ennek sokáig ellenálltak. A magyar nemzet hivatalosan 1860-ban választotta ünnepévé, akkor, amikor a Habsburg-dinasztia hatalma ingadozni kezdett. A forradalom óta ez volt az első tömeges felvonulás és megemlékezés a „nagy napokra”, amelynek egy halálos áldozata is volt, a joghallgató Forinyák Géza. A kiegyezés (1867) által létrejött új államalakulat hatalmi képviselőinek március 15-e tartalma továbbra is sok vonatkozásában kényelmetlen volt. Arra törekedtek, hogy minél jobban mellőzzék ünnepi jellegét. Azonban a hatalom akarata ellenére, éppen a kiegyezés után hatolt március 15-e mind mélyebben a köztudatba, immár nem hivatalos nemzeti ünneppé lépve elő. A hálás nemzet a XIX. század vége felé mind több emlékművet állított a forradalom nagyjainak, s ezek természetesen jelentették a megemlékezések színhelyeit. Emellett a magyar városok díszpolgárukká avattak sok emigrációban élő forradalmi vezetőt, eltekintve a forradalmat leverő Ferenc József császár-király haragjától.

Az évfordulók rendszerint kiemelt jelentőséget és okot adnak egy adott eseményről való megemlékezéshez. Így történhetett meg, hogy március 15-e

állami ünnepé váló minősítésének gondolata épp 1897-ben, a közelgő ötvenedik évforduló alkalmával merült fel. A Parlamentben ezt a javaslatot először a néhai kormányzó fia, Kossuth Ferenc tette meg. A hatalomnak ez nem kis kényelmetlenséget okozott, de meg volt rá a válaszuk, hogyan sikkasszák el az ünnepet: a magyar országgyűlés valóban ünnepet csinált, de nem március 15-éből, hanem április 11-éből, az 1848-as törvények kihirdetésének napjából. Mindenki jól járt: a király is, meg a nép is.

Újabb évfordulónak kellett következnie, mégpedig a nyolcvanadiknak – miközben egy vesztés világháború folytán az ország is széthullott –, hogy március 15-éből állami ünnep váljon. Ez 1927 novemberében történt meg (31. törvény-cikkely). Az akkori rendszer forradalomellenessége ellenére ünnepé avatta a napot, ugyanakkor igyekezett 1848 számára megfelelő tartalmait kiaknázni. Ez, a forradalom és az ellenforradalom kiegyenlítése volt 1848. március 15-e első átértelmezése.

A második világháború utáni időszakban a totalitárius és erőszakos átértelmezésnek volt kitéve nemzeti ünnepünk. Így 1951-ben, a Minisztertanács rendeletével megszűnt munkaszüneti nappá lenni. Hivatalosan csak az iskolákban ünnepelték meg. 1956 bizonyította, hogy a Horthy- és a Rákosi-rendszerek átértékelési törekvései eredménytelenek voltak. Március 15-e ünneplése akkorra már hagyománnyá vált, s „alulról” építkezve, a legújabb korig a nemzeti szabadság és demokratizálódás eszméjét hordozta magában.

A Kádár-kormány tovább sikkasztotta és lefokozta az ünnepet. A XX. század 70-es éveitől kezdve a hatalom – a különféle ellenzéki és alternatív megnyilvánulások ellenében – oda süllyedt, hogy március 21-ével (a Tanácsköztársaság kikiáltásának napja) és április 4-ével (Magyarország szovjetek általi felszabadításának napja) összemossa *forradalmi ifjúsági napokká* tette meg. Nyilvánvaló, hogy Kossuth Lajos, Kun Béla és Malinovszkij marsall mennyire nem tartozott össze, s nem állítható egymás mellé, ki mennyit tett a magyar szabadságért.

A helyzet a XX. század 80-as éveinek vége felé kezdett változni, amikor az Európában lezajló és egyéb belső átalakulási folyamatok hatására a magyar kormány 1988-ban újból munkaszüneti nappá és állami ünnepé tette március 15-ét. 1990-ben a rendszerváltás napjaiban talán úgy tűnt, hogy március 15-e, a forradalom és a szabadságharc napja, megvalósította történelmi üzenetét. Ennek ellenére, annyi év után is van nemzeti ünnepünk békés megünneplésének kellemetlen mellékjelentése, hiszen Batthyány, Kossuth, Deák és Eötvös, valamint a szabadságharc bajvívói nem a megosztott Magyarországért harcoltak 1848-ban.

IRODALOM

- Kosáry Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, Budapest, 1990
- Kovács Endre (főszerkesztő), *Magyarország története 1848–1890*, Magyarország története tíz kötetben, VI/1,2, Budapest, 1978
- Szentpéteri József (főszerkesztő), *Magyar Kódex 4. Reformkor és kiegyezés művelődéstörténete 1790–1867*, Budapest, 2000
- Gerő András, *Elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*, Budapest, 1988
- Fónagy Zoltán, *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*, Budapest, 2001
- Sára János, *A Habsburgok és Magyarország 950–1918*, Budapest, 2000
- Gyáni Gábor–Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*, Budapest, 1998
- Hanák Péter, *Ungarn in der Donau-Monarchie*, Wien–München–Budapest, 1984

THE MULTIFACETED NATURE OF 15TH MARCH

During the past about hundred and fifty years 15th March, the multifaceted national holiday, has had a rather turbulent fate. The message it carries has been unpalatable to many regimes and therefore they tried to re-evaluate or diminish its content. This happened first at the time of the Dual Monarchy when the authorities attempted to reassess its value and instead of it decided on 11th April to be a holiday. It was the Horthy-regime that first declared 15th March an official national holiday, and it also hastened to make the best of its content as it suited the regime's needs. After World War II, it was the socialist and communist regimes that reassessed the importance of this event, and even went to the extreme of merging this day with other communist holidays. There was a time when 15th March was wiped out as a holiday. The only exception during the communist era was 1956 when it seemed that the message that 15th March 1848 carried might come true, but history took a different course. In 1990, with the change of the regime, the status of 15th March as a holiday was restored, but even today much of the message that it carries has still remained to be realized.

Keywords: 15th March, 1848, the youth of March, revolution, War of Independence

Hermann Róbert

A MAGYAR ZSIDÓSÁG SZEREPE A HONVÉDELEMBEN 1848/49-BEN

The Role of Jews in Hungary in the Defence of the Country in 1848–1849

A magyarországi zsidóság 1848 előtt lényegében jog nélküli állapotban volt. Az 1840. évi törvények engedélyezték számukra a letelepedést, gyárak, kereskedelmi társaságok alapítását, mesterségek üzését, kötelezővé tették a magyar nyelvű ügyvitelt, s lehetővé tették a birtokszerzést a városokban. 1846-ban egy uralkodói rendelet eltörölte az addig a zsidóságot sújtó türelmi adót is. A zsidóemancipációs törekvések tekintetében két változatról beszélhetünk. Az egyik képviselői szerint a zsidóságot politikai és vallási jogokban kell részesíteni, s azután követelhető meg tőle az asszimilálódás. A második változat képviselői előbb társadalmi asszimilációt követeltek, s ettől tették volna függővé a jogok megadását.

Kulcsszavak: az 1840. évi törvények, türelmi adó, zsidóemancipációs törekvések, zsidókérdés és 1848.

Az 1848. évi törvények sem rendezték megnyugtató módon ezt a kérdést. Az 1848:5. és 23. törvénycikk csak a bevett vallások gyakorlóinak számára tette lehetővé a választójog gyakorlását, a 20. törvénycikk pedig az eddigieken kívül csak az unitárius vallást nyilvánította bevett vallásnak, az izraelita vallást nem. A 22. törvénycikk azonban valláskülönbség nélkül nemzetőri szolgálatra kötelezte a férfilakosság jelentős részét. A törvény azokat a 20 és 50 év közötti férfiakat kötelezte nemzetőri szolgálatra, akik városokban vagy rendezett tanácsal ellátott községekben 200 forint értékű házzal vagy földdel, egyéb községekben fél jobbágytelekkel vagy ennek megfelelő nagyságú földterülettel rendelkeztek; illetve ha évi 100 pengő forint tiszta jövedelmük volt.

A zsidóság emancipációja tehát elmaradt, méghozzá főleg azért, mert a nyugat-dunántúli és felvidéki szabad királyi városok egy részében, később pedig Pécsen, Székesfehérvárott és Pesten is antiszemita megmozdulásokra került sor. Ezek miatt döntött úgy az országgyűlés és a kormány, hogy egyelőre elhalasztja a zsidóság egyenjogúsítását. Egy visszaemlékezés szerint a legnagyobb méretű, Pozsonyban lezajlott antiszemita megmozdulásnál valószínűsítenyi lehetett, hogy a császári titkosrendőrség ügynökei szervezték annak érdekében, hogy a keletkezett zavar ürügyén be lehessen vetni a katonaságot nemcsak a zavargók, hanem az országgyűlés ellen is. A zavargások azért is aggodalmat keltettek, mert Pozsonyban, illetve egyes Vas megyei területeken a frissen megszervezett

nemzetőrség a rendnek inkább a megzavarásában, mint fenntartásában jeleskedett.

A nemzetőrség szervezésének spontán időszakában az egyes városok vagy megyék nemzetőrségébe gyakorlatilag minden jelentkezőt felvettek. A nemzetőrségi törvény lehetővé tette olyanok részvételét is, akiket a hatóságok „az alkotmányos rend fenntartásában érdekletteknek, s e kitüntetésre méltóknak ítélnék”. A választójogról és a nemzetőrsegről intézkedő törvénycikkek között a census tekintetében is volt némi aszimmetria: a választásra jogosultak köre jóval kiterjedtebb volt, mint a nemzetőri szolgálatra kötelezetteké. Az igazi aszimmetria azonban a zsidóság kezelésében volt megfigyelhető: míg a választásra jogosultak közé nem kerültek be, a nemzetőri szolgálatra kötelezettek közé igen.

1848. április 19-én Pesten újabb antiszemita megmozdulás következett be. A gazdasági válság, a céhek felszámolásának elmaradása komoly nyugtalanságot keltett a céhlegények körében. A nagyobbbrészt német céhpolgárság az elégedetlenséget – az örök recept szerint – igyekezett szociális demagógiával levezetni. Ebben a helyzetben vetődött fel az a gondolat, hogy az esedékes negyedéves házbért el kellene engedni, vagy legalább el kellene halasztani fizetését. Április 19-én reggel 8 órakor a Nemzeti Múzeumnál tartott tömeggyűlésen a résztvevők a házbér elengedését követelték. Amikor a tömeg a Szabadság térre özönlött, hogy a városi tanáccsal közölje, mit kíván, a résztvevők egy szolgálattelvő zsidó nemzetőrt bántalmaztak. Itt a tömeg már a zsidó nemzetőrök lefegyverzését, illetve az 1838 óta betelepedett zsidók eltávolítását követelte. A közgyűlés a követelések írásban történő benyújtását kérte a szervezőktől. Délután újabb nyugtalanságot észleltek. A tömeg helyenként megtámadta a zsidókat, s az Újpiac (ma Erzsébet tér) és a Király utca felé özönlött. A tanács mozgósította a nemzetőrseget, a kormány pedig a helyszínre irányította a fővárosban állomásozó gránátos zászlóaljat. Öt óra körül újabb népgyűlés kezdődött, amely a lakbér elengedésével együtt most már a zsidók kiűzését is hangoztatta, majd rövidesen neki is látott ez utóbbinak a megvalósításához. Rövidesen azonban nem csak a zsidókat és a védelmükre kelőket, hanem szinte mindenkit megtámadtak a tüntetők. A katonaság és a nemzetőrség körbezárta a helyszínt, majd késő estére helyreállította a rendet, több rendzavarót letartóztattak.

A forgatókönyv nagyon emlékeztetett a pozsonyira, Egressy Gábor egyenesen a bukott rendszer ellenforradalmi kísérletének nevezte. A kormánynak nem volt könnyű dolga: érzékelte az általános nyugtalanságot, ugyanakkor presztízavesztés nélkül nem engedhetett a negyvennyolcból, azaz az áprilisi törvényekből. Batthyány Lajos miniszterelnök többek között ezért is rendelte el a nemzetőrség országos összeírását, amely lehetővé tette a nemzetőri cenzust meg nem üő személyek eltávolítását. Ugyanakkor egy – szövegszerűen

ismeretlen – petíció továbbra is a zsidó nemzetőrség lefegyverzését követelte a kormánytól.

A kormány április 22-én úgy foglalt állást, hogy az 1848:22. törvénycikk szerint a nemzetőri kvalifikációt megütő személyek részvétele a nemzetőrségben osztály- és valláskülönbség nélkül kötelező. Ugyanakkor a kormány a zsidó község elöljáróinak saját kérésére ideiglenesen felmentette a fővárosi zsidó nemzetőröket a szolgálat alól. Miután a nyugtalanság továbbra is érzékelhető volt, Batthyány április 25-én elrendelte a pesti zsidó nemzetőrség lefegyverzését azzal, hogy a fegyvereket további rendeletig tartsák biztos őrizet alatt.

A pesti közgyűlés megpróbálkozott a 22. törvénycikk újraértelmezésével, s úgy vélte, hogy a polgári jogokkal nem rendelkező zsidóságra nem terjedhet ki a nemzetőri kötelezettség sem. A kérdés országos szintű rendezésére nem került sor, de azokban a törvényhatóságokban és településeken, ahol hasonló feszültségek mutatkoztak, gyakorlatilag ugyanez történt. Így Pápán a helyi nemzetőrség lefegyverezte a zsidó nemzetőröket, Székesfehérvárott megszavaztatták a városi nemzetőrséget, hogy akar-e együtt szolgálni a zsidókkal vagy sem? A többség nemmel válaszolt.

A zsidók nemzetőri szolgálatának elutasítása összefüggésben volt azzal az aggodalommal, hogy ennek révén előbb-utóbb igényt tarthatnak a választójogra. A másik ok a városi-mezővárosi polgárság pozícióörzésében keresendő. Csak ezzel magyarázható, hogy olyan, egymástól eltérő hagyományú és lakosságú városok, mint Gyöngyös, Pápa, Székesfehérvár, egyaránt a zsidók bevétele ellen foglaltak állást.

A nemzetőrség azonban – ellentétben a máig kísértő közvélekedéssel – nem katonaság volt, hanem belső rendfenntartó szervezet. A nemzetőrség katonai célú mozgósítására 1848 júniusában került sor, amikor a szerb lázadás és a horvát fenyegetés miatt a kormány elhatározta a Bács megyei és a drávai védővonal létrehozását, és sorkatonaság híján a nemzetőrséget mozgósította e célra. E mozgósítás során aztán ugyanazok, akik korábban a zsidóság lefegyverzése mellett kardoskodtak, most a zsidók tábori szolgálata mellett érveltek, mondván, hogy az 1848. áprilisi törvények jótéteményeiből azok ugyanúgy részesültek, mint keresztény honfitársaik. Így pl. a Dráva-partra lemasírozó pápai nemzetőrök között most már a zsidókat is ott találhatjuk. Az egyre terheesebb nemzetőrségi szolgálat pedig a legzordonabb városi hatóságokat is a zsidók bevételeire kényszerítette egy idő után.

A nemzetőrségi törvény már említett passzusa (ti. hogy a nemzetőrségben azok is részt vehetnek, akiket az illetékes hatóság érdekeltnek tart a rend fenntartásában) tette lehetővé az önálló reguláris magyar fegyveres erő, a honvédség megteremtését. A Batthyány-kormány április 26-án határozott egy tízezer főből álló mozgó nemzetőrség kiállításáról, majd május 16-án közzé is tette az erről szóló felhívást. Ezeket a zászlóaljakat önkéntesekből, vagyoni cenzus nélkül

szervezték, tehát a felnőtt férfilakosság bármelyik tagja jelentkezhetett ezekbe az alakulatokba. E tíz zászlóaljat a szűkebb értelemben vett (Erdély, Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék nélküli) történelmi Magyarország területén szervezték meg.

E tíz honvédzászlóalj társadalmi összetételéről, így a zsidók részvételéről csak kevés és töredékes adattal rendelkezünk. A 7. zászlóalj 213 Zala megyei önkéntese között 23 zsidó fiatalemberrel találkozunk, azaz arányuk elérte a 11%-ot. Klapka György egyik levele szerint a 6. veszprémi zászlóaljban 12% volt a zsidók aránya, de hasonlóan magasnak véli a 3. szegedi és 9. kassai zászlóaljokban is a zsidók létszámát. Bernstein Béla töredékes adatai a zsidó önkéntesek kiállításáról szintén viszonylag magas részvételi arányra mutatnak. Tudjuk, hogy az országosan ismert adatok szerint közel 30% volt az iparosok, diákok, értelmiségiek, kereskedők és egyebek aránya. Ez az adat hihetővé – ha ellenőrizhetővé nem is – teszi a fenti állítást.

Szintén magas volt a zsidók aránya a különböző önkéntes csapatokban, így az 1848. augusztus végétől szervezett önkéntes mozgó nemzetőrségben, a különböző szabads csapatokban és külföldi légiókban is. Részletes vizsgálatok, főleg használható adatbázisok hiányában nehéz pontos számot mondani. Ám a visszaemlékezések vagy a zsidó tisztek nemrég közzétett névjegyzéke szerint magas volt arányszámuk a szabolcsi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljban, a Zrínyi-szabads csapatban, a német és a lengyel légióban is. Mindezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a zsidók előrejutása előtt ezekben az alakulatokban semmifajta akadály nem állott: a hadsereg sok tekintetben demokratikusabb és teljesítményorientáltabb intézmény volt, mint maga a társadalom.

Hasonlóan magas lehetett a zsidók aránya az 1848 szeptemberétől sorozás útján felállított újabb honvédzászlóaljokban. A katonaillesztési törvény végrehajtását elrendelő parlamenti határozat engedélyezte a helyettesítés rendszerét, vagyis azt, hogy az újonc a saját pénzén állíthasson maga helyett valakit. Ennek révén a mobil népelemek, köztük a zsidók tényleges számukat meghaladó arányban kerülhettek e zászlóaljokba. Pontos számokat azért nehéz mondani, mert a fennmaradt zászlóaljnév sorok a néven kívül szinte semmilyen más adatot nem tartalmaznak.

Itt érdemes néhány szót szólni a zsidóság részvételéről a honvédseregben. A magyar honvédsereg 1848/49-ben a következő alkotóelemekből állott: a volt cs. kir. sereg-, határőr- és huszárezredek, a honvédzászlóaljok, az önkéntes mozgó nemzetőri zászlóaljok, a szabads csapatok, illetve a külföldi légiók. Ezek mellett – főleg a szabadságharc első időszakában – időlegesen mozgósították a rendes nemzetőrséget is. A honvédsereg legnagyobb létszáma 165–170 ezer fő körül lehetett. Ha ehhez hozzávesszük a veszteségeket, kb. 200 ezer fővel számolhatunk. Bernstein Béla számításai szerint a honvédseregben mintegy 20 ezer zsidó honvéd harcolt. Ez a szám túlzottan magasnak tűnik, hiszen ez a

magyarországi zsidó lakosság 8–10%-át jelentené. Bernstein a szabadságharc után büntetésből besorozottak között összesen 1008 zsidót talált. Márpedig a jelenleg ismert adatok alapján összesen kb. 40 000–50 000 honvédet, azaz a teljes létszám 20–25%-át sorozták be összesen a cs. kir. hadseregbe. 20 ezer zsidó honvéd esetén ez a szám 4–5 ezer fő lenne. Ha az 1008 főt elfogadjuk, akkor legfeljebb 5 ezer fővel számolhatunk. Ez még mindig a zsidó lakosság 2–2,5%-a lenne. Ez még mindig messze több, mint a magyar lakosság részvételi aránya, amely nem éri el az 1%-ot.

A tisztikar vizsgálata megerősíti ezt az adatot. A honvédsereg tisztikarának összlétszámát Bona Gábor kb. 12 ezer főre becsüli. Az ő számításai szerint összesen 102 zsidó származású honvédtiszt szolgált a honvédseregben, azaz kevesebb, mint a teljes tisztikar 1%-a. Figyelembe veendő, hogy a tábornoki és a törzstiszti karban összesen 6 zsidó tiszt szolgált: ők is a legalacsonyabb törzstiszti kategóriába, az őrnagyiba tartoztak. E felső kategóriákban a volt cs. kir. tisztek aránya jóval magasabb, mint az egész tisztikarra vetített tényleges arányuk. Az alacsonyabb kategóriák azonban sokkal inkább tükrözik az egyes népcsoportoknak a társadalomban elfoglalt tényleges arányát. Még ha fel is tételezzük, hogy a zsidók előrelépése némileg nehezebb volt, mint pl. a magyaroké vagy a németeké, s ha az önkéntes alakulatokban való részvételük, illetve a helyettesítés alapján azzal is számolhatunk, hogy tényleges arányuknál jóval magasabb számban vettek részt a honvédseregben, akkor sem valószínű, hogy a honvédseregben az említett 2–2,5%-nál több zsidó katonával számolhatnánk.

Kisebbiti-e ez a számítás a zsidóság áldozatvállalásának mértékét? Aligha. Hiszen – eltérően más magyarországi népcsoportoktól – a zsidóság nem a polgári és vallási emancipáció után, hanem az előtt vette ki ilyen magas mértékben részét az önvédelmi, majd a függetlenségi háborúból. S ha mindehhez hozzávesszük a zsidóságot megosztó ortodox–neológ ellentétet, akkor a teljesítmény még mindig tiszteletreméltó marad.

A zsidóság más tekintetben is alaposan kivette részét a forradalom vívmányainak védelméből. Rengeteg önkéntes adománnyal segítette a magyar pénzügyi önállóság és a hadseregszervezés ügyét. Pénzzel, nyersanyaggal, kötszer készítésével támogatta a honvédsereget. A hadfelszerelés ügye a zsidó iparúzők és kereskedők buzgalma nélkül kevésbé gyorsan haladt volna. Ők intézték a huszárezredek és a tüzérség lősükségletének biztosítását, a hadsereg élelmezéséhez szükséges gabona felvásárlását, a nyersanyagok (bőr, posztó, vászon) beszerzését. Zsidó bankárok és kereskedők bonyolították le a külföldi fegyvervásárlásokkal és diplomáciai akciókkal kapcsolatos pénzügyeket. A Wodianerek és Ullmannok nélkül a forradalom diplomáciája rövid idő alatt megbénult volna, ahogy a Wodianerek révén vált lehetővé több tízezer modern külföldi fegyver beszerzése is 1848 nyarán és kora őszén.

A hadseregben több zsidó fő- és törzstiszt szolgált. Holländer Leó Klapka tábornok mellett töltött be intendánsi feladatot. Frank József (Fodor Jakab) a Görgey seregében szolgáló német légió parancsnoka volt. Csemegi Károly, a későbbi neves büntetőjogász egy szabadsapatot vezetett a Délvidéken. Keményffy (Hartmann) József a pesti egyetemi légió, majd az ebből alakult 90. honvédszászlóalj parancsnoka volt. A szabadságharc után besorozták. Diplomáciai küldetésben járt az Egyesült Államokban Damburghy Albert Ede. A honvédsereg ellátása körül működött Holländer Lipót és Grósz Henrik.

A századosok között találjuk Bettelheim Antalt, előbb a 3., majd a 6. huszárezred kapitányát. Görgey tábornok irodáján szolgált Bloch (később Ballagi) Mór, a későbbi szótáríró. Arányi (Goldstein) Márk az 52. gyalogezred őrmesteréből szintén századosig avanszált, 1849. február 24-én egyike volt azoknak, akik Cibakházánál kiszabadították a fogságból Leiningen-Westerburg Károlyt. Csatáry Lajos augusztus 22-én a Mehádiánál vívott utolsó ütközetben sebesült meg. Grósz Mór, az 1. vadászezred századosa később a török hadseregben vállalt szolgálatot. A főhadnagyi és hadnagyi karból kiemelendő Liechtenstein Lajos, aki Poroszországban járt diplomáciai küldetésben, Csillag (Stern) Jakab, aki a 12. (Nádor) huszárezred 80 katonájával Csehországból kísérelte meg a hazaszökést 1848 őszén. Kaiser (Mogyoródy) Adolf a 3. honvédszászlóaljban kezdte szolgálatát, az emigrációban pedig az itáliai magyar légióban őrnagy, az olasz hadseregben ezredes lett.

A szintén a tisztii állományhoz sorolt zsidó orvosok komoly szerepet játszottak a honvédsereg egészségügyi ellátásában, s ellentétben a cs. kir. sereggel, a honvédseregben Einhorn Ignác (Horn Ede) személyében egy tábori rabbi kinevezésére is sor került 1849 nyarán.

A zsidóság kiállása a másik oldal számára is egyértelmű volt. Jellasics inváziója után a horvát és cs. kir. tisztiek amiatt panaszkodtak, hogy a dél- és nyugat-dunántúli zsidó lakosság mindent megtesz a népfelkelés kirobbantása érdekében, pénzzel és agitációval egyaránt. A cs. kir. hírszerzői jelentések és belső tájékoztatók mindvégig és hadszíntértől függetlenül a szabadságharc legkövetkezetesebb támogatói közé sorolják a zsidókat. Állandó bennük a panasz, hogy a zsidó kereskedők folyamatosan szállítanak a magyar hadsereg számára.

A két fél hírszerzését 1848/49-ben állandó kudarcok jellemezték. A magyar oldalon ez még érthető, a cs. kir. csapatoknál azonban jóval kevésbé. Hiszen itt egy több évszázada működő hadseregről volt szó, amelynek – a cs. kir. titkosrendőrség korábbi hálózata révén – bizonyosan voltak Magyarországon ügynökei.

A magyar hadsereg hírszerzése jóval esetlegesebb volt. A hírszerzői hálózat kiépítése csak 1848 októberében kezdődött meg, de 1849 nyaráig nem jött létre országos hálózat. Ebben a helyzetben igen sok volt ezen a téren is az esetlegesség. A magyar hadsereg főleg az ellenséges területről érkezett utazóktól, kereskedőktől, újságokból igyekezett hírekhez jutni. Hasonlóan a cs. kir. had-

sereghez, a honvédseregben is voltak alkalmi vagy állandó ügynökök. Ezeket kezdetben nem a katonai parancsnokságok, hanem a kormánybiztosok küldték ki és fizették.

Többségük neve és ténykedése részleteiben nem ismert, de egyikükről biztosan tudjuk, kettőről pedig neve alapján sejthetjük, hogy zsidó volt. Prinz Emmánuel 1848 decemberében küldte ki fegyverbehozatalra Morvaországba Csány László kormánybiztos. Visszafelé tartó útján azonban a cs. kir. csapatok elfogták. Fürst Dávidot Lukinich Mihály kormánybiztos küldte ki Kapuvárról az alsó-ausztriai csapatmozgások megfigyelésére. Fürst jelentéséből értékelhető volt, hogy a cs. kir. főszereg támadása egyidejűleg következik be, súlypontja pedig a Duna jobb partján, a Lajta mentén lesz.

Rosowitz József a Hunyadi-szabadsapatban kezdte katonai szolgálatát 1848 őszén. Októberben Szalay László alezredes bízta meg Jellasics táborának kikémlelésével. Rosowitz kezdetben szabódott, mondván, hogy a világ minden kincse sem éri meg az akasztófát – mert hogy a kémeket így büntették. Rosowitz többször járt Jellasics táborában, s viszonylag pontos hírekkel látta el a magyar hadvezetést. Sőt, azt is felajánlotta Csány Lászlónak, hogy ha kell, a saját táborában lövi le Jellasicsot. Novembertől Csány rábízta a hírszerzők egy részének irányítását, így a Morvaországba és Ausztriába küldöttekét is. Rosowitz egy külön tervet is kidolgozott a hírszerzői szolgálat működtetésére. November közepén Zala megyében, illetve Stájerországban járt. Ez utóbbi helyen felvette a kapcsolatot a helyi demokratikus egyletek tagjaival, s ígéretet kapott tőlük, hogy hírekkel látják el őt. 1848 novemberében Pestre utazott, s innen javasolta Csánynak egy zsidó légió, illetve tíz honvéd büntetőzászlóalj felállítását. Néhány nap múlva visszatért a főhadiszállásra, s ezúttal a morva határon próbált meg átjutni. November 26-án pontos jelentést küldött a cs. kir. csapatok betörésének várható irányáról. Decemberben Görgey Artúr tábornok személyes küldetéssel bízta meg. Jellasics még 1848. október végén elfogatta a Windisch-Grätz cs. kir. fővezérnél parlamenterként járt Ivánka Imre ezredest. Görgey szerette volna valahogy kiszabadítani Ivánkát, lehetőleg úgy, hogy egy foglyul ejtett cs. kir. tiszttel kicseréli. Windisch-Grätz azonban nem volt hajlandó a cserére. Sőt, a küldetéséből visszatérő Rosowitzot Debrecenben a magyar rendőrség letartóztatta. Rövidesen kiszabadult, mert április 4-én Tápióbicskénél Kossuth már azt kérdezte tőle: „Az Ön tevékenységével és lelkierejével miért nem keres magának valami más foglalatosságot?” (mint a kémkedést). Rosowitz maga is unhatta már az állandó életveszélyt, mert 1849. június végén alkalmazást kért Kossuthtól. Elmondta, hogy az elmúlt hónapokban kétezer mérföldet tett meg, s ehhez mindössze 2335 forintot használt fel. Mégis bizalmatlanok vele szemben, s ez fáj neki. Merészségeért és szenvedése miatt tehát joggal várhatna igazságszolgáltatást. A választ nem ismerjük, ahogy Rosowitz további sorsát sem.

Rosowitz egyike volt a szabadságharc azon szereplőinek, akik néhány hónapra úgy érezhették, nem csupán elszenvedői, de cselekvő részesei is annak a folyamatnak, melyet történelemnek hívunk. Ténykedése azt példázza, hogy a zsidók nem csupán a harctereken vagy a hadseregellátásban, de a háború egyik legkockázatosabb, ugyanakkor legkevésbé látványos területén is megtették a magukét 1848/49-ben.

A zsidóság emancipációját a forradalom vezetői továbbra is erkölcsi kötelességüknek tartották. Kállay Ödön képviselő 1848. július 19-én nyújtotta be törvényjavaslatát a zsidóság polgári és vallási jogegyenlősítéséről. A törvénytervezet hatálya a letelepedett és adót fizető zsidó lakosságra terjedt volna ki. Érvényesnek ismerte volna el a vegyes házasságokat, s lehetővé tette volna, hogy a gyermekek 16 éves korig az apa vallását kövessék. A képviselőház elvileg egyetértett a javaslatokkal, s augusztus 3-án véleményezésre adta ki az osztályoknak (bizottságoknak). Három osztály a törvényjavaslat azonnali tárgyalását javasolta, hat osztály viszont összekötötte volna a honosítási és letelepedési törvényjavaslattal. Emiatt és a szeptembertől megkezdődő harcok miatt a törvényjavaslat elaludt.

Csak 1849. május 12-én vetette fel immár Debrecenben Kállay és Tóth Lőrinc az újratárgyalást. Május 24-én Szemere Bertalan belügyminiszter és miniszterelnök egyetértését fejezte ki a javaslattal, s megígérte, hogy a kormány e szellemben fog törvényjavaslatot benyújtani. A hadiesemények miatt erre csak július 28-án, Szegeden került sor. A törvényjavaslat biztosította a zsidó lakosság számára a polgári és vallási jogegyenlőséget, a betelepedést belügyminiszteri rendelettel szabályozandónak nyilvánította, s elismerte a vegyes házasságok jogi érvényességét.

A győztes abszolutizmus a zsidó lakosságot a szabadságharcban betöltött szerepéért kemény büntetéssel sújtotta. A pesti, óbudai és egyes alföldi zsidó községeket Haynau olyan irtózatosságot fizetésére kötelezte, amelyből a magyarországi cs. kir. hadsereg egyharmadát fel lehetett volna szerelni. Végül maga az osztrák kormány sokallta meg az összeget, s mérsékelte a követeléseket.

THE ROLE OF JEWS IN HUNGARY IN THE DEFENCE OF THE COUNTRY IN 1848–1849

Before 1848 Jews in Hungary had no legal status. The laws of 1840 granted them the right to settle, to start factories and practice trades and commerce, made conduct of affairs in Hungarian compulsory for them and made it possible for them to purchase properties in towns. In 1846 a government decree abolished the tolerance tax that had afflicted the Jewish community. There were two variants of emancipatory aspirations for the Jews. The representatives of one held that the Jews ought first to be given political and religious rights and then required to assimilate; the representatives of the other variant demanded social assimilation first as a prerequisite for other kinds of rights.

Keywords: 1840 decrees, tolerance tax, emancipatory aspirations for the Jews, the Jewish question and 1848

KAČANSKI ÉS A MAGYAROK 1848-BAN

Kačanski and the Hungarians in 1848

Stevan Vladislav Kačanski (1828–1890) költő és publicista, a XIX. századi szerb hazafias költészet mára már megkopott híru képviselője. 1848/49-ben ifjú nacionalistaként részt vett a magyarok elleni vajdasági szerb mozgalomban, később Szerbiába költözött, majd tevékeny részt vállalt a török uralom elleni küzdelmekből is. 1848 májusában az Egerben tanulmányokat folytató Kačanski harcias pamfletet jelentet meg, mely mintegy ötvözete a liberális, világmegváltó eszméknek, a magyarellenés nacionalizmusnak és a mitikus nemzetfelfogás történeti toposzainak. Az ifjú költő szarkasztikus versekben támadja azon szerb politikusokat, akik a magyar forradalom mellé álltak, ugyanakkor Temerin ostromáról nagy lélegzetű lírai poémában számol be, melyben együttérzéssel beszél a felgyújtott magyar kisváros földönfutóvá lett lakóiról.

Kulcsszavak: szabadságvágy, előítéletek, polgári jogegyenlőség, modern nacionalizmusok, pamflet, Presuda i opomena, Noćnica.

Stevan Vladislav Kačanski életművének fénye mára jócskán megkopott, noha ő maga a XIX. század második felében az egyik legnépszerűbb szerb hazafias költőnek számított. Mint a romantikus életérzések és a harcias nemzeti hevület költője, hírnevét 1848/49 véres napjaiban szerezte, tevőlegesen részt vett a szerb mozgalomban, s írásaival, lírikusi és publicisztikai, s talán agitatori ténykedésével is segítette annak kibontakozását és később a harci kedv fenntartását. Szenttamáson született 1828-ban, de – mint vezetékeve is jelzi – eredetileg hercegovinai származású, jómódú marhakereskedőknek számító felmenői az Újvidék melletti Kátyról telepedtek át a közép-bácskai kisvárosba, talán még a XVIII. század utolsó éveiben. Tanulmányait a péterváradai német iskolában, a karlócai egyházi gimnáziumban, majd Szegeden és Pesten folytatta. A bölcsészetre ráunva hamarosan Egerbe ment jogot hallgatni. Itt érhetette a pesti forradalom híre. A polgári szabadságjogok beköszönteni látszó diadala ekkor még ideig-óráig egyformán lelkesíti a pesti szerb és magyar ifjúságot – bár az első ellentétek kirobbanása sem várat magára túl sok ideig. Március 17-én a szerb ifjúság a Thökölyánumban tartott gyűlésén tesz hitet a márciusi eszmék mellett – az összejövetelt magyar részről Nyári Albert (Nyári Pál öccse) és Kopcsányi József köszönti –, majd egy nappal később a Nemzeti Múzeum előtt tartanak közös, szerb–magyar forradalmi demonstrációt, amiről Jókai lapja, az *Életképek* így számol be: „A szerb fiatalság ma egyesült a magyar fiatalsággal

a Nemzeti Múzeum terén, lelkes szónoklatok és testvéri ölelkezés között, s biztosítá magyar rokonait: hogy a szerb és magyar fiatalság szívei között ezentul semmi gát nem fog létezni, minek megerősítéséül tömegesen felesküdütt a nemzetiség fiatalági zászlaja alá.” A délelőtti mítinget, melyen mintegy ezer ember vett részt, s amelyen szerb részről Jakov Ignjatović és Nikola Krstić, magyar részről pedig Klauzál Gábor szólalt fel, délután a szerbek politikai összejövele követte, ahol tizenhét pontban foglalták össze követeléseiket az ország közel félszáz településéről összesereglett küldöttek. A kívánalmak ekkor még mérsékeltek – mai politológiai kategóriákkal élve azt mondhatnánk, hogy lényegében a perszonális, a kulturális és az egyházi autonómia elveire épölve fogalmazták meg a konkrét tennivalókat – de Pest utcáin ekkor hangzik fel először a zimonyi és a pancsovai küldöttek ajkáról a felkelésre buzdító hazafias nóta is, az „Ustaj, ustaj Srbine!”, amely már aligha nyerhette meg a pesti magyar közönség egyértelmű rokonszenvét, hiszen nem volt számára racionálisan értelmezhető, miért és ki ellen kéne a szerbeknek felkelni, amikor számukra is éppen most deklarálták a polgári jogegyenlőséget és szabadságot. De a magyar politikum részről mást is nehezményeztek, nevezetesen, hogy a dokumentum fogalmazói „a szerb nemzet kívánságai” (Želje srpskog naroda) címet adták fogalmazványuknak. Márpedig a magyar liberálisok felfogása szerint – hüen a nagy nyugat-európai nemzetállamok kínálta közjogi mintákhoz, melyek jórészt még ma, a XXI. században is elevenen élnek – egy államban csak egy nemzet lehetséges. Petöfi ugyan a magyar liberálisokkal szemben, de általános, tehát a nemzetiségekre is vonatkoztatható érvénnyel fogalmazta meg a polgári radikális alapelvet, miszerint „a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb”, az ebből fakadó gyakorlati tanulságokat azonban ebből nem volt oly könnyű levonni, hiszen a „szent szabadságnak” egyik el nem hanyagolható aspektusát képezi a nemzeti emancipáció is. Stratimirović és Kossuth sikertelen pozsonyi találkozása, a kinkindai és az óbecsei szerb zavargások, majd pedig a karlócai határozatok után a magyar–szerb viszony, nem kis részben a kölcsönös keménykedések folytán, egyre végérvényesebben és egyre végzetesebben kuszálódik össze. Kačanski, aki minden jel szerint nem vett részt a Thökölyánumban szervezett márciusi nagygyűlésen, már ilyen közjátékokat követően veti bele magát a közéletbe, mégpedig egy 1848 májusában Egerben fogalmazott, harciasan magyarelles pamflettel (Misli u svoje doba), amit a *Podunavka* 21. számában jelentet meg „S. Vladislav K., a teljesen bácskai szerb” aláírással. Cikke, melyben melleleg toposzként feltűnik a magyar nemzeti legitimáció szellemi örökségéből ismert „Európa-védő” és „határvédő” eszme is, valóságos keveréke a szerbek nemzeti szabadságvágyának és a magyarokkal szembeni előítéleteknek. Nála a XV. századig visszavezethető „végvári” képzetkör természetesen már nem a Magyarország, illetve a kereszténység védőbástyája toposzok újrafogalmazásaként jelenik meg: helyükre Bécs és Pannónia kerül. És természetesen előbuk-

kannak a ködből a történelmi emlékezet mitizált hősei és mitikus helyszínei, mindenekeelőtt a tragikus és heroikus narratívaként megélt XVI. századból: egy szerb Bakics Pál, egy horvát Zrínyi meg persze Sziget. És a Rajna hídja a hős granicsárokkal az osztrák örökösödési háborúból. „Ki az, aki két karddal vágja a barbárt, míg védi és megvédi Pannóniát? A szerb az, a szerb sárkány! Ki az, aki Szigetet az életéért sem adja? ő az, aki halálával a mi dicsőségünket növeli (és amit elvettek, elloptak ellenségeink – ne lásson a lelkük üdvösséget!), ő az, aki a költőknek egy évszázadra adott tennivalót.” Az új mítoszban azonban már nemcsak a végvári katona kap helyet, hanem a hangyaként szorgoskodó pór is, aki – akárcsak a barbároktól védő harcos szintén – szerb. „Kinek a keze változtatta a Bánátot mennyországgá, és a többi, hegyvidéki és megműveletlen határt gazdag földdé? A dolgos szerbek szorgos keze!”

A szerbek – mint kiviláglik ebből a maroknyi történelmi emléksűrítmenyből, melyben igazságok, fél igazságok és valótlanságok kavarnak – a harcban bátrak, hősiesek, önfeláldozók, békében szorgalmasak és törekvők. De milyen az ellenség, milyenek a magyarok? Ők azok, mondja Kačanski, akik „ázsiai paripaik helyett az én drága és ártatlan testvéreimet, az én szerb testvéreimet nyergelik; szeretetet hirdetnek a nyelvükkel, de szerencsétlenséget hoznak a szívükben; ők azok, akik bennünket vadrácoknak neveznek; ők azok, akik Istent nem félik, a világ és az emberek előtt nem szégyenlik magukat!”

Kortársaihoz hasonlóan – lényegében a modern nacionalizmusok szellemében – a területbirtoklásban látja kicsúcsosodni a nemzeti emancipációt, ezért aztán kapóra jön számára a szláv ősiségének, a magyarokénál korábbi területfoglalásnak a gondolata. „Bácskaiak, bánátiak, az anyátok nemjóját! Mit tétozáztok? Ne hagyjátok magatokat! Hol van, aki azt meri mondani, hogy ez magyar föld? Milyen alapon az övék? Amíg kis kancáikon a vad magyar hordák ide nem özönlöttek Ázsiából, ez a föld a régi szlávok békés szállásterülete volt.” Ilyen összefüggésben már teljesen világos, hogy a történelmi mítoszként megélt egykori barbároknak kik a kortárs megfelelői: természetesen az Ázsiából ideözönlött magyarok. A gondolat nem új és nem eredeti, s ezt azzal egészíti ki, hogy közli olvasóival: az elmúlt évtizedekben (nyilván a magyar reformkorra gondol) a magyarok csak magukra öltötték az oroszlánbört, de most reszketnek, és apróbbak a mákszemnél. A történelmi eszmefuttatást befejezve egy retorikai fordulattal közvetlenül „Dusán dicső magzatait” szólítja meg, hogy „Szabadságot”, „Jogot” és „Nemzetiséget” (Sloboda, Pravda i Narodnost) kiáltsanak, és ettől (ezen eszmék erejétől) meg fog rázkódní a föld, és a sötétség szerteoszlik. Miközben Kačanski a föld legtöbbet szenvedett népének nevezi a szerbet, s felszólítja honfitársait, hogy ne tűrjék a további megaláztatásokat, az utolsó pillanatban mintha visszarettenne a következtetések kíméletlen levonásától. Tényleges politikai programnak szabadságot, igazságot és nemzetiséget „kiáltani” ekkor már kevés, a fegyveres ellenállás radikalizmusát pedig a pamflet írója

nyíltan még nem vállalja, noha írása végén utal rá, mint olyan egyéni sorslehetőségre, amely elől semmiképp sem kíván kitérni. Az eszmék erejébe vetett naiv hitét jól jellemzik alábbi sorai: „Ne kérj fegyvert! Minek is az ágyú? Városokat rombol és gonoszевőket riogat! A szabadság csodát tesz! És a szabadságot a lelkek hozzák létre!” (Mintha csak Berzsenyi Dániel szavai visszhangoznának: „Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.”) De az ifjú Kačanski politikai naivitása és tájékozatlansága akkor válik egészen nyilvánvalóvá, amikor arról vall, miért nem fél sem a császártól, sem a magyaroktól. „A császár jó, a szerb pedig szőfogadó! Szent a császár neve – a császár addig császár, amíg szabad emberek fölött uralkodik, de ha az emberek rabok, a császár zsarnok!...” A magyaroktól meg – folytatja – miért féljen? Ha nem élhet szabadon, akkor inkább meghal. „...és amilyen dicső, amilyen édes meghalni »szabadságért és nemzetiségért«, sajnálom, hogy csak egyszer tudok meghalni...” – teszi hozzá, ma úgy érezzük, nem kevés színpadias pátoossal.

Néhány hónap múlva a harcos fiatal idealista már valóban a délvidéki sánckokban és csatatereken vitézkedik, de addigi költői tehetségét a szerb felkelés szolgálatába állítva, rímekbe szedve bírálja, szapulja s gúnyolja azokat a szerbeket, akik kitartanak a magyar forradalom ügye mellett. Presuda i opomena (Ítélet és figyelmeztetés) c. költeményében Stevo Zakót (Zákó Istvánt), Isidor Nikolićot, Vukovics Sebőt és Csarnojevics Pétert tűzi tollhegyre. A „bajsaí” nemesi előnevet viselő Zákó István magyarkanizsai országgyűlési képviselő volt, alezredesként, mint a 34. honvédszászlóalj parancsnoka, végigharcolta a szabadságharcot. 1848. április 26-án Óbecsén a felizgatott tömeg baltákkal és csákányokkal fölfegyverkezve támadta meg a lakását, és kis híján agyonverte. Vele szemben Kačanski nem ellenséges, noha szemére veti, hogy hátat fordított anyanyelvének és fajtájának, ám arra biztatja, hogy van még visszaút. Hasonlóan tekint Izidor Nikolićra is (két mellékneve is ismert, a Srbogradscki és a Džaver). Földije is régi szerb nemesi családból származott, Szegeden, Pécsen, Pozsonyban, Pesten tanult filozófiát és jogot, majd fényes szakmai karriert futott be: Zomborban egy ideig Bács megye főügyésze, 1843-ban már helytartótanácsi titkár, ő is ott van a Thökölyánumban a március 17-ei határozatok megszületésekor, sőt májusban Karlócán is, de a szabadságharc hátralevő részét Bécsben tölti el, így nem csoda, hogy a forradalom leverése után Bács és Torontál megye, valamint a Verseci katonai kerület főispánjává nevezik ki. Szemmel látható, hogy Kačanski bízik benne, és szeretné, ha nyíltan a szerb felkelők oldalára állna. Jóval keményebben – gyilkoló szarkazmussal – bánik el Vukovics Sebővel, aki egy ideig délvidéki teljhatalmú országos biztosként tevékenykedik (később a főserg kormánybiztosa lesz, majd a Szemere-kormányban igazságügy-miniszter):

Hej, Vukovics, öreg hiúz,
Eredj, ahová szíved húz,
Idegenbe, de ne haza,
Vár a magyar, vár Ázsia!
Miénk eddig se nem voltál,
De most meg is bolondultál;
Hiányzik a két nagy füled,
Hátadon idegen üget,
Víg a magyar, fürgén nyargal
Vukoviccsal, a jó lóval.
Húzd meg, magyar a hasszíjat,
A vásárra hogy kihajtsad,
Jól sarkantyúzd a bordáját,
Hadd viselje jobban magát!
Érte egy garast se adunk,
Szörnyetegre nem alkuszunk!
Se tiétek,
Se miénk,
Ördög nyúzza bőriért!

Kačanski igazi szívfájdalma azonban Csarnojevics Péter, a királyi biztos, aki minden tőle telhetőt megtett, hogy békét teremtsen a Délvidéken, s aki személyes kudarcát követően is a szabadságharc végéig kitartott Kossuth politikája mellett. A szerbség, s így Kačanski számára mindez annál érthetlenebbnek tűnt, mert „Crni Pero” – ahogyan versében ő nevezi a Temes megyei főispánt – a nagy Csarnojevics Arzén unokája. A vers egész szövegéből elkeseredés árad, a szerbség árulójának láttatva a királyi biztost, aki miatt „Arso” pátriárka csontjai békében nem nyughatnak, mert lám, elfajzott unokája most is az akasztáshoz való kötelet fonja, miközben nagyapjára, a pátriárkára hivatkozik. E motívum hátterét a kikindai véres zavargásokban, illetve az azokat követő megtorlásban kell keresnünk, melynek során a rögtönítélő bíróság öt személyt felakasztatott, mintegy hatvanat pedig a komáromi börtönbe záratott. Kačanski még egy személyt nevez árulónak – egy bizonyos Rogulicót –, de rá mindössze négy sort pazarol. Ebből csak annyi hámozható ki, hogy unokaöccse azzal fenyegeti, árulása miatt megöli. A Rogulicók gazdag szerémségi kereskedők voltak, egyikük a XIX. század elején tehetséges szerb fiatalok mecénásaként vált ismertté.

Az előbbinél kevésbé fontos a Kossuthnak (Košutu) címzett, s a *Podunavka* 35. számában közreadott költői szösszenet:

Hej, Kossuth, te, magyarok kígyója,
Minek hívod Grabovszkit Budára,
Tán mert nem mer Szenttamásra jönni,
S Biga úrnak retteg hatalmától,
No meg a sok ifjú granicsártól,
Kopjáiktól, jatagánjaiktól,
Szablyáktól meg villogó puskáktól,
Szerbobráni híres daliáktól?

A vers második sorában említett Grabovszki valójában nem más, mint Hrabovszky János, Pétervárad főparancsnoka, akit 1848 nyarán a budai vár főhadparancsnokává neveztek ki, ezért „nem ment” Szenttamásra.

Kačanskít viszont hamarosan ott találjuk a „szerbobráni híres daliák” között, és nagy valószínűséggel állítható, hogy 1848 augusztusában ott van a Temerint felégető Stratimirović seregében is, van hát hol megtapasztalnia az eszmék szava és az ágyúk döreje közötti „praxeológiai” különbséget. Két év múlva, 1850-ben a Temerin ostromakor szerzett tapasztalatok birtokában születik meg talán legszebb, egyben terjedelmében is legnagyobb költeménye, a Noćnica, amire legelőször Szász István, a honvéd katonaorvosból lett óbecsei műfordító figyelt fel jó száz esztendővel ezelőtt, de a vers magyarra fordításával tudtommal nem próbálkozott. A Noćnica valójában nem igazi elbeszélő költemény, tényleges célja nem a történeti s nem is az úgynevezett epikai hitel, ezért a legkevésbé sem a valóságos események leltára kíván lenni, inkább a költő élményeinek, benyomásainak, romantikus világlátásának, és persze a hadi dicsőségek iránti nosztalgiájának a tükre. S ezzel együtt megjelenik a versben a nem titkolt, őszinte szánalom is a földönfutóvá tett magyar lakosság iránt. Erős nemzeti elkötelezettsége ellenére is igazi humanista alkotás – mintha nem is ugyanazon személy írta volna, aki nacionalizmustól túlfűtött alkotói buzgalmában két évvel korábban a magyarokat még mint vad, ázsiai hordák utódait tette gúny és kritika tárgyává a *Podunavka* szerb olvasói előtt.

IRODALOM

- Kačanski, Stevan: Celokupna dela. Za štampu priredio Milan Kašanin. Izdavačko preduzeće „Narodna prosveta”, Beograd, é. n.
- Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I–III., Pest, 1871., 2. kiadás
- Kaper, Sigfrid: Srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848–1849. Gutenbergova galaksija – Valjevska štamparija, Beograd – Valjevo, 1996.
- Kovaček, Božidar: Srbi u Pešti marta 1848. Samouprava Srba u Mađarskoj, Budimpešta, 2000.
- Mikavica, Dejan: Srpska Vojvodina u Habsburškoj monarhiji 1690–1920. Istorija ideje o državi i autonomiji prečanskih Srba. Stylos, Novi Sad, 2005.

Ökrész Károly: *Temerin a magyar szabadságharcban 1848/1849*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006.

Spira György: *Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig*. JMMT, Újvidék, 2001.

KACÁNSKI AND THE HUNGARIANS IN 1848

The poet and publicist Stevan Vladislav Kaćanski (1828-1890) is a representative of 19th century Serbian patriotic poetry whose fame has much diminished by today. In 1848-1849 he took part as a young Serbian nationalist in the Serbian movement against the Hungarians in Vojvodina; later he went to live in Serbia and took an active part in the struggle against the Turkish rule. In May 1848 Kaćanski, a student at the time in Eger, Hungary, published a combative pamphlet which was a motley assemblage of liberal and redeeming ideas, anti-Hungarian nationalism and historical topoi of mythical perceptions about nation. The young poet attacked those Serb politicians who had sided with the Hungarian Revolution in sarcastic poems and yet, at the same time, he wrote a long-winded lyric poem about the siege of Temerin, in which he showed great compassion for the inhabitants who had become hopeless drifters when this small Hungarian town had been set on fire and burnt down.

Keywords: longing for freedom, prejudices, civic equality before the law, modern nationalisms, pamphlet, *Presuda i opomena*, *Noćnica*

Ózer Ágnes

ÚJVIDÉK 1849. ÉVI ÁGYÚZÁSA A SZERB TÖRTÉNELMI TUDATBAN

The Cannonade of Novi Sad in the Historical Awareness of the Serbs

Két különböző történelmi korszak rendkívüli eseményének, az újvidéki hideg napoknak, és Újvidék 1849. évi ágyúzásának negatív és felfokozott megítéléséről mint a napi politikának a múltban történt eseményekre való visszahatásának a kísérletéről értekezik a szerző, kitér a szerb történetírásnak és történeti publicisztikának az 1849-es eseményről kizárólag negatívan vélekedő és az objektív történeti analízist nélkülöző példáira.

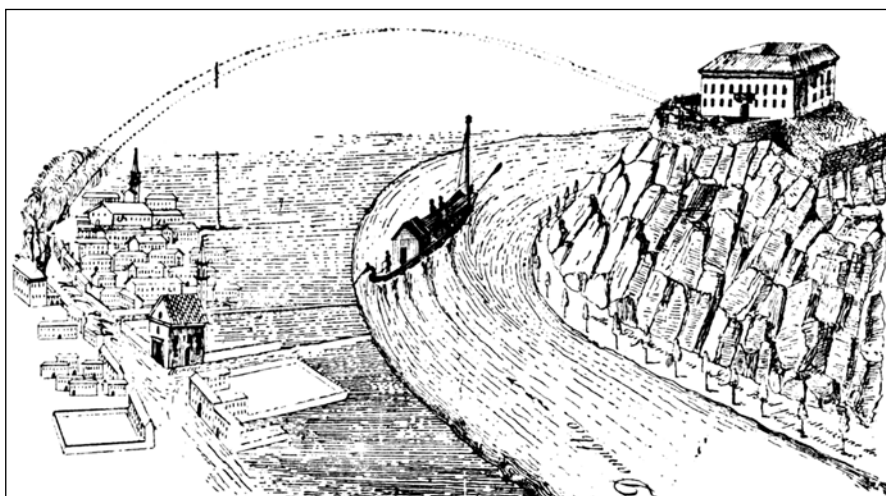
Kulcsszavak: hideg napok, Újvidék ágyúzása 1849-ben, történetírás, szerb történelmi tudat, objektivitás, napi politika

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc délvidéki eseményeit a magyar és a szerb történetírás eltérően értékeli. A különbözőség különösen azoknak a történelmi eseményeknek az esetében kifejezett, amelyek negatív előjellel rögződtek a két nemzet történelmi tudatában.

Újvidék történetéből ezek sorába két tragikus kimenetelű esemény sorolható, az egyik az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc helyi vonatkozású eseménysora, a másik pedig az 1942-es újvidéki hideg napok. Az első a nemzeti érdekkülönbözőségen alapul, míg a második a világháborúra jellemző más nemzet iránti kegyetlenkedés példája.

Ez a két esemény a végkifejlete miatt negatív előjellel vésődött be a szerb történelmi és a tágabb értelemben vett köztudatba, jóllehet az egyik a magyarok által elkövetett cselekedet volt, a másik pedig a magyarok részvételének minősült abban a különböző nemzeti céloktól indított összetűzésben, melynek mint hadicselekedetnek a következményeit különbözőképpen értékelte és értékeli a történetírás. A szerb történelmi tudatban ennek a két eseménynek kiegyenlítődött az árnyalatok nélküli, negatív megítélése, következésképpen az objektivitás talaján való megközelítés teljesen háttérbe szorult, s ez napjainkban is – a kontextusoktól függetlenül – a kedélyek felfokozottságát idézi elő.

A nemzeti színezetű előítéletek felfokozottságának okát és a magyarok iránti ellenszenv generálódását abban a tényben kell keresnünk, hogy az ezen események iránti érdeklődés évről évre a szerb sajtó és elektronikus média legszélesebb körű figyelmét élvezi.

Ennek a fokozott és ismétlődő figyelemfelkeltésnek¹ a következményei a magyarellenes falfirkák rendszeres megjelenése, amelyek több évtizedre visszamenőleg a magyar intézményekként azonosított épületeken tűnnek fel. Tehát ezek a történelmi események napjainkban is a nemzetek közötti ellentétek emlékének felelevenítését szolgálják, és újabbak előidézői.

Az 1848/49-es újvidéki események sorában és a magyarok iránti nyilvános és hivatalos ellenszenv egyik előidézője Újvidék 1849. június 12-i, Péterváradról történő ágyúzása. Arról nemigen esik szó, hogy az 1848-ban kitört szerb lázadás váltotta ki az újvidéki öldöklést, a szerb szervezkedés szinte elvesztette jelentőségét, és eltörpült az említett történelmi epizód mellett. Ez talán azzal magyarázható, hogy Újvidék 1849. évi ágyúzásának, felgyújtásának és rombolásának tényét mind az újabb szerb történetírás, mind a szerb publicisztika az elmúlt évtizedekben a napi politika tükrében értékelte.

Maga az esemény, az 1849. június 12-i ágyúzás, annak a Jellasics által irányított nagyobb méretű hadműveletnek a része volt, amely 1849-ben az Alföldön játszódott le a kátyi csata után a Péterváradért és Titelért folytatott harcokban. Ezekben a hadi eseményekben a két kiemelkedő személyiség – Jellasics és Perczel Mór – vezette egységek összetűzésének következményeként könyvelhetjük el azt a fejleményt, amelyben Jellasics, Pétervárad ostromára készülve, Járek és Temerin érintésével 1849-ben Újvidékre érkezett, s a Duna jobb partján lévő erődöt a folyó bal partján lévő hídfőszánccal összekötő hajóhidat szeretne volna „elrontani”.²

Thim József történetírói munkásságának középpontjában a Délvidéken lejátszódott hadmozdulatok álltak, s azon ritka magyar történészek közé tartozott, akik külön is foglalkoztak ezzel az eseménnyel. Érdújhelyi Menyhért, Újvidék későbbi történésze Horváth Mihályra és Thim Józsefre hivatkozva elevenítette fel Újvidék történetének e tragikus napját.

A támadásra június 12-én került sor, négy irányból. A felsorakoztatott három hadosztály Hartlieb vezetésével Karlóca felőli támadást színelte a vár ellen, Draskovich a Kiszácsi úti sáncok elfoglalásával volt megbízva, Budisavljević a pirosi erődítményeknél harcolt, Grammont pedig a Temerini úton hatolt be a városba. „Péterváradot Kiss Pál védelmezte, ki Perczel után átvéve a parancsnokságot, az Újvidék körüli erődítményeket elhagyá, és a hídfőre vonult vissza, csekély számú őrsége miatt. A harc előtt Újvidék magyar érzelmű népe a várba menekült, a Lajos-völgybe. A hídsáncokban a nemzetőrség helyezkedett el.

Draskovich és Budiszávyevics egy óra alatt Újvidék előtt állottak. A bán a hídfő ellen fordult, hogy a hidat lerombolhassa, de a heves ágyútűz elől meghátrálni kényszerült, miért a városháza megé vonult, s ágyútüzelését innen folytatá. A városiak biztos menedéket találván, végre is veszélyeztette a hajóhidat, és Kiss – miként a magyar kormánynak írta – »kénytelen vala Újvidéket bombáztatni, hogy a hajóhidat megmentse«. Ez sikerült is, és Jellasics bosszúsan távozott, de azért ő a várőrséget barbarizmussal vádolta, hogy a várost romba lőtte, elfelejtve, hogy éppen ő használta fel a várost védelmül, s kényszerítette a kevés számú őrséget a szomorú, de életkérdéses lépésre. Jellasics 6 halottal és 39 sebesülttel fejezte be a támadást. Az újvidékiek közül 180 polgárt ejtetett foglyul.”³

Érdujhelyi leírása élethűbb, hiszen Újvidéken élve és Újvidék történetének megírásával foglalkozva feltehetően még akadtak olyanok, akiknek emlékeztükben közvetlenebbül rögződött ez a tragikus esemény.⁴ De bővebben ő sem foglalkozott vele.

Néhány évtizeddel később, 1933-ban Thim József ismételten értekezett az eseményről. Írása szerb nyelven jelent meg az újvidéki szerb Történeti Társaság *Glasnik*-jában⁵, *Ban Jelačić zauzima Novi Sad 12 juna 1849* címen. Ekkor már kizárólag a bécsi levéltári anyagra és a szerb forrásokra hivatkozott.

Thimnek ez a későbbi interpretációja más megvilágításba helyezi az eseményt. Magára Jellasicsra hivatkozva leszögezte, hogy a bán célja Horvátország és Szlavónia védelmezése volt, e terv szerint Újvidék és Pétervárad elfoglalása nagy jelentőséggel bírt. Elképzelését csak úgy tudta volna megvalósítani, ha megsemmisíti a Péterváradot Újvidékkel összekötő hajóhidat, amely a szerémségi oldalról már körülvelt erőd egyetlen összeköttetése volt a külvilággal. Ezért először azokat a sáncokat kellett bevennie, amelyek a hajóhidat és Újvidéket is védték, ezekből pedig öt volt.⁶ A bán Újvidéket 1849. június 11-én három irányból támadta meg, és kb. egy óra alatt foglalta el a várost, de a támadás a hídfősánc felőli erős ágyútűz miatt leállt. Thim kategorikusan állítja, hogy június 12-én hajnalban a városi legénység Jellasicsnak a városban elfoglalt pozícióit heves ágyútűz alá vette.⁷ „Újvidék hamarosan romokban hevert, és a lángok martaléka lett.”

Újvidék ágyúzásáról Kozma Lajos pirosi református lelkész – aki családjával átélte az eseményeket – visszaemlékezéséből lehet a leghitelesebb képet kapni.⁸ „Egy napig békével voltunk Újvidéken, tudniillik június 11-én. De ennek a napnak az estéjén már, tíz órakor, megszólaltak Jellasits horvátországi bán ágyúi, aki a várost már ekkor – a dunai oldalt kivéve – mindenfelől körülkerítette, és a rémítő éjre következett egy még ezerszer rémítőbb nap. Újvidék városának végnapja, 1849. június 12-e. E rettenetes nap előestéjén, a különben rémült várakozásban virrasztó várost a körülötte száguldó bán táborának az ágyúi riasztották föl földrengető dörgéseikkel. Ezekre feleltek a város kapuinál felállított ágyúk... Péterváradról a várfokáról is megszólaltak az ágyúk, de ez nem tartóztatta fel az ellenség munkáját, mert már éjfél felé a kapuknál elhelyezkedő nemzetőrök visszavonultak a hídfőnél levő Bruksancba. Tíz óra tájt Jelasits a Bruksancot is ostromolni kezdte. Ekkor aztán az elébb kissé alább hagyott zaj eget-földet rendítő robajjá változott. Mindenfelől dörögtek az ágyúk, különösen a Péterváradi vár fokáról a legöblösebb mozsarak bömböltek le, bombákat, kartácsokat szórva a Dunán túl Újvidék városára. A pokoli masinákból hulló golyó és tüzeső miatt egy talpalatnyi föld se volt többé biztos a városban.”

A városban Jelasics seregeiben Đorđe Stratimirović is ott volt, aki csapataival a Duna utcán keresztül hatolt a városba. „Jelasits bán kérésére, ő volt az, aki Drašković brigádját kivezette a tűzből, ez a brigád a katolikus templom előtt állomásozott, és a kartácstól súlyos veszteségeket szenvedett.”⁹

Az osztrák hadvezetés, Thim állítása szerint, Újvidék elfoglalását és Jelasics támadását „nagy stratégiai vétekként értékelte”.¹⁰ A bán, aki Thim szerint Jovan Hadžić házában szállt meg, meg volt győződve arról, hogy a vár legénysége megadja magát, de ez nem következett be.

Thim Józsefnek az ágyúzással foglalkozó részlettanulmányát követően, a kérdéssel – népszerű módon – egy újságcikkben dr. Dimitrije Kirilović szerb történész foglalkozott.¹¹ Erről az eseményről, szerb lévén, igen ellentmondásosan vélekedett. Kirilović cikkét az esemény leírásával kezdte: „1849. június 11-én, Jelačić ban a császári katonasággal és a szerb felkelők segítségével elfoglalta Újvidéket. A következő hajnalon a péterváradi erődben lévő magyar legénység, amely a felkelés egész ideje alatt itt tartózkodott, hogy megghiúsítsa Jelačić tervét a vár elfoglalásáról, ágyúztatta Újvidéket.” Ezzel a tettevel a magyar legénység sikeres volt, de Újvidék „romhalmazzá és a lángok martalékává” lett. Az eseményt követő időszakban „Újvidék olyan gyors fejlődésnek indult, hogy csakhamar jóval szebb város lett, mint azelőtt volt”.¹² Hogy a bevezetőjét alátámassza, a szerző írásában azt állította, hogy röviddel a forradalom befejezése után, az újjáépített házak értéke nagyobb volt a leromboltakénál. Már 1852-ben, a város központjában lévő házakat teljesen felújították, két új kétemeletes házat is emeltek, az egyik a német, a másik pedig a szerb kórház épülete, de az új magánépületek is mind emeletesek voltak. A német egyházi épület maradt csak

földszintes, míg a piac végén elhelyezkedő szerb püspöki palota épületét nem javították meg. Kirilović állítása szerint a legnagyobb kárt a templomok szenvedték. A pravoszláv templomok közül romossá lett a Saborna, az Almaška, a Nikolajevska, a Jovanovska és a cseneji templom, amely 1852-ben még romokban hevert. Igen megrongálódott a katolikus, a protestáns és örmény templom épülete is, de ezeket 1852-re már annyira rendbe hozták, hogy lehetséges volt az istentiszteletek megtartása. Megrongálódott a szerb gimnázium épülete és több lakóépület is. Újvidék aránylag gyors újjáépítését, Kirilović azzal a császári hitellel magyarázta, amely 1 300 000 forintot tett ki. Két-három év alatt a szinte teljesen romba dőlt város ismét felépült. Kirilović a Srpski dnevnikre hivatkozva, arról tudósított, hogy két-három év alatt Újvidék teljesen megújult. „Ez a város most szebb lesz minden másiknál erre a lenti részeken. A házak úgy belülről, mint kívülről a legújabb ízlés szerint épülnek. Csak az a kár, hogy az utcákat ugyanolyan kanyargósra hagyták, és nem egyenesítették ki.”¹³ Kirilović megállapítása és a negatív előjelű történelmi esemény következményének pozitív értékelése, a város gyors újjáépítése, a modernizálódásnak a ténye a nemzeti színezetű kommentár elmaradásával a század végére fellángoló nemzeti színezetű interpretációknál objektívebb történetiszemléletről tanúskodik.

Újvidék történetével és az 1848/49-es eseményekkel a második világháború utáni marxista-szocialista világnézetű szerb történetírás sem foglalkozott behatóan. Az 1849-es sorsdöntő eseményről a Matica srpska patronálta, *Novi Sad* című, Boško Petrović és Živan Milisavac szerzők szövegével a város történetét áttekintő monográfia is foglalkozik.¹⁴ „Újvidék minden szerb városnál rosszabbul tapasztalta meg a lázadás következményeit. Mert a felkelés likvidációja alatt Jellasics bán egységeivel a városba érkezett, s 1849. június 11-e éjjelén és 12-én tüzet nyitott a várra, amelyre a várban lévő ágyúk sokkal hevesebben és teljes sikerrel válaszoltak.” Jovan Subotić *Életrajzában* úgy írta, hogy ő Kamenicáról nézte az ágyúzást, „arról beszél, hogy a »miéink«, vagyis a bán emberei, felgyújtották a hidat, ami miatt a várbéli katonák, legvalószínűbb, hogy ágyúkkal felgyújtottak néhány házat a városban. A tűz terjedni kezdett, és a bán, aki nem rendelkezett tüzérséggel, hogy sikeresen támadhassa a várat, katonaságával a városba vonult, abban a hitben, hogy a vár egyedül megadja magát, majd abban a reményben, hogy a várost a veszélytől megmentheti, visszavonulást parancsolt. Azonban teljesen váratlanul pánik tört ki, a lakosság házaikat elhagyva, üres kézzel, hirtelen menekülni kezdett... Aznap az ágyúzás és gyűjtogatás következtében, a városból a lakosság tömege menekült a Temerini, Kiszácsi és Pirosi utcákon, a bán katonáival együtt...”¹⁵ A szerb marxista világnézetű történeti irodalom Jovan Subotić személyes emlékeire hagyatkozva – nem pedig az akkor már megjelent nemcsak magyar, hanem szerb és osztrák forrásokat is felhasználó történelmi elemzést tartva szem előtt – alakította ki az Újvidék ágyúzásáról alkotott képét. A könyv három kiadást ért meg, az utolsó 1987-ben

napvilágot látott. Đorđe Srbulović könyvének megjelenéséig Újvidék történetének ez volt az egyedüli szerb nyelvű feldolgozása.

Újvidék történetének utolsó monografikus feldolgozásában, amelynek a szerzője Đorđe Srbulović történész¹⁶, a város ágyúzásának leírása részleteiben különbözik a már említettektől. A Srbulović-féle leírásnak három aktív résztvevője van: a forradalom oldalán felsorakozottak, a császári seregek és a mindentől, így Újvidék történetétől is távol- és különálló szerbség. Erről Srbulovićnak az a mondata tanúskodik, amelyben az ágyúzás fejleményeiről így ír: „Azzal, hogy eldöntötte, elfoglalja Péterváradot, Jelačić bán Péterváradot a szerémségi oldalról körülvette, a főtámadást pedig június 11-én a hajóhíd megsemmisítésére irányította, amelynek kevés tartalék hajója volt. Ezzel az volt a szándéka, hogy elvágja a Hídfőszáncot Péterváradtól, és így a vár feladására kényszerítse a legénységet. Az ágyúzás napján a hajóhíd létezett, annak ellenére, hogy azt az osztrák császári sereg ágyúzta a Hídfőszáncsal együtt. Augusztus közepén az osztrák császári sereg bevonult Újvidékre, és szeptember 5-én elfoglalta a hajóhidat...” Srbulović interpretációja annyiban különbözik a szerb történészek többségétől, hogy ő a szerbséget mintegy kivette Újvidék történetéből. Történetsszemlélete hűen tükrözi a szerb történelmi tudatnak azon állapotát, amely szerint Újvidék történetében a szerbek gazdasági, társadalmi, kulturális élete a többi nemzet életétől elválasztva megy végbe. Így Újvidék ágyúzásának leírásában is úgy tesz, mintha a szerbek nem vettek volna részt benne. Még akkor sem, ha minden különösebb történelmi, hadtörténelmi elemzés nélkül is megállapítható, hogy az eseményeknek több szerb résztvevője volt. Részt vettek benne azok a szerb katonák, akik az osztrák császári sereggel harcoltak, a Szerbiából jött önkéntesek és az újvidéki szerbség, melynek egyedei szintén elvesztették javaikat. Köztük a város kiválósága, Jovan Hadžić is, akinek a házában Jellasics megszállt. Hadžić ekkor vesztette el könyvtárát és kéziratait is.¹⁷ Ők – mint az újvidéki németek és magyarok – a városon kívül kerestek menedéket, tehát a város nagy részének elpusztulása ugyanúgy érintette őket, mint a város többi lakosát.

Míg az újvidéki hideg napok esetében, minden január 23-án az ember elembertelenedése elleni tiltakozást véljük felfedezni a főként szerb, de a Vajdaságban hivatalos használatban lévő más nyelveken megjelenő publikációkban is, addig az Újvidék 1849. évi ágyúzásának esetében, különösen a kevés számú, de annál nagyobb olvasottságú szerb nyelvű történetírás és történelmi publicisztika szövegeiből, egy múltbéli eseménynek a kései politikát szolgáló visszhangja jut el hozzánk.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a Dnevnik című napilap cikksorozatát a 1942-es eseményekről 2008 januárjában
- ² Thim József: Dél Magyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben. I. kötet, Budapest, 1877, 328–329.
- ³ Ibid. 329.
- ⁴ Érdujhelyi Thim történelmi rekonstrukciójában bizonyos pontosításokat eszközölt. Thim szövegében, az egykorú tudósításokra hivatkozva, Jellasics kegyetlenkedéseiről is szól. Érdujhelyi a Gorjup és Thickként megjelölt áldozatokról kiderítette, hogy az említett eseményekben nem esett bajuk. Thickket pedig Thill-re igazítja. Szerinte Emerich Thill újvidéki német vaskereskedőről volt szó.
- ⁵ Tim Jožef, Ban Jelačić zauzima Novi Sad 12 juna 1849, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, sveska 14–15, Novi Sad, 1933, str. 246–248.
- ⁶ Ezek a védősáncok az Újvidékre bejövő utak mellett voltak, a Temerini utca kezdetén, a Kiszácsi úton, a szélmalomnál, a Pirosi úton, a Futaki úton és a Futaki erdő mellett a Duna-parton, 247.
- ⁷ Ibid. U zoru je mađarska gradska posada otpočela da bombarduje pozicije, koje su u Novom Sadu zauzele Jelačićeve trupe. Str. 247.
- ⁸ Kozma Lajos: Bács–Bodrogh Vármegye tört. évkönyve 113, 148, Zombor, 1908
- ⁹ Thim, 247.
- ¹⁰ Lang ezredes Hess generalissimusnak, Kriegs Archiv, Hauptarmee 1849, VIII, 24 ½. In: Thim
- ¹¹ Dimitrije Kirilović (1894–1956) író, könyvtáros, az Állami Levéltár igazgatója, a Matica srpska titkára, 1928-ban a Történeti Társaság alapító tagja, a Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu szerkesztője, nagyszámú történelmi tanulmány szerzője.
- ¹² Dr Kirilović Dimitrije: Novi Sad posle bombardovanja od 1849. godine, Dan, 11–14. IV. 1936, 8.
- ¹³ Srpski dnevnik: 3, Novi Sad, 1852
- ¹⁴ Boško Petrović, Živan Milisavac: Novi Sad, 1956
- ¹⁵ Ibid, 93–94.
- ¹⁶ Srbulović Đorđe: Kratka istorija Novog Sada, Novi Sad, 1998
- ¹⁷ Tim, 1933. 248.

THE CANNONADE OF NOVI SAD IN THE HISTORICAL AWARENESS OF THE SERBS

The author discusses about the negative and exaggerated estimation of two historical events in two different eras: the cold days in 1942 and the cannonade of Novi Sad in 1849, which also implies an attempt of present-day politics attempting to retroact on events in the past. The author deals exclusively with examples of Serbian Historiography and journalism that show the events of 1849 in negative light devoid of objective historical analysis.

Keywords: cold days, cannonade of Novi Sad, historiography, historical awareness of the Serbs, objectivity, daily politics

ETO: 821.511.141.09

Madácsy Piroska

HANKISS JÁNOS „MAGYAR ÁDÁM”-JA

János Hankiss’ “Hungarian Adam”

Hankiss János (1893–1959), a debreceni egyetem professzora, irodalomtörténész, komparatista a 30-as évek derekán mindent megtesz azért, hogy a klasszikus magyar irodalmat és kultúrát jobban megismerjék Európában, főleg francia nyelvterületen.

1933/34-ben előadókörutat tart Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban Madáchról, a *Tragédia* eszmeiségéről, színpadi bemutatóirol. Gondolatainak összefoglaló tanulmánya 1935-ben jelenik meg a *Revue des Études Hongroises*-ban: „Az ember tragédiája – a magyar Ádám” címmel. Később az *Elíziumi beszélgetések* általa felújított műfajában Goethe és Madách a téma, egy évre rá az *Irodalomtörténetben* a magyar és francia romantika összefüggéseit keresi *Ádám és Lucifer* címmel. Irodalomelméleti módszereiben kedveli a karaktervizsgálatot, a jellemrajz problémáit, mindig egyetemes szellemi, irodalmi összefüggésekre kíváncsi, és arra, hol foglal helyet a mi *Tragédiánk* a világirodalomban.

Tanulmányaiban csatlakozik ahhoz az irányzathoz, amely az irodalomkutatás modernségével igyekszik újrafogalmazni a nemzetképet.

Kulcsszavak: magyar, francia, Hankiss, Madách, „magyar Ádám”.

Aurélien Sauvageot magyarországi tartózkodása idején (1923–1931) három frankofon professzorral került szorosabb barátságba – Zolnai Bélával (Szeged), Birkás Gézával (Pécs) és Hankiss Jánossal (Debrecen). Zolnai Béla az az irodalomtörténész, aki a *Széphalomban* oly fontos teret biztosít Madáchnak, Birkás Géza¹ pedig, aki az egyik legrészletesebb filológiai elemzést írja *Az ember tragédiája és a franciák* címmel 1942-ben.² Hozzá küldött levelekből értesülhetünk François Sauton francia költő vallomásáról a *Tragédia* Vautier fordításának élménye kapcsán (1939).³ Hankiss ekkor már idősebb és elismertebb, mint Zolnai (1940-ben 25 éves tudományos jubileumot ünnepel), részt vesz a Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság munkájában, melynek kongresszusát 1931 májusában Budapesten ő szervezi. Hankiss János (1893–1959), 1916-tól haláláig a debreceni egyetemen dolgozott, 1923-tól egyetemi tanár, irodalomtörténész, komparatista. A debreceni egyetem professzoraként, a fentebb említettekkel, valamint Gombocz Zoltánnal és Eckhardt Sándorral együtt szerkeszti a *Revue des Études Hongroises* számait. A 30-as évek derekán ő is mindent megtesz azért, hogy a klasszikus magyar irodalmat és kultúrát jobban megismerjék Európában, főleg francia nyelvterületen.

SZERVEZÉS, SZERKESZTÉS

- A *Nyári Egyetem* II., V–XI., XIII. évfolyamának szervezése (1928, 1931–37, 1939)
- A *Debreceni Szemle* megalapítása (Milleker Rezsővel, 1927) és szerkesztése.
- A *Helicon* c. nemzetközi irodalmi folyóirat szerk. és kiad. (alap. 1938 a Nemzetközi Újabb Irodalomtörténeti Bizottság égisze alatt).
- Az I. nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus szervezése Budapesten (1931).
- A 30-as évek elején megindította a tudományos alapú nemzetképelemzést és kutatást. 1927-től fogva gyakorlati tapasztalatok alapján kezdte tanulmányozni és elméletileg is kiépíteni a *kultúrdiplomácia* problematikáját.
- 1938 tavaszán megszervezte a párizsi világkiállítás magyar pavilonjában „A magyar könyv sugárzása” c. kiállítást, amelynek célja az idegen nyelvekre fordított magyar művek és a szép magyar könyvek bemutatása volt. Szerkesztette e kiállítás katalógusát (*Le Livre Hongrois*, Paris, 1937), amelyet a kiállítással egyetemben nagydíjjal jutalmazott a zsűri.
- A *Kortársaink* c. irodalmi életrajzsorozatot (10 füzet, 1928–35) szerkesztette.

ELŐADÁSOK

Külföldön:

- 1927. márc. 10. és 14. Sorbonne (Salle Louis Liard): *La France et la littérature hongroise; Enseignement du français aux Universités de Hongrie*.
- 1927. nov. 23., 26., 30.; dec. 3., 7., 10., 14., 17. Sorbonne: *Introduction à la Littérature Hongroise* (8 előadás). Dec. 17-én a magyar diákok átadják a Sorbonne rektorának, S. Charlétynek és bölcsészeti dékánjának, F. Brunot-nak Juhász Kálmán a Sorbonne magyar diákjait ábrázoló plakettjét, amely ezt az aláírást viseli: „Ab anno millesimo”.
- 1930. ápr. 26–27. a magyar felsőoktatást képviseli a Nemzetközi Értelmi Együttműködés párizsi Intézetében tartott értekezleten (Réunion des Directeurs des Offices Universitaires Nationaux), utána Algériában a centenáriumi ünnepségek alkalmából.
- 1931-ben Magyarországot képviseli a „Revue des Deux Mondes” centenáriumi ünnepségein.
- 1931. jún. 18–22. az egyetemet képviseli a Collège de France négyszáz éves jubileumán.
- 1932. ápr. 5–12. Sorbonne: *La littérature et la vie* (4 előadás).
- 1932. ápr. Nancy: *Le portrait du hongrois dans l'opinion étrangère*. Ez után kapta az előadó a nancy-i egyetem díszérmét
- 1934. ápr. 19. Lille, egyetem: *Madách*.
- 1934. ápr. 23. Sorbonne: *Madách*, elnök: F. Baldensperger.
- 1934. ápr. 26. Besançon, egyetem: *Madách*.
- 1936. márc. 25. Lyon: *Madách*.
- 1936. márc. 31. Genova: *Madách*.
- 1936. ápr. 2. Torino, Ist. fascista: *Madách*.
- 1936. ápr. 3. Milano, Univ. catt.: *Madách*, Circolo filol.: *Liszt*.
- 1936. jún. 26–28. Tallinn, finn-ugor kongresszus: *A magyar irodalom világhelyezete* (magyarul, jún. 27.)

- 1937. ápr. 14. Clermont-Ferrand: *Madách*.
- 1938. ápr. 2–3. Bruxelles, Institut des Hautes Etudes: *Le Drame poétique et philosophique en Hongrie* (2 előadás).
- 1938. máj. 14. Catania, Ist. di cultura fascista: *Madách*.
- 1939. jún. Lyon, III. irodalomtört. Kongresszuson, melynek titkára: *Les ressorts psychologiques du groupement des genres*.

Itthon:

- Kisfaludi Társaság, 1939: *A magyar irodalom Európában*.
- Rádióelőadásai közt egy kötetre való megjelent *Ünnepnapok munkája* c. Felújította a „dialogues des morts” műfaját *Eliziumi beszélgetések* c. (Rádió, 1938. ápr. 22-étől).

1933–34-ben előadókörutat tart Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban Madáchról, a *Tragédia* eszmeiségéről, színpadi bemutatóiról. Gondolatainak összefoglaló tanulmánya 1935-ben jelenik meg a *Revue des Études Hongroises*-ban: „Az ember tragédiája – a magyar Ádám” címmel.⁴ Később az *Eliziumi beszélgetések* általa felújított műfajában Goethe és *Madách* a téma,⁵ egy évre rá az *Irodalomtörténet*-ben a magyar és francia romantika összefüggéseit keresi *Ádám és Lucifer* címmel.⁶ Irodalomelméleti módszereiben kedveli a karaktervizsgálatot, a jellemrajz problémáit, de ugyanúgy, mint Zolnai, mindig egyetemes szellemi, irodalmi összefüggésekre kíváncsi, és arra, hol foglal helyet a mi *Tragédiánk* a világirodalomban.

Zolnai a szegedi *Széphalom* mottójában ezt így fogalmazza meg: „Filozófiai elmélyülés és idealizmus, európai kultúra és a magyar régiség életrekeltése...” A pécsi *Minerva*⁷ a szellemtörténet módszerével tanulmányaiban „a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára akarja emelni. Célja, hogy bebizonyítsa: a történelmi múlt a mi jelenünk alkotóeleme; a történelmi tudomány semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos, küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, mely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza...”⁸

Hankiss János is csatlakozik a nemzetkép újrafogalmazásához irodalomkutatási modernségével.⁹ Úgy érzi, magyarságképünk elnagyolt, elcsépelet, homályos fogalom, mert önértékelésünk is hiányos, negatív. Elvesztettük önbecsülésünket. Pedig az egyes emberek s a nemzetek jellemképeit az irodalomban kell keresnünk, amely intellektuális és esztétikai vonások struktúrája.

A nemzetkép korok és megfigyelők szerint változik. Az egész 19. század hisz a népek jellegzetes különbözőségének fontosságában! S amikor ma, a nemzetközi együttműködést úgy képzeljük el, hogy abban a nemzeti sajátosságokra szükség van, nem ugyanezt a hitet mentjük-e át (a változott körülmények

közé)?¹⁰ Kritikával kell kezelnünk az általánosságokat magyarságképünkben: az egzotikumot, a gasztronómiát, a hangulati elemeket, a turisztikai élményeket, a politikai elfogultságot, a „katonanemzet”, a „pusztai-ember”, a „betyár”, a „csikós” jelképeket, a cigányzenét, a csárdás-szindrómát vagy a magyar jellem „úri voltát”: előkelő és önérzetes, büszke és erényes – stb. Mindez ma elavult és újragondolandó. A kultúrfőlény Klebelsberg Kunó-i célkitűzése a művelt magyart hangsúlyozza, a magyar szívósságot – de ezzel sem szabad elfogultan visszaélni. Történeti és tudományos elemzéssel kell új önarcképet teremtenünk, mely irodalmi eszközökkel fejlesztett gyakorlati emberismeret alapján alakulhat ki. Hankiss szerint a nemzetkép: szimbólum, és a nemzeti jellemekből áll össze. Esztétikus és érzékeny irodalomtörténet-írásában korportrét ad, az alkotók sorsát, mentalitását vizsgálja, mint szellemtörténész barátai (pl. Szerb Antal). Ezért foglalkozik később karaktervizsgálattal, s a *Tragédia* kapcsán Ádám jellemével.¹¹ S közben Madách jellemét és nemzetképünket vizsgálja, illetve a 19. századét 20. századi szemszögből.

A „magyar Ádám” egyben magyarságképünk elemző vizsgálata: mi az oka tragikus múltba fordulásunknak, a fény-árny játéknak, az újra meg újra magunk keresésnek, a sajátos magyar büszkeségnek, majd megalázottságnak. A „pusztulunk, de nem veszítünk, csak azért is talpra állunk” – magatartásnak, a „kultúr-főlénybe” kapaszkodásnak, és annak a hihetetlen európai-intellektuális-értelmiségi küzdelemnek, amely a 30-as évek közepén Hankisst és baráti körét jellemzi.

Hankiss: *Az ember tragédiája, a „magyar Ádám”*¹². A francia nyelvű különlenyomat dedikált, Birkás Géának van ajánlva. Madácsy László irodalmi hagyatékában található.

Hankiss koncepciójának lényege: a *Tragédia* korántsem a Faust utánzása, hanem sajátosan nemzeti és magyar. „Madách költeményének igazi varázsát az a hihetetlenül tökéletesen megvalósított világtörténelmi kompozíció adja, amely sohasem süllyed bele az általánosítások és az absztrakció kódébe. *Az ember tragédiája* ugyanakkor sajátosan nemzeti is. A szerző közvetlenül nem szólal meg, csak egyéniségének kisugárzását érezzük. A költemény arányainak, kereteinek szépsége és logikája megkövetelik Ádám egyetemességét, de határozottsága, lelkesedése, tragikus érdeklődése és mély emóciója ugyanakkor az egyéni emberi sors átélését sugallja a közönségnek” [...] „nem szeretné utánózni a Faustot”. [...] „Ádám tragédiája nem lehet olyan, mint Margit csábítójaé, tragédia az ezer hasonló között.”¹³

Madách nem életének tragikus élményeit akarja vallomásszerűen átadni, mint minden romantikus, de nem is távolodik az individualizmus csapdájától váteszi fensőbbes egyetemességekbe: Ádám nemzetének tragikus jelleme. Míg Goethe nemzeti karakterei úsznak az élet legforgóbb árjában, addig a magyar még többet ellene kényszerül cselekvésre! „Faust sorsa és lelke egyre mé-

lyebb lesz, Ádám sorsa és lelke egyre súlyosabb...¹⁴ Míg Faust maga Goethe, aki egy tökéletesen boldog pillanatot akar, addig Ádám nem Madách, „Ádám a történelmében megnyilvánuló ember, akinek nincs ideje magánügyeire, aki hisz az eszme diadalában, még ha mindig összetörik is...¹⁵ A Faust mély és úttalan, mint a német erdő, a Tragédia csupa világos vonal... Az ádami individualitás, amelyet lehetetlen megkerülni, tulajdonképpen a költő egyénisége. Hogy megértsük a költő személyiségét, aki egy mély politikai tragédiát élt át, értenünk kell annak a nemzeti közösségnek a vérmérsékletét és látásmódját, ahonnan származik. „A költő meg sem kockáztatta, hogy személyes tapasztalatait vagy kalandjai elnyomják műve struktúrájának egyetemes értékeit. Ellenkezőleg, egy sor példa igazolja számunkra, hogy sem általánosítani, sem túl személyesen megnyilatkozni nem akar.”

Természetesen mégis szinte láthatatlan pecsétként jelen van véleménye, gondolkodása századáról, nemzetéről, és kifejezi korának minden egyes csalódását és előrelátását. Ádám egyéniségét a 19. századi magyarság néhány jellemvonásával magyarázhatjuk:

„Íme: A naiv idealizmus, amely megengedi a remény nélküli küzdelmet, a bízva bízást, a mégist. Mégis: ez a szó sajátosan hozzátartozik a nemzethez, amelynek többsége kevésbé szerencsés sorsa folytán kitartásra kényszerült a reménytelen helyzetekben, szembeszállt a halállal római módra. Úgy, mint a francia gárda, mely meghal, de nem adja meg magát. Isten végső szava a »mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!« – minden egyes keresztényhez kapcsolódik a világon. De ez a magatartás, amely végső soron meghatározza Ádámot, sokkal természetesebb és meggyőzőbb lesz, amikor Ádámot magyarként is vizsgáljuk, akinek az ezeréves tapasztalatok határozzák meg átváltozásait. Ez az, ami megérteti velünk a pesszimistának gondolt színek optimista megoldását. A szívósság és csüggedés hangulatváltozás csak?»¹⁶

És itt rátér Hankiss a befejezés körüli vitákra:

„Sok kritika érte Madáchot, hogy nem volt elég bátorsága a *Tragédia* tragikus befejezéséhez”, és a történelmi színeknél logikusan levonni az emberiség történetére vonatkozó pesszimista konklúziót. „Mégis, Ádám utolsó cselekedete nem kevésbé igaz, mint az előző, vagy a többi. Rákényszerített szerepében soha nem veszíti el akaraterejét, szabadságát, reményét és lelkesedését. Mintha a csalódások, amelyeket átél a démon szavai kapcsán, arra szolgálnának, hogy a végzetes, mély, sötét válságokból kijusson újra a fényre, és újra felvértezze lelkét a küzdelemre. És előre látható, hogy ez az Ádám, aki annyira mohón vágyik Évájának negatív átváltozásai folyamán a szépségre és az ideális nőre, majd minden erejével belekapcszkodik az első reménysugárba, melyet Lucifer már nem tud visszafojtani.”¹⁷ „Goethe Faustja túl erős volt ahhoz, hogy elbukhasson. De halála pillanatában érezte a beteljesülés boldogságát... Ádám is erős. De szíve nem hülhet ki – boldogsága a jövőbe néz: gyermekére és az örök nőre, akit Isten a vigasztalására küldött...”

Az érdemmel csak szabadságot, éltet
Ki érte küzd nap-nap után...”¹⁸

Hankiss szerint Ádám nőértelmezése is a sajátos magyar karakterből adódik.

„A magyarság szüntelenül vádolja sorsát, amely könnyedén, egyik szélsőségből a másikba ejti, a nagyságból a megalázottságba, a bűnbánatból a lelkesezésbe. De ez az annyira nagylelkű Ádám lebilincsel bennünket, átváltozásaiban mindig a legjobbal, az ideálissal, és kicsit emlékeztet bennünket Petőfire: »Szabadság, szerelem, e kettő kell nekem...« A fáraó dicsőségét Évának szentelte, egy rabszolgánőnek, és ez a szerelem még arra is képes, hogy kitárja karjait egy nemesebb ideálnak: a szabadságnak és az egyenlőségnek.”¹⁹

A férfi és nő viszonya Madách nyomán főleg egy gyöngédebb és lovagiasabb Ádámot, egy gáláns, alkalmazkodó és engedelmes szerelmet jelent, mint a természet ajándékát, mint a nevelés eszközét az idealizmusban. Még a legteljesebb orgiában is (Római szín) Ádám megtalálta Éva–Julia személyében azt a társat, aki különbözik a többiektől, érzékeny és tiszta fiatal leány. Ádám szíve örökre fiatal marad, bár előrehaladunk az emberiség történetében, főleg akkor, amikor a nőről és a szerelemről van szó. Makacsul tiltakozik, amikor „eszkimót” kellene néznie, és így vélekedik:

„De megvetést szül keblünkben csupán
A nő, az eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha süllyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.” (XIV. szín 3919–3922. sor)

Idealizmusát megerősítik az Úr végső szavai is:

„S ha tettdús életed
Zajában elnémul az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors és szerencse közt mind-egyaránt
Vigasztaló, mosolygó génus.” (XV. szín 4100–4108. sor)

E nőről alkotott koncepciót kevés társadalmi formációval megőrizték a 19. századi magyar irodalomban. A kor nagy magyar társadalomnevelő írója, Jókai Mór kiterjeszti ezt a szenvedélyes és démonikus nőkre, akiket népszerűsít regényeiben: nekik joguk van a kíméletre, van indítóokuk a megtisztulásra, s így teljesítik ki a nagyon is magyar véleményt a nők jogairól. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kor férfiúja hajlandó arra, hogy a nőt és problémáit mindennapi gondjaiba bevonja. Ádám jobban szereti piedesztálra, oltárra helyezni szerelmét,

ott mindig újra megtalálhatja, és amikor már nem képes többé útját állni, más elfoglaltságot keres, méltóbbat a teremtés koronájához. 1860-ban a magyar férfi hajlandó mindenféle lovagias érzelmre az örök nő iránt, de tisztában van felsőbbrendűségével is, amikor hölgyről van szó. Ádámban semmi sincs a korábbi nyugati regény vagy drámai hősökéből, akiknek karrierje széttörhet a szenvedély zátonyán.

„Ami végül teljessé teszi a *Tragédiában* a nemzeti jellemet, az ugyanakkor a nemzetközisége”. E nemzetköziség – hogy Európát és kultúráját ennyire ismerjük, régi civilizációs gyökereinkből, történelmi tanulságainkból fakad.

„Nem tehetjük meg, hogy befejezésül ne emlékeztessünk a *Tragédia* egyik kritikusának gondolataira. A *Tragédia* annál mélyebben magyar, mennél inkább tartózkodik attól, hogy Magyarországról beszéljen. Ez a tartózkodás, ez a korszak jellegzetesen szemérmes magyar magatartása predesztinálta Madáchozt arra, hogy valóban európai művet alkosson.”²⁰

Hihetetlenül fontos, amire Hankiss egy másik tanulmányában rámutat: „Ádám nem olyan, mint az európai irodalom romantikus jellemei – Ádám klasszikusan romantikus, van benne valami »görögös« . . . a francia romantikus jellem lázadó, szertelen, rajongó, vagy torz, groteszk. Ádám nemzeti karakterének jellegzetessége pedig éppen az építő erőben van, mely a dinamikus nemzet mélységeiből (múlt, szép tősgyökeresség) fölhozza a nélkülözhetetlen értékeket.”²¹

A mi romantikánk – tudjuk – klasszicista is. „Vörösmartytól Aranyig, Jókaitól Madáchig, minden nagy magyar író olyan, mint az alföldi nagy erdők tölgyei: a fák tökéletes vonalú, nyugalmas klasszikusai eltűnt mocsarak lidérces vizébe nyújtóztatják fantasztikus gyökereiket . . .” 1930-ban Párizsban megjelent irodalomtörténetében hangsúlyozza: „Talán egyedül *Az ember tragédiájának* szerzője, bár átérzi nemzetének tragikus sorsát, megkísérli az ettől való eltávolodást is az egyetemes gondolkodás magasságában.”²² Hankiss felfogása tehát nem a Benedek Marcell vagy a Sauvageot véleményeiben középpontba állított tragikus magyar sorsot elemzi, hanem a sajátosan magyar, romantikus jellemeket, így Ádámot és a többi szereplőhöz kapcsolódó viszonyát. Némileg különbözik magyarságképe a nyugatosokétól. Bár Babits 1939-ben írt *A magyar jellemről*²³ című tanulmánya is elutasítja a magyarokról kialakult általános véleményt, de a 20. századi magyar karakter átalakulásában főleg a szemlélődő életformát, a megalkuvásra való hajlamot, ugyanakkor az újraalkotásra való készséget hangsúlyozza, Illyés magyarság-elemzésében²⁴ pedig a történelmi tanulságok a legfontosabbak, és a költői-írói felelősség kérdése.

Ugyanakkor érdekesek, modernek és igazak Hankiss irodalomszociológiai megállapításai, és ma is igazak – sajnos. Az egyetemes irodalmi köztudat nem nagyon vesz tudomást a magyar irodalom sajátosságairól.²⁵ Hankiss János a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglaló beszédében levonja a keserű kö-

vetkeztetéseket – maratoni európai előadaskörútja (10 előadás), kulturális misz-sziója Madáchról nem volt igazán eredményes. A lefordítás ténye nem elég arra, hogy egy irodalmi alkotás ismertté váljon. Oka, hogy nem igazi írók fordítanak (ezt Sauvageot is hangsúlyozza fordításelméleteiben)²⁶, nem elég a nyelvtudás, tehetség is kell. A megjelent könyvek nagy része gyorsan eltűnik a forgalomból, ugyanakkor az idegen országbeli olvasó nem ismeri a magyar irodalom összefüggéseit. Ezért kellenek új kritikai szemléletű irodalomtörténészek – tudós írók, művészek és irodalmi diplomaták. Ismernünk kellene azokat is, akiknek közvetítünk, vajon aktuális lehetett-e, lehet-e a volt vagy mai külföldi olvasó számára a Tragédia falanszterjelenete – a szovjet világnézet keserves korszerűségében, vagy a mai globalizáció erőszakos szűrkeségében? E hatások sűrűségére és nemcsak az egyes művek sikerére van szükség. S vigyázni kell a jelzőkkel, mi magunk (pl. Jókai) neveztük a *Tragédiát* „magyar Faust-nak” – és ezzel már ártottunk a külföldi befogadásnak. A legtöbb nyugati olvasó a különlegeset keresi a mi irodalmunkban, a sajátos értékeket, pl. a férfiasabb irodalmat, mint Madách Ádámja: „egyenest célratorése, szívóssága, megronthatatlan eszményei és a nőhöz való viszonya sajátosan magyar”.²⁷ A keleti értékek gazdagíthatják a Nyugatot, csak észre kellene venni. S itt egyetértett Hankiss az európai, a francia komparatistákkal, Baldenspergerrel, valamint annak társaságával és folyóiratával. Konceptiójuk rendkívül fontos volt: egykor majd megírni az irodalmi kánonok történetét, s abban a magyar irodalom csúcspontjai helyet kapnának. Európának a magyar irodalom tükrében – saját helyét kell meglátnia, és önmagát kell felfedeznie, mint ahogyan a magyar irodalom hivatása is magyarságában és európaiságában teljesebbé válhat.

Végül idézzük fel Hankiss tanítványainak emlékező szavait, akik tudományos munkásságának 25 éves jubileuma alkalmából, 1942-ben közzéteszik a professzornak és doktoranduszainak bibliográfiáját.²⁸

„Anatole France közismert mondása szerint a művelt ember számára nincs érdekfeszítőbb, izgalmasabb olvasmány egy új könyvjegyzéknél. Sokszorosan áll ez a találó megállapítás a mi kis beszámolónkra, amelyben régi-régi ismerősök és barátok küldhetnek üzenetet egymásnak nemegyszer évek, sőt évtizedek távlatából, s amelyet a tanítványi szeretet és hála ama kedves intézeti ünnep alkalmából állított össze, amikor professzorunk fáradhatatlan, sokoldalúan gazdag tudományos működésének 25. évét töltötte el.

Mert ez a kis seregszemle a baráti összetartozás emlékeztetőjeül és a tanítványi köszönet szerény kifejezéseként készült. Emlékeztetőül, hogy átlapozása során felvillanhassanak lelki szemeink előtt a régi ismerős arcok, a régi egyetemi franciaórák kedves hangulata, a professzori megbeszélések gazdag emlékei. Egy-egy percre felidézhetjük és megérezhetjük, hogy a Debreceni Egyetemi Francia Intézet nagy családjának a tagjai az időbeli és térbeli távolságok ellenére is összetartoznak, minden időkre összeköt mindnyájunkat lelki fejlődésünk

és tudományos kipallérozódásunk közös forrása. Egyben a tanítványi hála és szeretet őszinte köszöneteként ezért a közös forrásból fakadó sok-sok lelki ajándékért és szellemi indítékért, amit az intézeti család fejétől a lefolyt évtizedek során szaktárgyunk körében és az élet ezer más vonatkozásában külön-külön és együttesen kaptunk. Úgy érezzük, hogy most, amikor mi, tanítványok is többnyire hosszú éveket töltöttünk el az emberformálás szolgálatában, most még elmélyültebb lélekkel hallathatjuk a szeretet és köszönet szavait, mert most magunk is sokszorosan átérezzük annak a megállapításnak mélységes értelmét, hogy az igazi tanító számára nincs nagyobb érték, mint a tanítványok elismerése és szeretete.”

JEGYZETEK

- ¹ Birkás Géza (1879–1951) irodalomtörténész, szótár- és nyelvkönyvíró, 1923–1940-ig a pécsi egyetem, majd 1940–47-ig a szegedi egyetemen a francia irodalom és nyelv tanára.
- ² In Az irodalomtörténet füzetei, 8. Bp. 1942
- ³ Lásd részletesen: Madácsy Piroska: Francia kritikai fellángolások a Tragédiáról, in XI. Madách Szimpózium, Budapest–Balassagyarmat, 2003, 61. o.
- ⁴ Jean Hankiss: La Tragédie de l’homme – L’Adam hongrois. In Revue des Études Hongroises, Tome XIX. 1935. 262–268. o.
- ⁵ In Napkelet, 1939
- ⁶ In Irodalomtörténet, 1940
- ⁷ Minerva, 1922–1940, Pécs, Thienemann Tivadar szerkesztésében induló folyóirat, munkatársai: Eckhardt Sándor, Horváth János, Szekfű Gyula, Szerb Antal, Zolnai Béla.
- ⁸ Minerva, 1932, 41. sz. 149. o.
- ⁹ Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. Minerva, 1932, 41. sz. 149–166. o.
- ¹⁰ I. m. 155. o.
- ¹¹ I. m. 165. o.
- ¹² Jean Hankiss: La Tragédie de l’homme, l’Adam hongrois, Revue des Études Hongroises, année 1935, Paris. 262–268. o. „Birkás Gézának szeretettel és hálás köszönettel: H. J.” Madácsy László könyvtára.
- ¹³ I. m. 262. o.
- ¹⁴ Hankiss János: Elíziumi beszélgetések, Goethe és Madách. In: Napkelet, 1939. aug. 8. sz. XVIII. évfolyam, 141–149. o.
- ¹⁵ I. m. 145. o.
- ¹⁶ Hankiss: La Tragédie de l’homme, l’Adam hongrois. I. m. 263. o.
- ¹⁷ I. m. 264. o.
- ¹⁸ In: Elíziumi beszélgetések, 146. o.
- ¹⁹ Hankiss: L’Adam hongrois. I. m. 266. o.
- ²⁰ Lásd: Hankiss: L’Adam hongrois. I. m. 266–267. o.
- ²¹ Hankiss: Ádám és Lucifer, magyar és francia romantika. Irodalomtörténet, 1940. 14–15. o.
- ²² Panorama des littératures contemporaines. Littérature hongroise par Hankiss et Juhász. Éditions KRA, Paris, 1930, 40–42. o.
- ²³ Babits: A magyar jellemről, 1939. In: Arcképek és tanulmányok, Szépirodalmi, Bp. 1977
- ²⁴ Illyés Gyula: Magyarok. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadás, Budapest, 1938
- ²⁵ Hankiss: A magyar irodalom Európában (Székfoglaló a Kisfaludy Társaságban). Budapesti Szemle, 1939. 185–194. o.

²⁶ Madácsy Piroska: *Francia szellem a Nyugat körül – L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven. Lettres Hongroises, Paris – Antológia Kiadó, Laki-telek, 1998 (397. o.)

²⁷ I. m. 191. o.

²⁸ I. m. Kovács Máté, 1942, 1. o.

Érdekes egy szintén 1942-ben közzétett újsághír (1942. okt. 9): „Színház-zene. Az ember tragédiája francia színpadon.

Párisban nagy könyvkiállítást rendeztek régi és új könyvekből. A magyar könyvek külön tárlókban, igen jó helyen kerültek kiállításra, s ez alkalommal a magyar könyvkultúráról igen elismerő hangon írtak a lapok.

A másik örömdetes hír ezzel kapcsolatban, hogy *Madách* „Az ember tragédiája”-nak immár harmadik fordítása készült el. A két régebbi prózai fordítás igen halvány képet adott a műről. Ez is prózai fordítás, a jambusokat bajos is volna alexandrinokká kiterjeszteni, de hogy költői próza legyen, arról olyan jeles költők és írók képesek gondoskodni, mint Paul Valéry, Maurois, Montherlant. Tervbe vették Madách művének színpadi előadását is.

Az új fordításhoz az előszó megírására Madách életíróját, Voinovich Gézát, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárát, a Kisfaludy Társaság elnökét szólították fel, akinek ez alkalomból Paul Valéry megleghangú sorokkal küldte meg egyik újabb kötetét és egy szép plakettet arcmásával.

Ez az újabb két magyar siker Párisban méltán sorakozik azok mellé az eredmények mellé, amelyeket a magyar kultúra és irodalom könyvelhet el külföldön.”

Tudjuk, hogy Roger Richard fordításáról lehet szó, de a bemutatóra nem kerül sor, s a fordítás is csak 1960-ban jelenik meg, Benedek Marcell bevezetésével.

JÁNOS HANKISS' "HUNGARIAN ADAM"

János Hankiss (1893-1959), a professor at the University of Debrecen, literary historian and scholar of comparative literature, contributed greatly towards making classic Hungarian literature and culture better known in Europe, especially in the French-speaking countries, in the mid-thirties.

In 1933-1934 he went on to Belgium, France and Italy holding lectures on Madách and the idealism and stage performances of his Tragedy. His thoughts were published in a concise study in the *Revue des Études Hongroises* under the title: "Az ember tragédiája - a magyar Ádám" (The Tragedy of Man – the Hungarian Adam). Later, in the *Elíziumi beszélgetések* (Discussions in the Elysium), a genre that he had revived, the topic of discussion was Goethe and Madách; a year later in *Irodalomtörténet* (History of Literature) he attempted to find connections between Hungarian and French Romanticism under the title *Ádám és Lucifer* (Adam and Lucifer). He was fond of character study, and was interested in problems of character delineation, universal spiritual or literal connections and, also, in finding out where the place of our Tragedy was in world literature. In his studies he joined the trend that through the modernity of literary research endeavoured to redefine the concept of nation.

Keywords: Hungarian, French, Hankiss, Madách, "Hungarian Adam"

ETO: 904.725.182
904(=163.41):908

Cindori Mária

A WATHAY-KÉZIRAT ÉS A SZERB RÉGÉSZET

The Wathay-manuscript and Serbian Archeology

Wathay Ferenc török hadifogolyként kerül a kalemegdáni börtöncellák egyikébe. Itt készült 1603-ban az a vízfestéses panorámája, mely időrendben a harmadik Belgrádról fennmaradt látkép. Jelentősége a szerb régészet terén nyilvánul meg.

Kulcsszavak: Belgrád (Nándorfehérvár), Wathay Ferenc, Kalemegdán régészeti feltárása

A szerb kultúrában Wathay Ferenc neve a régészet terén bukkant fel. A múlt század hetvenes éveinek végén Marija Hadžipešić-Bajalović szerzett róla tudomást. A Belgrádi Városi Múzeum munkatársaként a Kalemegdan várkomplexumának régészeti feltárásával, a katakombák és a vár alatti börtöncellák betájolásával és kutatásával foglalkozott. Az egyik cella köfalán ő talált rá Wathay Ferenc 1603-ban bevéselt nevére. Habár a személye rejtély volt számára, feltételezte, hogy magyar névről van szó. Szakmai segítségért a Magyar Nemzeti Múzeumhoz fordult, és dr. Győző Gerővel folytatott levelezése során részben kiderítette a számára addig titokzatos, ismeretlen cellalakó kilétét. További kutatásaiban nagy szerep jutott a budapesti szaktársaitól kapott Wathay-énekeskönyv néhány oldalas fekete-fehér másolatának, amely két képet is tartalmazott: az egyik cellafoglyot ábrázol, a másik egy város látképe. Habár a Wathay-témakör több mint két évtizeden át foglalkoztatta, a szakterületen elismert régésznőnek pályafutása végéig nem sikerült betekintést nyernie az eredeti, színekben gazdag, tollrajzokkal, vízfestményekkel és szalagdísztéssel illusztrált kéziratos kötetbe. Ennek ellenére őt illeti meg az elsőbbség azokban a kutatásokban, amelyek közel négy évszázad távlatából némi fényt derítettek a történelmi körülményekre, egyszersmind összefüggésbe hozzák a XVII. századi magyar katonaköltőt a nándorfehérvári végvár cellájával.

Wathay Ferenc 1568-ban született Nagyvágon, katonai családból származott. Németújváron és Sopronban járt iskolába, „majd megkezdte a családjában hagyományos vitézi mesterséget”¹. Tizenhat éves korában, 1584-ben részt vett Tihanynál török elleni összetűzésekben, a végvári harcokban, majd az ún. tizenöt éves háborúban (1591–1606) már komoly szerepe volt. Nádasdy Ferenc mellett 1601-ben Székesfehérvár visszafoglalásáért harcolt, 1602-ben e város vicekapitányának rangjára emelkedett. Ez év augusztus 29-én, amikor kato-

nai túlerővel, véres harcok és szörnyű mészárlások árán a török újra elfoglalta Székesfehérvárt, Wathay sebesülten török fogságba esett. Ekkor kezdődött szenvedésekkel terhelt és kalandokban dús hadifogolyélete, amelyről kéziratban fennmaradt, történelmi tényekkel teli krónikás életrajza, énekeskönyve, rajzai és feljegyzései tanúskodnak.

Hadifogolyként bilincsbe verve 1602. szeptember 1-jén Buda várába, majd tizenkét nap múlva, ahogy írja „...mind vasastul bennönket a Csonka Toronyba vettének,”²² ahonnan egy éjjel huszonnégy bajtársával hajóra rakták, és „egyenesen alá az Dunán” Nándorfehérvárra vitték. Belgrádba érkezéséről Wathay ily módon ír: „Szent Mihály napjára szintén eljutván, az várbeli tömlöcbe hogy vetettek volna bennünk azért, és innunk-ennünk jó módjával elegendőt adtanak volna, megjövé a basa a táborbúl; holott megjöven, december 14. napján az kapitányt tizedmagával kocsira rakván, alá küldé az basa Konstantinápolyban, és minket vinek az több rabjaihoz az basának, az nagy tömlöcbe, mely vagy az vízvári karavánszerájban alatt.”²³

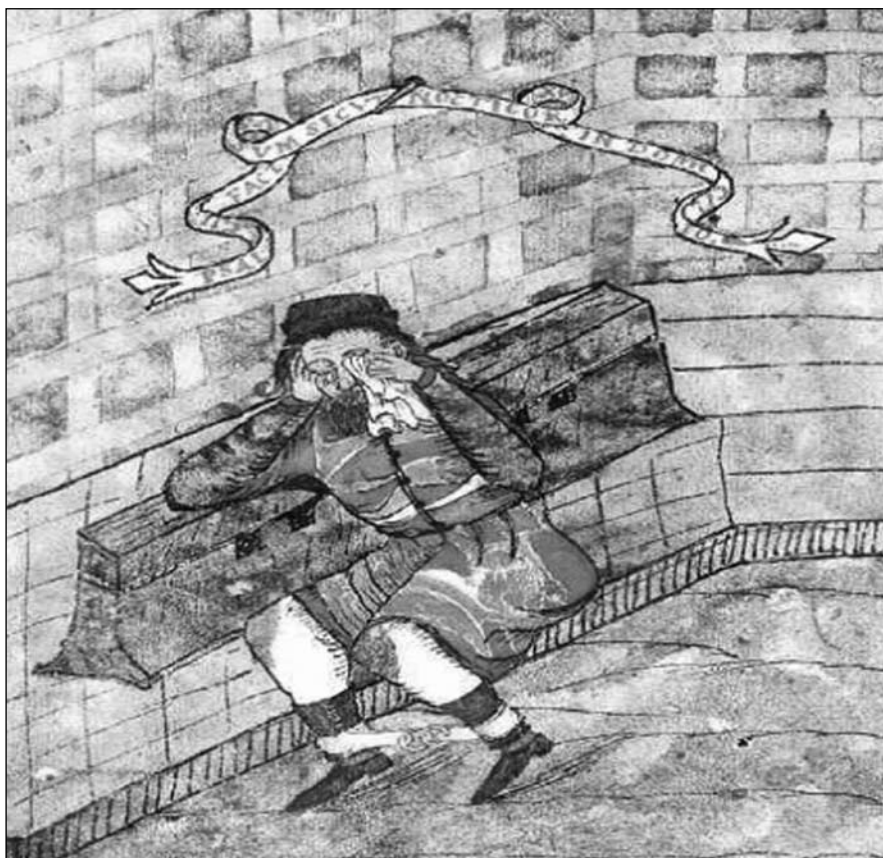
A törökök minden Kalemegdanon maradt hadifoglyot, köztük Wathay Ferencet is a basa tulajdonában lévő „fő-rabként” kezelték. Pénzért honfitársai kiválthatták, illetve valamelyik más, rangos hadifogollyal elcserélhették volna. Ezzel a „privilegiummal” adatott számára az a bánásmód, amely, igaz, bilincsbe veréssel járt, mint kéziratából kiderül, de a kényszermunkák során, mikor a rabokkal kiterelték a munkálatok helyszínére, a robot alól részben fel volt mentve. Ily módon kikerülve a „búval virágzó rút, sötét tömlöcéből”, megismerhette a korabeli Nándorfehérvár minden zegét-zugát, láthatta a Duna és a Száva torolatát, bejárhatta Belgrád környékét, a folyókon elterülő szigeteket, melyekre a rabokat janicsárok felügyeletével hajón szállították robotolni.

Wathay 1603 októberéig volt a kalemegdani tömlöcbe. Ez idő alatt kétszer is próbálkozott szökéssel. Először egy magyar ajkú janicsár csempésztett a cellájába janicsáröltözőket: „Ismég továbbá mikoron haladott a idű, szegíny otthon maradt szerelmesem és jó szabadságom eszembe jutván, nem nyughatam, hanem Istenömnek könyörögvén, egy magyar fiúval (kit törekétté tevé a törökök) addig traktálék, hogy lassan-lassan török ruhát, azaz janicsár köpönyegget, béllett süveget és salavárdit, feje szára csizmával hozaték, hogy azmint kapudzsiak őrzik vala az tömlöc előtt való kerítés ajtaját, hogy kimehetek török ruhában, mivel az törökök gyakran az nálunk való korcsmára járnak vala be a tömlöcbe.” Janicsárnak álcázva magát, Wathay egyszerűn kísértelt a tömlöc kapuján: „Egy jó regvel, mikoron azért az dologra való rabokat mind kivitték volna, és az kapudzsiak is, ki az verőfényen tetvézne, s ki az égett boron volna, fölöltözém az ruhába, vasamat levetvén, és más rab szegíny barátim strázsát tartván körölem, in anno 1603. májusának 4. napján az tömlöcből kimenék, és az tömlöc előtt való kerítés kapuján is, azhol szoktak vala a kapidzsiak, azaz kapus, áruló, rossz rabok állni, akkor senki ott nem vala.”²⁴

Maga mögött hagyva a tömlöc kapuját, és a Száva folyó felé tartva, Wathay áthaladt a kalemegdani Vízfordó-kapun, majd a Duna mellett eljutott „Fejérváron alol az pusztá szőlő magas hegyekre. (. . .) De mivel a rácoknak az ókalendarium szerént húsvéthétfő vala, és széjjel hegyekről-völgyekről énekelve járnak vala”, bújdosásra volt utalva. „Déliőest” felé egy Nándorfehérvárhoz közeli faluban csónakot talált, mellyel leereszkedett egész oda, „azhol az Tömös vize a Dunába esik”.⁵ Még az éjjel Pancsova mellett Lugos és Karánsebes felé vette az utat. Bújdosásának ötödnapján eljutott egy helyre, „ahol egy tornyot láték, és szántó emberek szavát hallék, holott mikoron a szántókhoz lassan-lassan közelgettem volna, minden szavakból, azmint a barmoknak szólnak vala, álétám magyaroknak lenni. És kimenvén a mezőre, hozzájuk indulék, vélvén, hogy az hel volna Karánsebes; sőt volt egy Csák nevű kastély (honnan az erdélyi Csákyak valók voltak); és az rácok szántottak az csákoí vajdának, holott az szubasa az szántókkal levén, és már sem té, sem tova nem tudván az mezőn mennem, az szántó rácokat rámtámasztá, és megfogának”.⁶ Temesvárra toloncolták, ahonnan újabb szökési kudarcra után 1603. augusztus 4-én visszavitték a nándorfehérvári cellájába. Valószínűleg ekkor készítette Temesvár látképét. Hamarosan Szófián át Konstantinápolyba szállították, ahol októberben a Hétotrony börtöneinek egyikébe zárták. Szabadulási körülményeire csak némi fény vetül, de bizonyos, hogy 1606-ban már újból felbukkant Magyarországon.

Török rabságban töltött évei során Wathay tollforgatással enyhített magányosságán: megírta életrajzát, a családja történetét, kényszerű utazásairól jegyzeteket készített, verseket írt. Színezett rajzokkal díszített kézírata kötetbe gyűjtve végső kinézését 1605-ben nyerte el. A katonáskodás során gyakorolt tájékozódási tudás kiegészült a részletekre kitérő megfigyelőképeséggel, amiről írásai és rajzai tanúskodnak. Ennek köszönhetően, nemcsak kőbe vésett neve, hanem rajza alapján is felismerhető volt a kalemegdani cella.

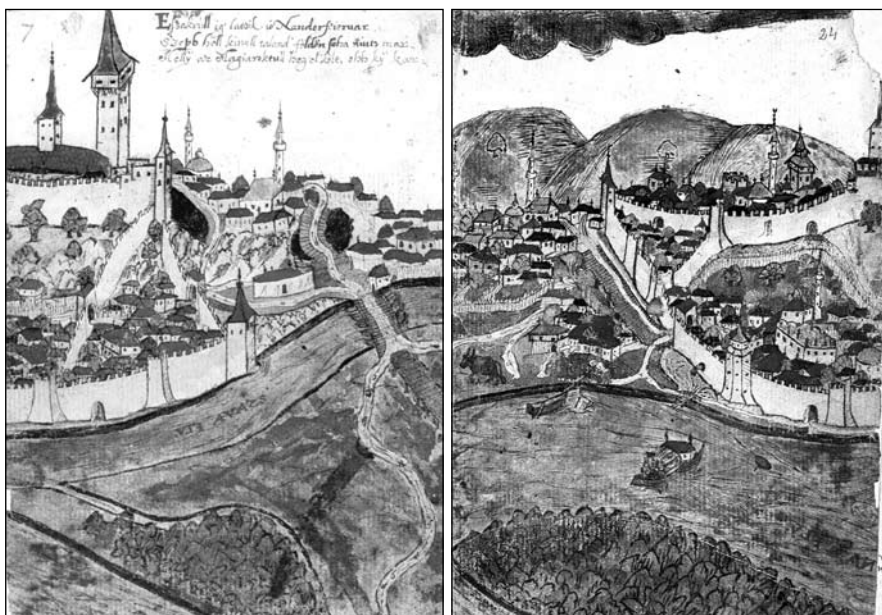
A szerb régészek számára a cellarajznál sokkal nagyobb jelentőségű volt Wathay Ferencnek a Nándorfehérvár panorámáját láttató színes vízfestménye. Belgrádról mint stratégiailag igen fontos településről, évszázadokon át számos térkép és képkompillációk készültek, melyekből viszonylag sok fennmaradt az utókorra. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezeket a túlnyomórészt biztonsági vagy hadicélokra készült alaprajzokat és térképeket, a 15. és 16. századból eddig csak két olyan mű ismert, amely a város látképét ábrázolja: az első egy török eredetű 1492-ből, a második egy fametszet 1522-ből. Időrendben tehát az 1603-ban készült Wathay-vízfestmény a harmadik, amely a 16. és 17. század fordulóján a helyszínen készült hű képpel rögzíti Belgrád kinézését. Régészeti jelentősége abban rejlik, hogy helytálló betájolással, az arányok betartásával és a részletekre kiterjedő rajzolásmóddal pontos képet adott a kalemegdani erődtámasz, valamint az akkori város építészetről, kitérve a váron belüli és a vár peremén, a Duna és Száva partjain kialakult településekre is. Rajza ily módon elősegítette

a régészeti feltárásokat, az egyes feltevések igazolását vagy cáfolatát, valamint az új ásások és kutatások helyszínének meghatározását.

Mint Marija Bajalović Hadži-Pešić kutatásaiból kiderült,⁷ Wathay vízfestménye fényt vetett arra a 16. századi és 17. század eleji időszakra, amelyről a szerb régészet és építészettörténet nagyon kevés forrással rendelkezik. Ugyanis a XVII. század végén bekövetkezett városrendezés folytán eltűntek a váron belüli mahalák, a kereskedelmi és a vallási jellegű építmények, a szávai pontonhíd, de Wathay olyan hű képet ad róluk, hogy általa még az épületeket fedő tetőburkolat típusait is meg lehet határozni rajza alapján. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a Belgrádot ábrázoló korabeli vagy későbbi évszázadokban keletkezett rajzoktól eltérően, Wathay látképe valószínűleg a Nagy Hadi-szigeten (Veliko ratno ostrvo) készült, a Száva és a Duna felől szemlélve a várost, ami lehetővé tette Belgrád északról való megfigyelését és ábrázolását.

A századok során a Balkánra Nyugat-Európából érkező számos utazó útleírásban és levelében megemlékezik Belgrádról. A fennmaradt írásokban a városról kialakult kép nem túl szép színekben mutatja be a „Kelet kapuját”-t, mely

nyugati szemmel nézve a török birodalom visszataszító szutykos városainak csak az egyike. Wathay „katonaszemmel” és őszinte hazafiassággal Nándorfehérvárban az utolsó magyar végvárat véli látni, és ez ösztönzi arra, hogy a látkép felső bal részén cizellált betűfestéssel elhelyezze a következő feliratot:

Északról így látszik jó Nándorfehérvár
 Szébb hel kinél talánd földön soha nincs már
 Melly az magyaroktul hogy elkölt, oh ki kár.

Wathay kéziratának régészeti jelentőségét fokozza, hogy helytörténeti adatokat is tartalmaz: felsorolja „Konstantinápolytól Nándorfehérvárig hány szállásokat köll háltni, azoknak nevek, kit törökök egy-egy nap járó földnek mondanak”,⁸ amelyeken ő bilincsbe verve kétszer is átutazott.

Eddig nem történt próbálkozás Wathay verseinek és prózájának a szerb népköltészettel való összehasonlítására. A magyar katonaköltő életműve a valóságból merített tényeken, közvetlen, sajátos élményeken és megfigyeléseken, a kornak megfelelő világnézeten alapuló képet ad a 16. század végi és a 17. század eleji török világról, a török hódítások borzalmairól, a leigázott népek kínjairól. Mindezt majdnem egy évszázaddal az Arsenije Čarnojević által az 1690-es években vezetett szerb népvándorlások előtt. A délszláv népköltészetben a kollektív emlékezés révén a török világról kialakult képben felismerhetők ezek a tartalmi, tematikai és az életből merített elemek, amelyek az első feljegyzésekig, majd Vuk Stefanović Karadžićnak a 19. század első felében megje-

lent népdalgyűjteményéig már kanonizálódott formát öltöttek. A népi epikában ezek az elemek a mai olvasó számára néha-néha hiperbolaként hatnak, de épp Wathay leírásaival összevetve kimutatható, hogy milyen mélyen gyökereznek a kollektív tudat rétegeiben, és hogy a török világról kialakult kép fő vonalai több évszázaddal visszanyúlnak a történelmi múltba.

JEGYZETEK

- ¹ Nagy Lajos: Wathay Ferenc. Wathay Ferenc Énekes Könyve. Budapest, Helikon, 1976, 163. o.
- ² Wathay Ferenc Énekes Könyve. Hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon 1976-ban. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Nagy Lajos, a szövegeket Belia György gondozta. Budapest, 1976, 154. o.
- ³ Ibid. 154. o.
- ⁴ Ibid, 154–155. o.
- ⁵ Ibid, 155. o.
- ⁶ Ibid, 156. o.
- ⁷ Marija Bajalović Hadžić-Pešić: Beograd 1603. godine, kako ga je video jedan ratni zarobljenik.
- ⁸ Wathay: i. m. 160 o.

THE WATHAY-MANUSCRIPT AND SERBIAN ARCHEOLOGY

Ferenc Wathay was kept as a Turkish prisoner of war in a prison-cell at Kalemegdan fortress. This was where he painted in water colours a panorama of Belgrade in 1603, which is in succession the third panorama that has remained of the city. The picture is of importance in Serbian archaeology.

Keywords: Belgrade (Nándorfehérvár), Ferenc Wathay, archaeological explorations at Kalemegdan

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM (IV.)

Zoltán Kalapis and Spiritual Home-defence (IV.)

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és annak munkásságáról írt tanulmányt, aki a Magyar Szó „terepjáró” újságírójaként a bánsági szórványmagyar-ság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúraként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvidéki magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét.

A fejlődés lehetősége egy évszázadon át kínálta magát, de Törökbecse, illetve a lakói nem tudtak élni a lehetőséggel, „visszahúzta őket a bánati sár”. Céhes ipara 1820 körül fejlődésnek indult ugyan, de hamar megtorpan. A kereskedelemről származó pénzek szinte átfolytak a városra, nem teremtettek maguknak működő ipari létesítményeket. Törökbecse nem volt egyéb elsőrendű találkozó- és vásároshelynél, nagy átmenő forgalommal. A további lépéseket a város már nem tette meg, talán nem is tehette. A kereskedelmi vállalkozások, a pénzintézetek, a gőzmalmok, a mintagazdaságok és az ipari létesítmények máshol jöttek létre. A vasút megjelenésével a kereskedelem központja áttevődött Kikindára és Versecré. Azóta a szép napoknak, a fényes pillanatoknak már az emléke is elhalványult, kiveszett. „A régi könyvek azonban sokat tudnak erről mesélni.” Kalapis Zoltán szép könyvét a búza regényeként is lehet olvasni. Noha ő maga művét gazdaságtörténeti tanulmánynak nevezte, az sokkal több annál: a legteljesebb alkotás, amit az Alvidék életéről valaha is írtak. Soha ilyen gazdagsága az ismereteknek, soha ilyen ihletetten megfestett részletei a történelemnek, mint amit Kalapis Zoltán *A monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse* című tanulmányában felvonultatott! A szerző a maga számára itt megalkotott magaslatocon jár majd akkor is, amikor részlettanulmányokban a középkori Magyarország lenti peremvidékének gazdag történetét írja meg.

A déli „lenségnek” azonban nem csak vízépítők, gabonatermelők és kereskedők voltak a vállalkozói, az intézmények nyomán megjelentek a művészek és a tudomány művelői is. Kalapis Zoltán két kimagaslóan jeles ember személyében mutatta meg a teremtő-alkotó szellem kibontakozási lehetőségeit, illetve a kibontakozás akadályait és nehézségeit. Mindkettőjük sorsa akár tipikusnak is tekinthető: Takáts Rafael, a padéi nyomdász, a „Typobéta” akkor tett kísérletet a gutembergi találmány vidékünkön történő meghonosítására, amikor – a XVIII. század utolsó éveiben – ehhez még hiányoztak a társadalmi és politikai adottságok, Oldal István nagybecskereki fényképész sikeres pályája úgyszólván egyedülálló – követője azonban nem akadt, az utókor – mint annyi jeles elődünkről – róla is megfeledkezett, öröksége jelentős része elkallódott.

„Törökkanizsánál átkeltem a Tiszán – írta 1770-ben Born Ignác, a sokat utazó természettudós –, a talajt ettől kezdve termékenyebbnek és műveltebbnek találtam. Egymást érik a faültetvények, szántóföldek és telepítvények, mindennek létesítése tömérdek költséget okoz a császári királynénak”, azaz Mária Teréziának. Padé, a szomszédos dohánykertész falvakkal, Cernabarával, a későbbi Feketetőval (1800), Tizsaszentmiklóssal (1803), Szajánnal (1806), Jazovával és Hodiccsal (1810) szemben, melyek a XIX. század első évtizedében alakultak meg,¹ a hódoltság idején is lakott hely – szerb pásztorok telepe volt –, a török kiűzése után pedig katolikus lakossággal gyarapodott, akik egyháziilag – ha hinni lehet a forrásoknak – az igen távoli Óbesenyőhöz tartoztak, mint kincstári birtok, gazdaságilag pedig az ugyancsak távol eső Temesvár igazgatása alá. Padét és környékét 1781 augusztusában Ormosdy István pozsonyi gabona- és marhakereskedő vette meg 40 790 forintért a torontáli kincstári birtokok emlékeztetés bécsi árverésén. Az újdonsült földbirtokos 1784-ben kétszáz főből álló dohánykertész csapatot hozatott Szeged környékéről, akik még abban az évben megkezdték a palántanevelést. Ugyancsak az ő kezdeményezésére alakult meg 1784-ben a padéi kihelyezett lelkészség is, ahol Takáts Rafael, a korábban Szegeden teológiát végzett, Gyöngyösön pappá szentelt és Nagy-Szécsényben hitszónokoskodó ferences szerzetes a leginkább valószínűsíthető 1788 és 1792 közötti négy esztendő-t töltötte. Itt tett kísérletet arra, hogy az egyetlen nyomtatóasztalból, egy kopott, kézi erővel működő nyomdagépből, a „présből”, és a betűszekrényből álló nyomdáját, a csekély papírkészlete által biztosított lehetőségeknek megfelelően működtesse, s jelentesse meg azt a tizenkét nyomtatványt – köztük a híres-neves *Toldalékot*, a Pápai-Páriz Ferenc szótárához szánt kiegészítést –, melyek jelentős része ma már ismeretlen, a meglévők pedig egytől egyig kultúrtörténeti jelentőségűek. „Takáts Rafael a maga korában (...) nem volt ismeretlen ember – írta róla a tanulmány szerzője –, azt viszont nem tudjuk, hogy tudományos munkásságát méltányolták-e. Ettől függetlenül szótáríró tevékenységgel egy életen át lankadatlan szorgalommal, makacsul, a megjelenés lehetősége nélkül is szüntelenül foglalkozott.”²

Hogy számára nem hozott nagy boldogságot és megelégedettséget padéi tartózkodása, az kiderül egy később lejegyzett, megkönnyebbült sóhajtásából, miszerint őt 1792 nyarán „az isteni gondviselés fonala a Bánát labirintusából kivette”. Pedig a megpróbáltatások csak ezután szakadtak a nyakába, sem egyházi előjárói, sem a jakobinizmus eszméitől egyre inkább rettegő udvar nem nézte jó szemmel a nyomdász-plébános tevékenységét – a cenzúra szigorítása során nyomdáját elkobozták, őt magát pedig önigazolásra kényszerítették. Hatévi üldöztetésének és zaklatásának következményeként 1799. április 29-én Takáts elküldte az egyházi hatóságnak részletes önvédelmét, az *Apologiát*, teljes nevén *Apologetica informatio de private F. Raphaelis Takáts typographiolá-t*. Ebben leírja nyomdájának történetét, a keletkezésétől a felszámolásáig, s közben képet adott működéséről, és cím szerint felsorolta kiadványait. Kollonich László kalocsai érsek ennek alapján 1799. szeptember 7-én a helytartótanáccsal közölte, a felforróztott sajtóvétségben nem tartja bünyösnek Takáts Rafaelt, ennek nyomán 1800. június 17-én a helytartótanács is megszüntette ellene az eljárást. Ez azonban kicsiny vigasz volt a meghurcolt betűszedőnek; pályája megroppant, s az 1820. augusztus 30-án bekövetkezett haláláig hátralévő két évtized során, nagy otthontalanságában rendházról rendházra, parókiáról parókiára hányódott.

Huszonkét hasábos szószedete, a *Toldalék* azonban halhatatlanná tette a padéi Typobéta, Takáts Rafael nevét. E ma már páratlan művelődéstörténeti szógyűjteményt a szerző saját bevallása szerint „magánhasználatra s egyszersmind a magyar nyelv művelésén fáradozó igen tudós férfiakkal való közlés érdekében készítette”, és küldte el kora legkiválóbb férfiainak, egyebek között Baróti Szabó Dávid jezsuita tanárnak, és Dugonics András egyetemi tanárnak is. A mai olvasó a magyar nyelv két évszázaddal korábbi zamatát ízlelheti meg, amikor a szótár olvasásakor megtudja, hogy a bor-tsiszár annyit tesz, mint borivó, boriszák, bor-'zsák, részeges; a buliklás, burokolás az „galamb nyögés”; a böke annyi, mint: tekeres, fatsoros, kalja, kajsza, kajáts, bötkös, bötykös, tekerődött; a deberke az döböny, dézsa, átalag, kádatska vagy tsobány; bojtorkodni annyit tesz, mint czivakodni, berzenkedni, torsonkodni; a bőlön bika az „ordító madár”; a bolond beszédű (ember) – Morologus (csak nem moralista?); az apátza fing – a tészta neme; a február, a halak hava egyheges hónap; a függelék pedig fityölék vagy föltotska; györgyörögni annyit tesz, mint lebegdétselfni; de hogy a bubulitska miért bösövény, az hosszabb utánajárást igényelne. Egészébe véve a Toldalék a letség egyik legbecsesebb nyelvemléke, sok elfeledett csodájának egyike.

Úttörő volt a maga nemében a becskerek-i fényíró, Oldal István is, aki 1854 elején Torontál vármegye központjában megnyitotta az első állandó fényképészeti műtermet, akit a pályán fia, ifjabb Oldal István követett, közel hetven év művelődéstörténetét örökítve és őrizve meg a hozzájuk oly mostoha Délvidéknek. A kevés fellelhető Oldal-fényképen nemcsak a város notabilitásai vonulnak

fel, de az idők múltával megjelenik a vasárnap ráérő polgár és a heti piacra Nagybecskerekre érkező parasztember, a cseléd és a napszámos is. De mert a forradalom utáni kor még a lentségben is maga volt a fejlődés és a változás, hát a fényíró megörökítette az első gőzmozdonyt és cséplőgépet, a Béga-part csinosodó palotáit, a város főterét és az épülő templomot, a hidat és a folyóparti strandot. Elment a putrik világába is, lefényképezte Martzi csacsit, a „nagybecskereki vízvezetékét” – ahogyan azt Sz. Szigethy Vilmos *Torontáli fametszetek* című kötetének egyik feledhetetlen jegyzetében megörökítette. „A két Oldal István, az apa és a fia, működésükkel, hagyatékukkal nagyon elkötelezték a várost. Forrásértékű képeken örökítették meg az itt élő embereket, az utcákat és a házakat, az eseményeket, mégpedig folyamatosan, a fényképezészet hajnalától kezdve a századelő virágkoráig.” S hogy mindezt figyelembe véve Oldal István, a becskereki festész és fényképész milyen helyet foglal el a fotográfia sokrétű és színes világában? „Egészen szerényet, ha munkásságát az úttörők, a fényképezészet nagyságainak hozzájárulásával mérem. Számottevőt, ha az ország pillanatnyilag ismert fotótörténeti adatsorába illeszttem be. Kivételeset, ha a bánáti táj, a helytörténet nézőszögéből közelítem meg”³ – összegezte ismét csak úttörő számvetését Kalapis Zoltán.

Elragadó portré, egy a történelem homályába vesző jeles művészberről, amihez azonban kellett a történetíró beleérző képessége is. Mint kutatásai során oly sokszor, ebben az esetben is a források hiánya okozta a legfőbb gondot számára. Mivel a vidékünkön soha nem kapott rangjához méltó intézményes formát a történelmi emlékezet – múzeumaink, könyvtáraink és levéltáraink sorsa magán viseli a mostoha idők mindenkori bélyegét –, a történetíró kutatása összegzésekor kénytelen leszögezni: „nem állíthatom, hogy Oldal István esetében, így vagy úgy történt, hanem csak azt, hogy így is történhetett, figyelembe véve a kor ismert tényeit és gyakorlatát, ezeknek lehetséges összefüggését”. De hogy miben mutatkozott meg a rekonstruált kor lényege, az elsősorban a begyűjtött és birtokolt ismeretekről függ – Kalapis Zoltán életműve ebben a tekintetben is példamutató érték. Mint ahogyan oda kell figyelni a figyelmeztetéseire is: „Az utolsó Oldalműterem a piaccal szemben lévő, a Gizella-parton, illetve a mai Sonja Marinković utcában álló, sárga téglás, üvegtetős épület volt. A műtermi célokra épített felső világítású ház szerencsére még ma is áll, várja azt az időt, amikor majd újra berendezik annak, ami volt, és a nézőközönségnek megmutatják, hogyan is nézett ki egy fényképezési műterem a századfordulón. Elsőrendű látványossága lehetne a városnak, egy sajátos helytörténeti múzeum.” Nagybecskerek mélyen elkötelezettje kellene, hogy legyen egykori nagy fiának. Hogy mennyire nem az, mélyen elkésértette a történetírót.⁴ „Zrenjaninnak kötelessége viszonzni két fiának nagy hozzájárulását a helytörténethez” – szögezte le a tanulmánya végén.

Takáts Rafael és Oldal István portréjának megrajzolásakor – de bátran melljük állítható idősebb Bartók Béla is, aki a néhai gróf Nákó Kristóf nagy-

szenzmiklósi földműves „oskolájának” művelt gazdatisztjeként a Torontálban közölt írásaiban több alkalommal is bírálta a megyei közállapotokat, miközben a földművesek társadalmi helyzetéről igyekezett képet adni, és a saját kiadásában megjelenő Gazdasági Tanügy című nagyszenzmiklósi folyóiratában gazdasági szakoktatói feladatokat is magára vállalt⁵ – a teremő és önmegvalósító, a képességeit kiteljesítő ember alakját örököttte meg a történetírő. Valamennyien befutottak egy pályát, amelyen belül a szolgálatuk közösségi jellegű volt. Nyomdát alapítottak és működtettek, képírói masinájukkal fél évszázad eseményeit örökötttek meg – szinte történelmet írtak –, iskolát működtettek társaikkal együtt, akik viszont lapot szerkesztettek, üzemeket létesítettek vagy történeti műveket írtak. Az arcképüket megrajzó és életműüket méltató *Be-tűk és képek* című kötetről írt méltatásában Szeli István úgy vélte, hogy a könyv egyszersmind az értelmiségi polgár regénye is. „...a könyv figurái nem valamilyen harmonikusan fejlett, kiegyensúlyozott polgári értelmiségi réteg és stabil szellemi kollektivitás képviselői, hanem egy kissé rendhagyó emberek, akiknek kivételes képességei mintegy a környezet és korszellem ellenében bontakoznak ki. (...) Okunk van Kalapis Zoltán könyvében egy vajdasági kultúrszociológiai fogantatású irodalom egyféle előképét látnunk. Amit művel, azt talán kulturális régészetnek is nevezhetnénk, amely azonban nem ásatag holtanyagot tár fel, hanem dokumentáltan hiteles emberi sorsok eleven példáit: panoptikum helyett színes nagy tablókát az elmúlt századok embereinek világáról. Az értelmiségi polgár küzdelmeit egzisztenciájáért, eszményeiért, személyisége integritásáért, szembefordulva hatalmi szóval, közönnyel és értetlenséggel, irigységgel és rosszakarattal”.⁶ Hogy ezek az alkotó emberek hogyan tudták kiteljesíteni képességüket, s életműük értékeit örökségként hogyan vette birtokába az utókor, voltaképpen ebben rejlik „lentségi” életünk lényege, aminek megmutatására Kalapis Zoltán vállalkozott. A szerző együttérzése kíséri útján a vergődő, küzdve alkotó és kínlódva teremő délvidéki embert, hiszen már ekkor felismerte a délvidékiség lényegét – a misztériumát, ahogyan Herceg János fogalmazott –, bár ennek legpontosabb meghatározását csak a 2001-ben megjelent *Életrajzi kalauz* első kötetének bevezetőjében olvashatjuk: „Egy olyan vidék, amelynek fejlődését derékba törték az évszázados viharok, majd a különféle népek betelepítésével sok tekintetben további sorsát is meghatározták, ami a nehéz időkben, a kemény próbák során rendszerint elvándorlásokban, szaladásokban csúcsosodott ki, kitelepítésekbe, emigrálásokba, kivándorlásokba, optálásokba, lakosságcsere-kísérletekbe, sőt kölcsönös irtásokba és megtorlásokba torkollt, nos, egy ilyen peremterület nyugtalanságokkal terhes közösségében bőven terem a »félkarú szobor«, a töredék, a befejezetlen mű, a két székek közötti padalattiság.”⁷ Ha pedig kiteljesedett életművel találkozik a kései szemlélő, megigézi őt az elszántság heroizmusa.

A TÖRTÉNETÍRÓ ELŐDÖK

Kalapis Zoltán óvatosan araszolva a források hiányában nehezen rekonstruálható életművek eseményei között, nemegyszer jelezte: nem állítja bizonyosan, hogy az események az általa leírt módon történtek, mindössze azt szeretné megmutatni, hogy esetleg így is történhetek volna. Egyik, ugyancsak kiváló tanulmányában, *Az utolsó tiszai komp* (1983) című írásában pedig így fogalmazott a szerző: „Az ismert okmányok, a történelmi és művelődéstörténeti könyvek, monográfiák, főleg Györffy idézett munkájának adatai alapján, meg a párhuzamok felállításával némi betekintést próbáltunk adni a három legfontosabb középkori tiszai átkelőhely mindennapi életébe. Bármennyire óvakodtunk is minden ellenőrizetlen megállapítástól, de még célzástól is, mégsem mondhatjuk határozottan, hogy ilyen volt a révek hétköznapija, hanem csak azt, hogy talán ilyen volt, ilyen is lehetett.”⁸ Azzal, hogy vállalja a szubjektivitás, az egyéni értelmezés kockázatát, történetírónk nyíltan is jelezte: azon gondolkodók közé tartozik, akik a marxizmus materialista – gazdasági, termelői és osztályközpontú – rideg objektivitását a hátuk mögött hagyva, vállalják a történetírás polgári igényű megújításának törekvését, amelynek elsődleges sajátosságai közé tartozik a történetíró, az eseményeket értelmező ember személye – személyi jogosultságának az elismerése – is. A történelmi múltról gondolkodó ember személye ugyanis legalább annyira fontos, mint a vizsgált, az elemzett és értelmezett történet vagy személy realitása, emberi és közösségi értéktartalma. Kempelen Farkas kincstári telepítési biztos, Takáts Rafael Typobéta, vagy a mesemondó Borbély Mihály alakja a történelemben akkor válik teljessé és hitelessé, ha munkája és teljesítménye a történetíró által értelmezett közösségi értékrenden belül leli meg a valódi helyét. Azért kell történelmet írni, hogy erkölcsi törekvéseiben és hitében megerősítsük az éppen aktuális feladatainak megoldása előtt álló egyént és közösséget. Nem csak a latinitás hagyományainak szellemében – miszerint a történelem az élet tanítója –, hanem egy sokkal konkrétabb, XX. századi igénynek megfelelő, geopolitikai adottságok révén (is) meghatározott lehetséges értékrend kiteljesítése érdekében. Hogy egyén és közösség – az elmúlt idők nagy példáitól hitében megerősödve – úgy alakítsák és alakíthassák a valóságos világot, hogy annak működő erőforrásai révén értékben és életerőben gazdagodva leljék meg a jövőbe vezető utat. Az elmúlt évszázad magyar történetírói közül Mályusz Elemér mutatta meg erre vonatkozóan a legszebb példát, s Kalapis Zoltán – bizonyára nem tételes szándékkal, de felismerhetően – az ő nyomdokain járt.

Az elődöket ő térben közelebb, ám időben távolabb kereste. A bántási források kutatása során első nagy felfedezése Bárány Ágoston, a „debrecenyi” előnévre is szívesen hivatkozó történetíró volt, akiben minden bizonnyal az Alvidék első helytörténészét is tisztelheti az utókor.⁹ Szentkláray Jenő pedig, aki a nagy

elődöt tisztelte benne, a róla szóló könyvében Dél-Magyarország első magyar történetírójának nevezte őt. Első írásai – történelmi életrajzai – az 1820-as évek derekán a Felső Magyar Országi Minervában jelentek meg – nem nagy sikerrel. Kalapis Zoltán azt is kiderítette: nem voltak igazán eredetiek azok a pályarajzok – egyebek mellett az Esterházy Pálról, Perényi Imréről és Országh Mihályról készített portréi –, amelyeket mentorához, Kazinczy Ferenchez küldözgett, s amelyekért nemegyszer szigorú dorgálásban volt része. Bárány Ágoston azonban minden bírálat ellenére begaszentgyörgyi magányában állhatatosnak bizonyult, s ha hitelt adunk szavainak, miszerint a Nagybecskerekén 1848-ban megjelent *Temes vármegye emléke* című művéhez huszonkét évig gyűjtötte az adatokat, kutatta a forrásokat, azt láthatjuk, hogy a szerző a magyar reformkor történetírói iskoláját bizony tisztességesen elvégezte. A pályakezdő íásaiból kideríthető, hogy ismerte kora történeti forrásműveit, olvasta Budai Ferenc, Horváth Mihály, Katona István, Fejér György és Kovachich Márton György ma is forrásértékű kiadványait, s a nagy elődök példáját követve jelentette meg első helytörténeti művét, a *Bege-Szent-György' leírása* című munkáját (1826).

Bárány Ágoston szándékai összecsengtek a magyar reformkor fiataljainak hon- és népismereti törekvéseivel. Amikor ugyanis az 1820-as években kibontakozott nemesi ellenállás elvezetett a magyar országgyűlés 1825-ben történt összehívásához, elemi erővel jelentkezett a haza és a haladás megannyi gondja, s ezzel együtt nőtt az ország megismerésének, helyzete felmérésének az igénye is. Fényes Elek 1842-ben így emlékezett vissza a reformkor nagy mozgalmaira: „És lőn mozgalom, indítványok tétettek egy új, igazságos adórendszer, örök-váltság, büntető törvénykönyv, népnevelés (...) ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akaránk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk; mert nem ismerjük hazánkat.” Ezzel csengenek össze Vahot Imre szavai, aki így fogalmazott: „Mi, kis provinciákra osztott magyarok, mint a denevér egymás hátán élünk, nem tudjuk mink van, mink nincs. Például ki tudná közölünk megmondani, hány igazi magyar él az országban?”¹⁰ Történetírás, honismeret, néprajz és statisztika soha akkora érdeklődést nem váltott ki Magyarországon, mint a reformkori nemzeti újjászületés korában. Kétség nem fér hozzá, hogy a kitűnő fővárosi kapcsolatokkal rendelkező Bárány Ágoston ismerte a nemes ifjak hazafias honismereti mozgalmát – ilyen összefüggésben kell látni délvidéki utazásainak jelentőségét is. A személyét ért gyászos eseményt követően – „Gabriélám elhunyt. El vele a' legszebb életöröm – írta az 1835-ben a Társalkodóban megjelent *Vándorpályám* című útirajzában, majd így folytatta: Előbb a' hont 's azután az idegen égtájakat, e' gondolat villant gyásznapijaimon keresztül; 's a' regényes felhon' tündértájai, mellyek virágkorom' szép álmaiban most is édesen ringatnak vissza, megérlelték bennem az eltökélést: vándorbotom után nyúlni.”¹¹ Bárány Ágoston a zsabályai révnél kelt át a Tiszán, s a „sajkáshatárnokok' kerületében” első tapasztala-

taít összegezve elszomorodott: „Lelkem szörnyen hatá meg itt a’ honi nevelés’ hiánya s’ én sóhajtok.” De Újvidék és Pétervárad látványa már felüdíti, „Szeréms megye’ aranygerézdű bércei” pedig egyenesen elkápráztatják a vándort: „e’ hegysorokat ama’ szebb tájak közé sorolnám, melyeket életemben valaha láttam”. Útja során szerb kolostorokat látogat meg, gyümölcsösök, szőlőlugasok árnyékát és borospincék enyhelyét élvezi, piacok és vásárok lármás eseményei között népszokásokat figyel meg, és jegyez le. Zimonyi szállása ablakából megcsodálja a Duna és a Száva találkozását, s amikor tekintete Nándorfehérvár bástyáira téved, rövid „értekezésben” foglalja össze a magyar történelem tragikus eseményeit. Ekkor Bárány Ágoston, a szépíró Mikes Kelemenre emlékeztető módon, szinte békévé oldja a történetet: „Minden elhallgatott. Ezüsthényben rezge a’ szép hold, s én még egyszer tekinték át ablakombul Belgrád’ roppant ormaira, ’s ott, hol a’ paloták’ ’s csarnokok’ pompáji közt hajdan a’ Hunyadiak, Szilágyiak, Eugenek ’s Laudonok’ ezer szövétneke tündöklék, hol a’ hősek’ őrtüzei lobogtak, most csak egyetlenegy mécsvilág pilloga felém, ’s az ozmán vár-örök’ éji kiáltzásait dübörgé csak a’ völgyön keresztül vissza Zimony’ tornyai közül a’ visszhang. Így múlik a földön minden. Derék az, ki nevet nemesen víthatá ki a’ feledéstől. A’ nemzet is csak akkor dicső, ha örök eltűntét imígy küzdé ki.” Visszafelé jövet még megcsodálta Pancsovát, a németbánsági végvidék fővárosát, Debelácson pedig feljegyzí, hogy a református magyarok épülő templomának falait már a párkányig felhúzták. Még ugyanebben az esztendőben Aracsról írt a Társalkodóban, 1737-ben pedig *A’ vándor titkai* címmel tette közzé, ha lehet, a korábbinál is színesebb bácskai útirajzát.

Torontál vármegye és maga Hertelendy Ignác főispán, méltányolta Bárány Ágoston írói-történetírói munkásságát és tízévi levéltári szolgálat után fizetett táblabírói állást kapott, ettől kezdve idejét teljes egészében Dél-Magyarország történetének tanulmányozására és a megyei monográfia megírására fordította. Nagyszabású vállalkozást tűzött maga elé, szándékában állt Torontál vármegye történetének a megírása, emellett nagy érdeklődéssel kutatta Temes, Csanád, Bács, Bodrog, Krassó, Szörény, Keve és Horom vármegye múltját is. E hosszú sorból végül is kettő jelent meg nyomtatásban: a *Torontál megye hajdana* még 1845-ben Budán, a *Temes vármegye emléke* (1848) című könyvét pedig már a nagybecskereki Pleitz Ferenc Pál nyomdájának első köteteként jegyzi a történelem. További művei közül kettő, a *Keve vármegye emléke* és a *Bodrog vármegye az előkorban* (1846) című kéziratban maradt. Kalapis Zoltán a Délvidék első történetírója pályájának és portréjának megrajzolásakor szinte csak a történeti munkáit értékeli, s úgy véli, azok forrásértéke mára jócskán megkopott. „Természetesen a mai olvasó vagy kutató nem ezekből fogja a két vármegyére vonatkozó ismereteit bővíteni, de az tagadhatatlan, hogy az egyik is, a másik is úttörő munka volt, abban a korban jött létre, amikor csak egy-két megyének a históriája készült el, azok is latin nyelven.” Tegyük hozzá, műveinek megjelené-

sekor Fényes Elek még csak fontolgatta a megyei monográfiák megjelentetését, a szabadságharc eseményei azonban hosszú időre elodázták a terv megvalósítását. Csak Haas Mihály volt olyan lelkes, hogy megjelentette *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben* (1845) című könyvét. „Adjuk azonban – írta a történész munkája bevezetőjében –, mit jelen körülményeinkben adhatunk. Honi történetírásunk, messze áll még kellő tökélyétől; ’s jöhet idő: hol egy ropant épülethez, eme’ igénytelen anyagokból is gyűjthetend majd egy-két morzsát, a’ honi történetbúvár.”¹² Kétségtelen, hogy új, addig ismeretlen forrásokkal nem lepte meg olvasóit a szerző, de vitathatatlan, hogy szintézisét adta kora történeti ismereteinek. Régi, nyelvújítás előtti magyar nyelve, fogalomkészletének archaizmusa viszont ma már külön értéket jelent számunkra. De talán még ennél is fontosabb az a tény, hogy Bárány Ágoston a reformkor nagy nemzedékével együtt indult Magyarország újbóli felfedezésére, utazásai, a népelet tényleges megfigyelései kétségtelenül úttörő jellegűek. Életműve összegzéséként elmondható róla, hogy „Bárány Ágoston volt a XIX. század első felében az e térségben folyó kultúrmunka napszámosa, művelődésszervezője és könyvtár-terjesztője, a levelestárak gondozója és hivatalos archivistája, útirajzírója, az első népdalgyűjtője, a dél-magyarországi megyék első történésze, a Pleitz-nyomda első könyvének szerzője.”¹³

Bárány Ágoston nagy tisztelője és méltatója – bevallott szándéka szerint követője is – Szentkláray Jenő volt, aki 1914-ben a Magyar Tudományos Akadémia történelemtudományi osztályülésén olvasta fel *Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái – Emlékezés Dél-Magyarország első történetírójáról* című értekezését. Apai ágon cincár származású volt, ezért a XIX. század utolsó harmadában felerősödött magyarosítási törekvésekhez történt csatlakozását az utókor szigorúan ítéli meg. Pedig Ormós Zsigmonddal együtt alapították meg a temesvári székhelyű Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Társaságot, amely a déli országrész máig legeredményesebben működő tudományos társasága volt, Ortway Tivadarral együtt pedig megindította a *Történelmi Adattár* című havi közlönyt, amely napjainkig a legteljesebb történeti forrásgyűjteménye a vidéknek. Fő művének a máig sokat idézett *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre* (1879) című könyvét tekintik – ennek alapján választották 1882. június 1-jén a törökbecsei plébános-történészt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává – de legalább ilyen jelentős az 1900-ban kiadott *Krassó vármegye őshajdana* című műve is, mellyel bevallottan Pesty Frigyes töredékes munkáját kívánta befejezni. Pályája igen szerteágazó, a maga korában már ismertek voltak régészeti kutatásai – *A kumándi ősi sírtelep* című beszámolója az Archaeologiai Értesítőben jelent meg 1882-ben –, Bárány Ágoston példája nyomán nagy előszeretettel művelte a helytörténeti kutatásokat – *Becsikereki vár* (1886) és *Csatád helytörténeti emlékei* (1902) –, míg néprajzi írásai közül figyelemre méltó a *Torontáli*

sváb szokások (1876) című írása. Megjelenése első napjától, 1872. április 4-étől munkatársa volt a *Torontálnak, Uti képek a művelt Nyugatról* című útirajzát Budapesten adták ki 1890-ben. Mégis, amivel messze kimagasló kora történetírói sorából, az a szerb történetírásban elfoglalt igen előkelő helye volt. Első – nagy érdeklődést kiváltó – cikke a Bácsbodrog Vármegye Történelmi Társulat Évkönyvében *A szerb vajdaság felállításának megkísérlése a múlt században. Adalékok a magyarországi szerbek történetéhez* címmel jelent meg 1888-ban, *Az 1848-49. szerb fölkelésről* című tanulmányát pedig a Budapesti Szemle közölte három folytatásban. *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-magyarországon* című monográfiáját már a Magyar Tudományos Akadémia jelentette meg 1908-ban. Művére felfigyelt az újvidéki Szerb Matica irodalmi osztálya is, s a szerzőt 1910-ben tiszteletbeli tagjai sorába választotta. Az öregség Temesvárott köszöntött rá, ahol 1925. október 12-én bekövetkezett haláláig utolsó éveit kisebbségi sorban töltötte. Ha valaki, ő, a Bánát historikusa¹⁴ igazán megérdemelne, hogy történeti műveit újraolvassa az utókor.

A két testvér, Dudás Ödön és Dudás Gyula közül Kalapis Zoltán nem kimondva ugyan, de utalásaiban sejtetve, az előbbi életművét tartotta tartalmasabbnak és talán mélyebbnek is. *Helytörténet-sz-família: a zentai Dudások* (1986) című tanulmányában úgy vélte, Dudás Ödön volt az, aki egyesítette magában a család minden erejét és hibáját. „Ő lehetett a nagy reménység, a család legtöbbet ígérő tagja, akiben a zsenialitás jegyei korán megnyilatkoztak. Már serdülőkorától magasra tört, felemelkedni akarását, a középszerűségből való kitörés vágyát azonban nem alapozta meg kellő előképzettséggel, úgyhogy fiatalon, tragikus körülmények között derékba tört életét falusi jegyzőként, autodidakta történészként, kispénzü lapszerkesztőként fejezte be. Az, amit adott, mint az itteni helytörténetírás elindítója, szervezője, nem kevés, de többre volt képes.”¹⁵ Helytörténeti munkássága Pacséron lombosodik ki, ott indította el 1878-ban és tartotta fenn saját kiadásában másfél éven át a *Bács-Bodrog* című helytörténeti folyóiratát, öt évvel előzve meg ezzel a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatát. Ezért személyében a szervezett helytörténetírás úttörőjét kell tisztelnünk, meg „a történelmi tudat előfutárát”. Dudás Ödön vállalkozása abban is egyedülálló volt, hogy elsőként teremtett publikálási lehetőséget a helyi erőnek, a kor ismert bácskai helytörténeti íróinak. Folyóiratában jelentek meg Iványi István szabadkai tanár, Fridrik Tamás adai tanító, Steltzer Frigyes kiszácsi evangélikus pap, Czirfisz Ferenc zombori tanfelügyelő, Radics György újvidéki gimnáziumi igazgató és Rónay István író, prigrévicai plébános korai írásai. A legtöbbször szereplő szerző azonban maga a szerkesztő, Dudás Ödön volt, akinek szinte teljes életműve a lapban olvasható.

Dudás Gyula a Bácska lelkes historikusa volt, aki már nem műkedvelői szinten művelte a történetírást – ő hivatásának tekintette. *A zentai csata – Monográfia-részlet Zenta város történetéből 1885-ig* című műve szülővárosában jelent

meg, s összefoglalta a csatáról addig publikált ismereteket. 1891-ben Zomborban megválasztották a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatának titkárává. A Társulattól kapott megbízatást a vármegye monográfiája megírásának megszervezésére és a szerkesztői munkálatok elvégzésére. A hivatkozások ma is „*A Dudás*”-ként emlegetik e hatalmas művet. A vármegye monográfiájának sikerén felbuzdulva Dudás Gyula tervbe vette Zenta város monográfiájának az elkészítését is, amihez kiváló alkalmat biztosított a zentai csata közelgő 200 éves jubileuma is. A krónikák szerint a kéziratot a szerző 1896-ban Zentán bemutatta a képviselő-testületnek, a mű azonban – máig kiderítetlen okokból – nem jelent meg. „Gyakorlati ember volt, nemcsak szobatudós – írta róla könyvében Pejín Attila. – Levéltárakban kutatót, kisebb régészeti ásatásokat folytatott”¹⁶, amelyekről rövid jelentéseket küldött az Archaeologiai Értesítőbe. Történetírói működésének fénykorában rendszeresen szerepelt a *Századokban* és a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulat Évkönyvében. Ő volt az, aki talán a legizálóbb szenvedéllyel művelte vidékünkön a történetírást.

Bárány Ágostonnal ellentétben Szentkláray Jenő történetírói munkásságával Kalapis Zoltán jószerével csak az életrajzi ismertetés szintjén foglalkozott, mint ahogyan Dudás Ödön és Dudás Gyula életműve sem kapott nála kellő méltatást. Ennél is mostohább sorsra jutott a verseci Milleker Bódog, a szabadkai Iványi István, és az újvidéki Érdujhelyi Menyhért – ők csak az *Életrajzi kalauzban* kaptak helyet, s ezzel nagy lehetőség maradt kihasználatlanul. Néhány hivatkozástól eltekintve történetíróink munkásságának eredménye nem épül be Kalapis Zoltán „lentségi” történetébe. A hódoltság alól történt felszabadulást követő újratelepítés tárgyalásakor kézenfekvő lenne Szentkláray Jenő *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből* vagy Iványi István *A tiszai határőrvidék 1686–1750* (1885) és Cothmann Antal *a magy. kir. udvari kamarai tanácsosnak jelentése a bács-kerületi kamarai puszták állapotáról 1763. dec. 28.* (1888) című művének megállapításaira hivatkozni, a nemzetiségi viszonyok tárgyalásakor pedig számtalan hivatkozásra ad lehetőséget Szentkláray 1891-ben megjelent az *Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században* című munkája, mint ahogyan nehéz a témában figyelmen kívül hagyni Dudás Gyula *A bácskai és bánsági szerbek szereplésének története 1526–1711* című 1896-ban Zomborban megjelent igazán jelentős művét, vagy Iványi István *Bunyevác nemességünk* (1896) című munkáját. Dudás Gyula *A bácskai nemesség felkelése 1797-ben* (1891) című tanulmánya a kor történetének tárgyalásakor egyenesen alapműnek tekinthető. Kalapis Zoltán *Várromok a Bácskában és a Bánátban* (1986) című tanulmányában hosszan foglalkozik a titeli középkori romokkal, anélkül, hogy említene Érdujhelyi Menyhért *A titeli káptalan története* (1895) című munkáját, vagy hivatkozna a szerző *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon* (1899) című monográfiájára. Kalapis Zoltán óriási lehetőséget mulasztott azzal, hogy a lentségi történelmünk eseményeinek áttekintésekor csak

részben végezte el történetíróink műveinek újraértékelését. A történeti munkák újraolvasása talán nem minden esetben gazdagította volna jelentős mértékben a tényismeretünket, de ráirányította volna a figyelmet olyan szellemi folyamatok egykori jelenlétére, amelyek nélkülözhetetlenek múltunk valódi mélységének megismeréséhez. Bárány Ágoston a reformkor gyermeke volt, művei magukon viselik a kor felfedező élményének derűjét és lelkes optimizmusát – mintha örökkön örökké virradatban járna –, Szentkláray Jenő a millenniumi évek nemzeti programadóinak a sorába tartozott, de a társadalmi gazdagodás látványa nyújtotta magabiztosság sugárzik Iványi István és Dudás Gyula műveiből is, míg Erdújhelyi Menyhért őriz valamit a magyar középkor szlavóniai derűjéből. S ha a bánságnak van igazi számadója, azt mindmáig Milleker Bódog személyében kell látni. Valamennyien olyan szellemóriások, akik teljes életükkel éltek a „lentséget”, szemük előtt zajlott a Bácska és a Bánát megalkotásának, újrateremtésének folyamata – a tanú hitelével vallanak arról a korról, amelyben élniük adatott. Milleker Bódog *Versecz szab. kir város története* (1886) című művét ezekkel a sorokkal adta át az olvasónak: „Célja, hogy keltsen érdeklődést az utókorban azon hely története iránt, hol elődeik jó és balsorsban éltek, ébressze fel és élessze szüntelenül kebelükben annak szeretetét. Vajha kedvelt, lelket emelő és hazafias érzelmeket keltő emlékkönyvükké válnék!”¹⁷ Ezeket a sorokat bizvást könyve első lapjára írhatta volna valamennyi délvidéki történetíró – szándékuk öszintesége fogalmazódott meg bennük!

A VIRÁGZÓ MAGYAR KÖZÉPKOR A DÉLI VÉGEKEN

Kalapis Zoltán hely- és művelődéstörténeti kutatásai, történetírói tevékenysége során visszafelé haladt az időben. A sajátos bánsági terepismeret birtokában a közösségi gondok felismerését követően a társadalmi jelenségek okát kutatva egyre mélyebben hatolt a történelmi időben: történeti oknyomozó munkát végzett. Otthontalan emberek, vándorló közösségek századokba nyúló elesettségének eredőit kutatva állt meg egy-egy sikeres vagy sikertelen személy életművénél, hogy annak teljességében vagy csonkaságában vizsgálja meg a táj emberének önmegvalósítási kísérleteit és erőfeszítéseit. A történelmi keret adott volt: Magyarország déli területeit idegen, osztrák és német csapatok hosszú és keserves háborúk során felszabadították a török megszállás alól, a magyarság a százhatvan éves rabság végét mégsem élhette meg valódi felszabadulásként, hiszen a déli vármegyék területe feletti hatalmat az osztrák császári udvar magának tartotta fent, a megszerzett – egykori magyar birtokokat – idegen katonák számára osztotta szét, és a saját elképzelése szerint végezte a terület újratelepítését, valamint a közigazgatási hatóság megszervezését is. Szegény sorsú magyarok jelentősebb mértékben csak a betelepítés harmadik szakaszában, az 1780 utáni időszakban érkeztek a vidékre, akkor is sokkal kedvezőtlenebb körülmények közepette, mint

az előttük járó idegenek. A fogadtatás sem volt valami szívélyes: a föld idegen urai nem lelkesedtek a rebellis magyarokért, s ha ideig-óráig megtűrték is őket a birtokaikon, ha amolyan tessék-lássék megállapodás vagy szerződés keretében a napszámosok, a cselédek, a kertészkedők, vagy a dohánytermelők – olykor-olykor a csatornaépítő kétkezi munkások – kisebb-nagyobb csoportja munkához jutott is, soha nem lehettek biztosak abban, hogy idő múltával házzal és telekkel rendelkező lakója lehet a tájnak, a falunak vagy a majorságnak. (Kevesen voltak olyan szerencsések, mint a torontálvásárhelyiek, akik a házközösségek földjét katonai, azaz kincstári birtokként haszontulajdonba kapták, ebből eredően a birtok a katonai hűbéresség jegyét viselte magán, ezen alapult a határőrök katonakötelezettsége.) Igazából a dohánykertészek, a dohányos falvak lakóinak sorsa volt a tipikus, ők addig maradhattak a területen, amíg a földbirtokos hasznosnak tartotta a ténykedésüket. Róluk a fent már többször idézett Teleki Domonkos úti beszámolójában a következőket írta: „A többi magyar lakosai ezen vármegyének dohánykertészek, kik a praediumokban [földesúri majorságokban, földesúri földeken – M. F.] telepedtek meg, és a dohányt nagy bőségben termesztik. Tíz-húsharminc házanként és csoportosan vagynak, és nemcsak dohányföldeket, hanem emellett szántóföldeket is művelnek. A birtokosok ezen kertészeket igen szeretik megtelepíteni pusztá földjeiken. Vagynak rációk is, kik a dohányművelésre adják magokat, de kevesebb számmal, mint a magyarok, és nem termesztenek olyan jó dohányt, mint ezek, mert annak sem természetihez, sem szárazsághoz olyan jól nem értenek.”¹⁸ Ezek a dohányosok azonban – ahogyan Kalapis Zoltán a szajaniak és az akacsiak példáján megmutatta – jó eséllyel számíthattak arra, hogy előbb-utóbb tovább kell állniuk, újabb kísérletet kell tenniük a tartós letelepedésre és az otthonteremtésre.

Hatalmas erőfeszítések történtek az elvadult táj visszahódítására; előbb a kincstár, majd az újjászerveződő megyei hatóságok irányításával évszázadig elhúzódó vízszabályozásba és ármentesítési munkálatokba kezdtek, elvadult vízfolyásokat igyekeztek mederbe terelni, és csatornahálózat létesítésével kísérelték meg szabályozni az öntözést. Üzemek és vállalkozások jöttek létre, miközben a közlekedés és az áruszállítás, a piacok elérhetőségének kérdését is meg kellett oldani. Létrejöttek a nagyobb közigazgatási központok – a városok, a maguk intézményeivel, az iskolákkal, pénzügyekkel, majd lapszerkesztőségekkel és kiadóvállalatokkal, de ez többnyire a polgárosodás korában történt. Különböző etnikai közösségek – magyarok, németek, szerbek, románok, horvátok és zsidók, kezdetben olaszok, franciák és spanyolok, majd cincárok, görögök és bosnyákok – próbáltak meg maguknak otthont és közösségi életet, társadalmat teremteni; volt akinek sikerült, többségüknek nem – erről szólt a történelmünk.

Olykor – évtizedekre – úgy tűnt, a magyarság mégis birtokába veszi a történelmi Magyarország déli vármegyéit, és újra történelmet ír a peremvidéken,

de 1920-ban kiderült, kimaradt a saját történelméből. A trianoni döntést megelőző kétszáz év során nem sikerült olyan szilárd intézményrendszert létrehozni, olyan hatalmi struktúrákat kiépíteni, amelyek segítségével képesek lettek volna megakadályozni a partszakadást. A reformkori nemzeti újjászületés még felemelte a Délvidéket, Szabadkán, Újvidéken és Nagybecskerekén megalakultak az első magyar középiskolák, a kereskedelem, a gabonapiac a virágkorát élte, és olyan jeles személyek, mint a Nagybecskerekén élő, és első útibeszámolóit, továbbá történeti munkáit megjelentető Bárány Ágoston, az előző század két nagy szülöttjének, Apor Péternek és Révai Miklósnak a példamutatását követve, Erdélyi Jánossal, Kultsár Istvánnal és Vahot Imrével egy időben indult Magyarország újrafelfedezésére.¹⁹ Az 1789. szeptember 1-jén az újvidéki görögkeleti templomudvarban ünnepélyesen megnyitott első bácskai gimnázium, a Regnum Gymnasium Neoplantense katolikus gimnázium volt ugyan – mert II. József rendelete alapján csakis az lehetett –, de létrehozásának pillanatától nem elégítette ki környezetének tényleges igényeit – a város túlnyomó többségét képező görögkeleti szerbség egyházi, nemzeti és nyelvi követeléseit –, ennek folytán nem is élvezhette Újvidék előjáróságának bizalmát, erkölcsi és anyagi támogatottságát. A királyi gimnázium tehát lassan elsorvadt, helyette 1816-ban megalakult a tényleges szerb gimnázium, ami már az egyre határozottabban jelentkező szerb nemzetiségi törekvések jele volt.²⁰ Az 1789-ben Újvidékre áthelyezett szabadkai kisgimnázium maradványát vihették vissza Szabadkára, hogy ami Karlócán és Újvidéken pravoszláv-szerb körökben szárba szökkenett és virágzott, az a magyarok között sápadt haloványságában keresse a kibontakozás lehetőségét. Mint ahogyan gyenge és halovány volt jószerevével minden más művelődési és gazdasági kezdeményezés is, legyen szó színházról, sajtóról, gazdasági érdekérvényesítésről, vagy szociális összefogásról. „Hogy ez így történt – fogalmazta meg Kalapis Zoltán *Rákóczi és a szerbek* című tanulmányában –, azért lehet a sorsot kárhóztatni, a nagyhatalmi politikát átkozni, más népeket és országokat szidalmazni, de attól még marad „az önfia vágta sebek” ejtésének ténye, a bölcs és hatékony ön- és érdekvédelem hiánya, ami aztán oly sok keserűséget okozott Mohácstól Trianonig.”²¹

Az 1848–1849-es szabadságharc során a szerb nép végzetesen szembefordult a magyarsággal: nyíltan megfogalmazta az 1690 óta dédelgetett területi igényeit. Könyvtárnyi irodalma van annak, hogy mi vezetett a végzetes helyzet kialakulásához, kezdve attól, hogy I. Lipót császár a letelepedési jog és az ezzel járó privilégiumok mellé autonómiát és területi függetlenséget is biztosított-e a magyar királyság területén menedéket lelt szerbeknek, azon át, hogy miért fordultak a szerbek a befogadásukat követően nyomban a Rákóczi-féle szabadságharc ellen, hogy a szerb nemzeti ébredéskor jelentkező szláv igények miatt álltak kibékíthetetlen ellentétben a reformkor idején megfogalmazott magyar nemzeti érdekekkel, hogy a pesti megalakulást és felvirágzást követően a szerb intézmé-

nyek miért váltak rövid időn belül a magyarellenes törekvések fórumává – s költöztek le a szerb Athénbe, Újvidékre. Számtalan értekezés elemezte (és bírálta) Kossuth 1848-as magatartását, azon belül is a nemzetiségek Magyarországon belüli helyének és helyzetének az értelmezését, a deáki kiegyezés mulasztásait, s az 1868-as nemzetiségi törvény hiányosságait – egyet azonban világosan látni kell: a magyar állam szuverenitása a XIX. században (is) épp olyan egyöntetű tény volt, mint bármely európai nagyhatalom államisága sérthetetleniségének a ténye. Ennek megkérdőjelezése, elvitatása vagy veszélyeztetése szuverenitásának semmibe vételét jelentette, ami ellen teljes joggal lépett fel a nemzeti politika. Azt is sokszor és sokféleképpen értelmezték és értékelték, hogy miért nem volt ereje, képessége és tehetsége a magyarságnak megvédenie állami szuverenitását és területi integritását, hogy a XX. század első évtizedeiben mi vezetett a végzetes összeomláshoz. A Délvidék tekintetében számunkra az igazi kérdés az: a hódoltságtól történt megszabadulást követő több, mint 250 év alatt miért nem volt képes a magyarság a déli peremvidék újbóli meghódítására, jogainak visszaállítására, s a nemzeti jogrendjével összhangban olyan erős gazdasági érdekekre épülő társadalmi rend létrehozására, amely biztosította volna a határozott magyar nemzeti jelenlétet, s amelynek lett volna ereje és hatalma a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére? Miért szorult ki a magyarság a déli területek megszerzéséért folytatott küzdelem során az érdekérvényesítési küzdelmekből, miért vált egyre erőtlenebbé a nemzeti érdekérvényesítési képessége, szándéka és elképzelése? Hogyan történhetett az, hogy a szerb (és részben a német) nemzeti érdekérvényesítési törekvések az intézmények révén egyre meghatározóbb szerephez jutottak, egyre nagyobb erővel vonták befolyásuk alá a Délvidék teljes társadalmát, miközben a magyar érdekérvényesítési szándékok a célok megfogalmazásáig és a feladatok felismeréséig sem jutottak el? Hogyan történhetett meg az, hogy a nemzeti szempontból legkedvezőbb gazdasági, politikai és társadalmi körülmények közepette – a kiegyezést követő fél évszázad során – sem erősödtek meg a déli vármegyék magyar intézményei olyan mértékben, hogy érdekérvényesítő erejük és hatalmuk kikezddhetetlennek bizonyultak volna? A szakadó partok mentén nem vették észre a lábuk alatt süppedő ingoványt? A Szerb Matica közel hat évtizede működött már, amikor Bács-Bodrog vármegye központjában, Zomborban hosszú évek alkudozása és meg-megismétlődő nekirugaszkodása következtében 1883-ban végre megalakult a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata; akkor is a tudományosság ingatag fellegraként, és a ma is csodált három évtizedes tevékenysége során semmi sem állt tőle távolabb, mint a délvidéki magyarság nemzeti érdekeinek a megjelenítése, netalán képvisellete. Tudományos szemlélődése során átengedte azt a nem létező vármegyei politikának. Erről a kiegyezés utáni vármegyéről írta Herceg János *A diófa árnyékában* című antológia előszavában: „A realizmus mélyen úszott a víz alatt, a felszínen pedig a csendes mélabú, az enyhe érzélgősség és a roman-

tika. Az élet olyan, mint az álom, vallotta a délvidéki magyar úri rend, mert félálomban élt mindig, nem látott túl a kerítésen, és nem is akart túllátni rajta. A békebeli Bácska boroshordókkal és óriási kondérokkal volt tele, a megye urai úgy mozogtak itt, mint valami népünnepélyen, ahol a szó csak anekdotákban él, s a csárdás után a Sorrentói emléket játssza a cigány. A millennium boldog mámora ezen a vidéken tartott legtovább. Talán szándékosan őrizték, mintegy utolsó kitombolásképpen, vagy csak azért nézték oly buzgalommal a rózsaszínű felhőket, mert éppen itt már készülöben volt a vihar.”²² Szabadkán, Zomborban és Nagybecskereken a Szabad Liceumok közönsége a helyi költőket ünnepelte, miközben Újvidéken egyre tisztábban körvonalazódott a szerb nemzeti érdekvérvényesítés elsőprő erejű programja. Miben bízott a vármegye notabilitása? Hogy Budapest majd megoldja, elrendezi helyette a nemzeti aggodalmakat? (Mellesleg, ha Budapestnek a millennium idején lettek volna ezen elvárásoknak megfelelő szándékai, a helyi politikának és az intézményeknek akkor is önálló nemzeti elképzelésekkel kellett volna rendelkezniük, hiszen a saját létezésükről, továbbélésükről volt szó.) Hogy az ország fővárosa, onnan a távolból megold helyettük minden, helyben jelentkező gondot és problémát? Bízta a törvényes államrend örökérvényűségében és kikezdetetlenségében? Ha igen – nádszálra támaszkodtak! 1920-ban viszont már nem a nádszál roppant össze, az ország veszett el.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ Kalapis Zoltán: Az utolsó tiszai komp (1983); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 89–90. p.

² Kalapis Zoltán: A padéi Typobeta, In: Betük és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 16. p.

³ Kalapis Zoltán: A becskerei fényíró – uo.; 71 p.

⁴ „Zrenjanin eddig még a kisujját sem mozdította, hogy emlékét megőrizze, netán tartóssá tegye. Legutóbb is, a becskerei fényíró jelentkezésének 140. évfordulója alkalmából [1994-ben – M. F.] rendezett kiállítást nem Oldal István nevével fémjelezték, hanem egy egészen semleges címmel (A fotográfia 140 éve; régi mesterek munkái) nyitották meg. Portréja ugyan rákerült a katalógus címlapjára, de az már nem derül ki, hogy valóban kit is ábrázol. Ilyenkor mindig bűnös gondolatok rajzanak elő: vajon az emberek ennyire nem értenek a dolgukhoz? Ha történetesen Stevan Strana a neve, akkor nagyobb becsben lett volna? [...] Talán a 150. évforduló alkalmából sikerül majd tisztességesen megemlékezni id. Oldal Istvánról, a fotótörténet igazi nagyságáról. Meg a nyomdokain haladó ifj. Oldal Istvánról is.” – Kalapis Zoltán: A becskerei főtér és környéke; In: Bori Imre: Ezredéve itt; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2004, 307. p.

⁵ Kalapis Zoltán: A Bartók család bánáti kapcsolatai; In: Betük és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 159 p.

⁶ Szeli István: Kiszolgáltatott kultúra; In: A peremkultúra élettana; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémiai Kiadó, 1993, 263–264. p.

⁷ Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz I.; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2002, 8. p.

- ⁸ Kalapis Zoltán: Az utolsó tiszai komp (1983); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 87. p.
- ⁹ Bárány Ágoston egy 1840. június 20-án keltezett levelében így fogalmazott: „Az idén Torontál megye általános és helytörténetére gyűjtém az adatokat, ha kiadásához a megyétől pártfogást nyernék.” Minden bizonnyal erre alapozva nevezte őt Kalapis Zoltán vidékünk első helytörténeti írójának.
- ¹⁰ Paládi-Kovács Attila: Táj- és népismeret a reformkorban; In: Magyar tájak magyar felfedezői; Budapest – Gondolat, 1985, 7. p.
- ¹¹ Bárány Ágoston: Vándorpályám I–V.; Társalkodó, 1835, 88. szám, 349. p.
- ¹² Bárány Ágoston: Torontálmegye’ emléke; Nagy-Becskereken – Pleitz Pál’ betűivel, 1848, 2. p.
- ¹³ Kalapis Zoltán: A táblabíróvilág torontáli akadémikusa: Bárány Ágoston (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001, 166. és 168. p.
- ¹⁴ Kalapis Zoltán: Bánát historikusa: Szentkláray Jenő (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; i. m. 182–193. p.
- ¹⁵ Kalapis Zoltán: Helytörténész-familia: a zentai Dudások (1986); uo.; 220. p.
- ¹⁶ Pejín Attila: A Dudás család krónikája; Zenta – Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2006, 46. p.
- ¹⁷ Milleker Bódog: Versecz szab. kir. város története; Budapest – Ráth Mór bizománya, 1886, III. p.
- ¹⁸ Teleki Domokos i. m. 87. p.
- ¹⁹ Paládi-Kovács Attila Táj- és népismeret a reformkorban című tanulmányában a következőképpen fogalmazott: „Kiváló egyéni teljesítmények fűződnek az 1810-es évek elején született Erdélyi János (1814–1868), Kriza János (1811–1875), Petrás Ince (1813–1886) nevéhez. S az ő korosztályukhoz tartozik szerzőink közül Haas Mihály, Hölbling Miksa, Munkácsy Dániel, Májer István, Kelecsényi József is.” In: Magyar tájak néprajzi felfedezői; Budapest – Gondolat, 1985, 14. p.
- ²⁰ „A középiskolai oktatás fejlődése az elkövetkezőkben a nemzeti jellegű iskolák felé mutat. Ilyen természetű volt, a lakosság és az alapítók igényeinek megfelelően, az 1816-ban létrehozott görögkeleti szerb gimnázium. Eleinte azonban a tanítási nyelv itt is a német és a latin, a szerbre való áttérés 1848 után következett be, s ettől kezdve már a nemzeti törekvések egyik erős bástyája lett.” Kalapis Zoltán: Az első bácskai teljes gimnázium; In: Betűk és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 45. és 49. p.
- ²¹ Kalapis Zoltán: Rákóczi és a szerbek (2003); In: Az Alvidék évszázadai; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 132. p.
- ²² Herceg János: A diófa árnyékában – Délvidéki elbeszélők; Budapest – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1942], 11. p. – Ugyanott Szenteleky Kornél Kesergő szerelem című regénye kapcsán a Délvidék tragédiájának kérdését is érintve a következőket írta: „Bácska csodálatos misztériuma még nem bontakozik ki ebben a könyvében. Azt sem érezni, ami tulajdonképpen naggyá és végzetszerűvé teszi ezt a vidéket, mint az ország vihsarkát, ahol a gondtalanság, a jólét nehéz álarca mögött az együgyű nemtörődomség vastag levegőjében iszonyú dráma folyt és folyik azóta is. Csak később, már a halál kapujában világosodott meg Szenteleky előtt, hogy a nemzet tragédiájának egy magva ebbe a talajba esett, amikor lázas vízióban úgy látta küzdeni egymással ezen a területen több nép erőt, mint roppant bivalyokat a roskadásig telt gyümölcsfák alatt, míg bent a házban dagadt pofával, mosolyogva alszik a gazda.” Uo. 11–12. p. – Újabb közlés: Herceg János: A szerkesztő előszava; In: Összegyűjtött esszék, tanulmányok I. – összegyűjtötte, az utószót írta és a jegyzeteket írta Pastyik László; Beograd – Zavod za udžbenike i nastavni sredstva, 1999, 231. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND SPIRITUAL HOME-DEFENCE (IV.)

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Keywords: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence

ETO: 81'373.231

Kovács Rácz Eleonóra

KÖZNEVESÜLŐ TULAJDONNEVEK

Proper Names Turning into Common Names

Takács Judit: *Keresztnevek jelentésváltozása*. Nyelvtudományi Intézet, Debrecen, 2008

1. Takács Judit *Keresztnevek jelentésváltozása* c. könyve doktori értekezésének tényanyagából ad ízelítőt az olvasó számára. A magyar nyelvben köznevesülő tulajdonnevek vizsgálatát tűzi ki célul. A köznevesülés jelen műben a konnotatív jelentésváltozás aspektusából nyer megvilágítást, tehát mindazon asszociációk, vélemények, képzetek szerint, amelyek előidézik azt. A szerző véleménye szerint leggyakrabban olyan tulajdonnevek válnak köznévvé, ill. közszóvá az élőbeszédben, melyeket gyakran használunk, s ezért asszociációk, hangulatok tömkelege kapcsolódik hozzájuk.

Takács Judit a történelmi Magyarország névanyagát vizsgálja, s bár nem köthető a tulajdonnevek köznevesülése bizonyos nyelvrétegekhez, ám a szerző azt a megállapítást vonja le, hogy leginkább a szleng, a diáknyelv és a nyelvjárás tartalmaz köznevesülő tulajdonneveket.

E kötet tartalmazza a doktori értekezés névtárának bizonyos részét, mely az *Új magyar tájszótár* első három kötetének kb. 7000 köznevesült keresztnévét dolgozta fel.

A kutatások a névtant interdiszciplináris rangra emelték. A különböző tulajdonnévtípusok szerint a névtan maga is számos ágra bomlik. Takács Judit úgy véli, a névtan széles körű névanyaga ellenére sem tudja a tulajdonnevet definiálni, mivel általános, minden típust felölelő meghatározást nem tud adni. A meghatározás ugyanis nem csupán nyelvészeti probléma, mivel nyelven kívüli logikai, pszichológiai, filozófiai, szociológiai aspektusokat egyaránt érint.

A tulajdonnév meghatározására irányuló próbálkozások aszerint alakulnak, hogy különbséget tesznek a tulajdonnevek és a köznevek között, s figyelik azok jelentésváltozását.

A szerző három célirány mentén építi fel munkáját: áttekinti a tulajdonnév jelentéséről szóló nézeteket, s ezzel egy időben a tulajdonnevek köznevesülését is. Ezután általános modellt dolgoz ki a köznevesülő tulajdonnevek minden

nyelvre és típusára vonatkozóan. Mindeközben figyelembe veszi a köznevesülés folyamatát befolyásoló tényezőket és általános jellemzőket. Ez utóbbiakat 28 férfi- és női néven szemlélteti. A köznevesült tulajdonneveket a források helyesírása alapján rögzíti még akkor is, ha pl. a tulajdonnévi eredetű igéket nagy kezdőbetűvel jelölik a források. A modell a finn és az észti nyelvből merített példaanyaggal történő összehasonlítás alapján épül fel.

2. A könyv alapját a tulajdonnév jellemzőinek különböző aspektusokból történő meghatározása képezi, mely a középkortól egészen napjainkig áttekinti, bemutatja a tulajdonnevek és köznevek elhatárolását. A közöttük lévő különbségek a tulajdonnevek jelentésének irányába tolódnak el, a szintaktikai jellemzők igencsak háttérbe szorulnak. A kilencvenes éveket követően a nyelvészeti megközelítés mellett nyelven kívüli szociokulturális és társadalmi tényezőket is figyelembe vesznek, azaz a használat társadalmi és pszichológiai aspektusait egyaránt bevonják a tulajdonnév-kutatás módszertanába. Mindez összhangban van a nyelvészetben bekövetkezett paradigmaváltással, azzal tudniillik, ami a generatív grammatika és a szociolingvisztika vonatkozásban is megtörtént. Az előbbi – mint ismeretes – az ideális anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját, azaz a beszélő számára rendelkezésre álló nyelvelemkészletet és ezek kapcsolódási szabályait, az utóbbi pedig magát az aktuális nyelvhasználatot térképezi fel. További fontos kitétele az iskolai oktatás számára a tulajdonnevek szófaji kategóriájának tárgyalása. Erről a későbbiekben lesz szó.

A tulajdonnevek meghatározásakor a szerző abból indul ki, hogy a nyelvtudomány nyelvi univerzáléknak tekinti őket, mivel minden nyelvben előfordulnak. Kialakulásukat sokan a nyelvi gazdaságosság logikájával magyarázzák, mivel nyelvi szempontból sokkal gazdaságosabb valamit megnevezni, mint körülírni. Takács Judit a továbbiakban két szempont alapján tárgyalja a tulajdonnevek meghatározását: aszerint, hogy mit jelent a tulajdonnév, és aszerint, hogy formálisan hogyan jelentkezik a tulajdonnév.

A tulajdonnév és a közszo közötti különbségek szemléltetésére számos szemponttal megismerkedhetünk. A tulajdonnevek definiálását e dichotómia mentén végzi a szakirodalom. A tulajdonnevek és közsavak szembenállását egészen a középkori filozófiáig vezeti vissza a szerző, amikor is szembeállították egymással az ún. abszolút és relatív neveket. Az előbbiek jelölték a tulajdonneveket, mivel jelentésükön kívül nem rendelkeztek mellékjelentéssel. Ezt az álláspontot képviselte a későbbiekben Gombocz Zoltán *Jelentéstanában*, nevezetesen, hogy a neveknek nincs jelentésük (az óvónevek és a totemisztikus nevek kivételével). Ezek a meglátások a tulajdonnevek jelentésének irányában változtak. Mindezt azzal magyarázták, hogy a dolgokhoz kapcsolódó képzetek és a dolgok jelentése szoros kapcsolatban áll egymással. Csakhogy egy jelentéshez több képzet is kapcsolódhat. A Gombocz-féle elmélet ellenében Martinkó András azt állítja, hogy mivel ezek is nyelvi jelek, ezért van jelentésük is. Csakhogy ez a jelentés

az emberi tapasztalatok összességeként egyedi dologra vonatkozik meghatározott térben és időben. Ezzel szemben a köznév általános, eltérő időben és térben megjelenő hasonló tárgyakra, jelenségekre vonatkoztatható. A laikusok úgy vélik, hogy a tulajdonnév nem jelent semmit, csupán valaminek a neve, egyetlen dolgot jelöl, miközben a jelentés közvetlenül kapcsolódik a dologhoz. A tulajdonnévnél a tudati kép és a jelentés szinte egybeesik, legalábbis lényeges vonásaikban. Balázs János a tulajdonnevek jelentésében is felfed általánosító jelentéselemet, mivel úgy véli, hogy a tulajdonnév mellett, hogy egyedjelölő, csoportjelölő is egyben. A Napóleon megnevezés pl. embert is jelöl. Tulajdonnevet csakis köznévi csoport egyedének adhatunk. Ezen időszakot Károly Sándor *Általános és magyar jelentéstan* c. munkája zárja, melyben a köznév és a tulajdonnév elkülönítésében fontos szerepet tulajdonít annak, hogy a történeti névadási rendszerbe hogyan illeszkedik a tulajdonnév.

A következő szakasz a tulajdonnév-kutatásban J. Soltész Katalin *A tulajdonnév funkciója és jelentése* c. kötete, mely a tulajdonnevek jelentésszerkezetét a következő elemekből vezeti le: önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció és etimológiai jelentés. A tulajdonnevek önkényes hangsorok ugyan, de ezt az önkényességet nagymértékben befolyásolja a névdivat és az egyéni ízlés is. A tulajdonnév a következő információkat közvetíti: személynév esetén az egyén nemét és nemzetiségét (Kovács András), családi állapotát és életkorát (özv. Kovács Andrásné, Andriská). A tulajdonnév denotátuma a jelölt dolog, amelyre vonatkozik. A tulajdonnevek etimológiai jelentése kapcsán azokban az esetekben tárhatjuk fel biztonsággal a név etimológiáját, melyeknél közszoói jelentéssel is találkozunk (pl. Lánchíd, Fekete-tenger). A tulajdonnevek másik csoportjánál, a jelneveknél a közszoói alap elhomályosult (János). A tulajdonnév konnotációja azokat az asszociációkat, emlékeket, véleményt jelöli, melyeket a név felidéz bennünk. J. Soltész Katalin kiemeli, hogy a tulajdonnévhez kapcsolódó állandósuló asszociációk nagy valószínűséggel kihatnak a tulajdonnevek köznevesülésére.

Kiefer Ferenc a tulajdonnevek jelentése kapcsán a tulajdonnevek kontextuális jelentésére hívja fel a figyelmet. Mind a mondattani helyzetből, mind pedig formai tulajdonságok révén jelentéstani következtetéseket von le. Mivel a tulajdonnév esetenként több szóból is állhat, ezért Hajdú Mihály külön kategóriaként képzei el a tulajdonnevet és a főnevet, ez utóbbira a mondatelem megnevezést ajánlja. Véleménye szerint a pszicholingvisztika feladata lenne a tulajdonnév és a közszoó elhatárolása, miközben ezen tudománynak vizsgálnia kell a gondolatközlés és az azonosítás közötti különbségeket.

A tulajdonnév meghatározására tett kísérlet következtében Hajdú Mihály és Hegedűs Attila a tulajdonnév felismeréséhez szükséges előismeretek, többlettudás fontosságát hangsúlyozza. A többlettudás szociális, kulturális információkból ered. Előismereteink révén eldönthetjük, hogy köznévvé vagy tulajdon-

névvel állunk-e szemben. Hegedűs választ ad a tulajdonnevek írásban és szóban történő felismerésére is. Eszerint írásban a nagy kezdőbetű és a befogadó előismerete, beszédben pedig ez utóbbi segíti a felismerést. Az is megtörténhet azonban, hogy a közszó tulajdonnévvé válik a beszédben. Ilyenkor az erőteljes szóhangsúly, a szünet vagy pedig az elhagyott névelő segíti a tulajdonnév felismerését.

Tolcsvai Gábor szerint a tulajdonneveket az azokat használó közösség, a szociális háttér határozza meg. Az a kérdés számára, hogy mekkora közösség szükséges ahhoz, hogy a tulajdonnév a már említett előismeretek alapján felismerhető legyen.

Hajdú Mihály végül Bloomfield megállapításából kiindulva fontosnak tartja mind az egyén, mind pedig a közösség szándékát, akaratát a tulajdonnévvé válásban. Lélektani, társadalmi és nyelvészeti szempontokat egyaránt figyelembe vesz a tulajdonnév definiálásakor: „Tulajdonnév az a nyelvi jel, amelyet alkotója (s ez lehet több személy, grémium is) egy valami (objektum: személy, hely, állat, tárgy, dolog, fogalom stb.) vagy egy összetartozó csoport (emberek, állatok, földrajzi helyek, tárgyak, dolgok, fogalmak stb.) azonosítására hoz létre, s azt általában kisebb-nagyobb közösség elfogadja, használja, a nyelvtudomány pedig a közsavaktól való megkülönböztetését (a magyarban nagybetűs helyesírását) elhatározza (58)” (idézi Takács 2007. 17.).

3. A tulajdonnevek közszóvá válása úgyszintén fontos hozadéka a kezünk ügyében lévő könyvnek. A szerző joggal hívja fel a figyelmet a szakirodalomban szereplő téves megállapításokra, melyekben összemosódnak azon köznevek, melyek a magyarban köznevesültek, valamint a már az idegen nyelvekben köznevesült keresztnevek, melyek köznévként kerültek át a magyarba. Az előbbire a kaján, a tamáskodik hozható fel példaként, az utóbbira pedig a szendvics, fukar, makadám idegen eredetű családnevek szolgálnak példaként. A kötet a továbbiakban említést tesz J. Soltész Katalin, Kálmán Béla, Hajdú Mihály, Tolnai Vilmos, Gombocz Zoltán, Sebestyén Árpád, Matijevics Lajos, Fabó Kinga és Hegedűs Attila nézeteiről a tulajdonnevek köznevesülésével kapcsolatban. Vajdasági vonatkozásban igen fontos Matijevics Lajos említése, aki a vajdasági magyar diáknyelvben folytatott vizsgálódásai folyamán rámutatott a játszi szóalakítással keletkező, a tulajdonnevekkel hangalakilag egybeeső köznevesülésekre: a marika 'magyar nyelv', matyi 'matematika' alakok egyaránt hangalaki hasonlóságot tükröznek.

4. A kötet felhívja az olvasó figyelmét a vidékünkön is szép számban köznevesülő tulajdonnevek számbavételére. Érdekes kutatómunka kerekedhetne pl. a szerb és más idegen nyelvekből a magyarba került tulajdonnévi eredetű köznevesült alakok áttekintésével.

További fontos hozadéka a könyvnek a szakirodalomnak az egyes nézetekkel összhangban történő pontos ismertetése. Rámutat továbbá a különböző

szervezőktől származó tételek közös és eltérő megállapításaira, valamint az egyes nézetek irányvonalának eredetére és esetleges folytatására.

A közszóvá válás jelentéstani hátterét tanulmányozva új fogalommal ismerkedhettünk meg. A névkompetencia fogalom olyan tulajdonnevek előismeretek alapján történő felismerését jelöli, melyek meghatározott szemantikai és szintaktikai környezetben jelennek meg. Egy nyelvi csoport névkompetenciája segítségével dönti el, hogy egy adott nyelvi elem tulajdonnév-e vagy pedig köznév.

A közszóvá válás jelentéstani hátterének bemutatása során a szituáció és a kontextus kapcsán újabb fontos információra bukkanunk. Takács Judit felhívja a figyelmet a kommunikáció és a köznevesülés szoros kapcsolatára, arra tudniillik, hogy „minél gyakrabban, változatosabb beszédkörnyezetben (és szituációban) szerepel a név, annál hamarabb, annál nyilvánvalóbban következhet be a változás, a köznévvé válás” (i. m. 29.). Takács Judit kiemeli, hogy a köznevesülő tulajdonnevek nagy része a nyelv leginkább változó rétegeiből (szleng, diáknyelv, nyelvjárás) kerül a nyelvhasználatba.

A köznevesülés általános jellemzőit példákkal alátámasztva szemlélteti a kötet. Személynevek, helynevek, állatnevek, intézménynevek, tárgyak tulajdonnevei, művészi alkotások, márkanevek, időpont és eseménynevek közszóvá válását kísérhetjük nyomon előfordulási gyakoriságuk szerint. Ezt követően annak alapján ismerkedhetünk meg a köznevesülő tulajdonnevekkel, hogy milyen jelentésűek lesznek. Ilyen értelemben a változás a keresztnevek vonatkozásában a leggyakoribb, de más tulajdonnevek is köznevesülnek.

A köznevesülés folyamata élőnyelvi jelenség, amelyben hangsúlyos szerepet kap a konnotáció, és minél gyakrabban használjuk a tulajdonnevet, minél több asszociáció fűződik hozzá, annál nagyobb a valószínűsége a köznévvé válásnak.

A köznevesülő keresztnevek táblázat formájában szerepelnek a kötetben, s ami nagyon érdekes és új információ a számunkra; a férfi- és női nevek közül a férfinevek köznevesülnek nagyobb számban a magyarban. Láthatjuk továbbá, hogy a becézett nevek úgyszintén nagyobb számban köznevesülnek, mint az alapnevek. A köznévvé vált férfineveknek nagyobb számú köznévi alakváltozata alakul ki.

A köznevesülést befolyásoló nyelvhasználati tényezőkkel, a köznevesült alakok szerkezetével is megismerkedhetünk, majd pedig 12 jelentéstípust ismerünk meg a köznevesülés eredményeképpen.

Bálint István

AZ ÖNSZERVEZŐDÉS EMBERE ÉS IDEOLÓGIÁJA

The Man and Ideology of Self-organization

Hódi Sándor: *Mi fán terem a nemzetstratégia?* Széchenyi István Stratégiai és Fejlesztési Intézet, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Tóthfalu–Zenta, 2007

Dr. Hódi Sándor sajátos személyisége (majdnem azt írtam: intézménye) a vajdasági magyar közéletnek. A rendszerváltással felélénkülő vajdasági magyar közélet korszakában azon elsők között volt, akik magyar pártot alapítottak nálunk. Majd elsőként fedezte fel a pártpolitika korlátait és jutott arra a következtetésre, hogy a többpártrendszer nem elég, mögötte ott kell állnia a vajdasági magyarok öntudatra ébredt és szervezett közösségének. Erre a szerveződésre (feleségével, Hódi Évával együtt) néhány szervezetet létrehozva, a Széchenyi István Stratégiakutató és -fejlesztési Intézetet megteremtve ő maga adott jó példát. (Nem véletlen, hogy ők alkották meg közéletünk nagy áttekintését, a *Ki kicsoda* vajdasági magyar közéleti lexikont.) E munkássága során nem lankadt a társadalmat az emberek vizsgálata révén megközelítő pszichológusi érdeklődése és tevékeny hozzáállása. Tíz év alatt – 1996-tól 2007-ig – megjelent cikkeiből, interjúiból készült válogatás került most az olvasó kezébe. Sokak számára meglepetésként: a különböző korszakokban közölt rövidebb-hosszabb írások, nyilatkozatok teljes képpé illeszkednek össze. Pedig ebben nincs semmi meglepő: mögöttük ott áll a világot tudatosan vizsgáló, jelenségeire egyéni módon reagáló gondolkodó ember.

A PÁRTPOLITIKA KEMÉNY BÍRÁLATA

Mivel az önszerveződéshez és a vajdasági magyar társadalom (érdekeinek tudatára ébredt, ezeket képviselni, sőt érvényesíteni képes közösség és a közvélemény) kialakításához mindenekelőtt túl kell lépni a pártpolitikán és az egymással acsarkodó pártok gyakorlatán, magától értetődik, hogy az önszerveződés első lépése a pártpolitika kemény bírálata. Elsősorban erre irányulnak Hódi itt összegyűjtött írásai. A vajdasági magyar pártpolitikával kapcsolatban: „Fájdalom, de azzal kell kezdenem, hogy a legutóbbi szerbiai választásokon a magyar kisebbségpolitika a Vajdaságban megbukott”, mondta Hódi már 1997-

ben, pedig akkor még halványabban látszott mindaz, ami a legutóbbi választásokon már nyilvánvaló lett. Nem sokkal később már a helyzet teljes képét rajzolja meg: „Kisebbségi pártjainkat nem a »népakarat« hozta létre, nem a kisebbségi érdekképviselőt vezérli, hanem régi-új pártvezérek érdekeltségei. Ezek a rutinos pártvezérek nem a magyar sorskérdéseken rágódnak, hanem azon, hogyan tudnák lejáratni ellenfeleiket, és megnyerni a legközelebbi választásokat.” Ez a vizsgálódás kemény szavakat mondhat vele: „Egy valamit tettünk: pártokat hoztunk létre, amelyekkel viszont célt tévesztettünk. A kisebbségi pártok létrehozásával ugyanis többet veszítettünk, mint nyertünk.” Mert „Az elmúlt tíz év során mindannyiunknak volt alkalmunk megtapasztalni, hogyan próbálták még az általunk megálmodott és létrehozott pártok is egy idő után lemetszeni szárnyainkat, hogyan váltak a testvérháborúk színterévé s alkalmatlanná a nemzet szolgálatára”. És így odajutottunk, hogy „A kisebbségeket felügyelő (!) pártok nyomasztó teherként nehezednek a felmorzsolódó kisebbségi társadalomra”.

Ez a kritika nem kíméli a magyarországi pártokat sem. Bíráló szavai egyaránt érintik a tudathasadásos és hisztérikus légkörben, a népszerűtlen intézkedések miatt szavazataikat féltő kormánypártok hatására bizonytalanná, kapkodóvá váló kormányt és a tízszázalékos hiány mellett minden megszorítást visszautasító, sőt mindenre több pénzt követelő ellenzéket egyaránt. És azzal a köztudattal ellentétben, amely szakított a Trianon után Erdélyben, a Felvidéken és nálunk egyformán kialakult tapasztalattal, hogy a kisebbségnek mindig kormánypártinak kell lennie, hirtelen túlon túl Fidesz-pártivá lett, emlékeztet még arra is, hogy a Fidesz mennyire más politikát folytatott – a Magyarok Világszövetsége és a határon túli magyarok iránt –, amikor kormányon volt. Hasonlóan kemény bírálással illeti azt a tényt is, hogy „a határon túli magyarok kérdése... a magyar belpolitikai küzdelmek játékszere lett”.

AZ ÖNSZERVEZŐDÉS BIZAKODÁS ÉS KÉTELYEK KÖZÖTT

Ennyi bírálat kellett ahhoz, hogy Hódi elméleti és gyakorlati munkálkodása révén a társadalmi önszerveződés apostolává váljon. Felismerte, hogy a vajdasági magyarságnak olyan közösséggé kell válnia, amely tudatában van érdekeinek, képes képviselni és érvényesíteni őket, akár saját pártjaival szemben is. A pártok tovább folytathatják a maguk politikáját, de mögöttük ott kell állnia a társadalomnak, amely egész életével és a közvéleménynek nevezett intézményével közösségként tud fellépni. Ahogy Hódi hangsúlyozza: „Önálló magyar intézményrendszert kell létrehoznunk a kreativitás és a szellemi képességek kibontakoztatására. Méghozzá abból az elsődleges célból, hogy csökkentjük a nemzet negatív önértékelését, és leromboljuk az önmagunk köré emelt érzelmi és szellemi korlátokat.” Mert „Tévedtünk. Tíz év után rá kell döbbernünk, hogy a kisebbségi párt önmagában véve mit sem ér, ha nincs egy ideál, egy eszme,

amely bensőleg összekapcsolja és egy közös cél érdekében csatasorba állítja az embereket”.

Így kerekedik ki egy teljes társadalmi koncepció, amely szerint – konkrétizálva – nem követelni kell az autonómiát (legtöbbször nem is az egyetlen lehetséges módon, a többséggel és annak pártjaival folytatott harc, illetve együttműködés bonyolult szövevényét kialakítva, hanem Magyarország felé követelődve), sokkal inkább meg kell teremteni azt a közösséget, amely képes autonóm módon fellépni. Nemcsak úgy, ahogyan az albánok nem vártak arra, hogy az állam megszánja őket, hanem ahogyan minden vallás autonóm közösségként él. (Még konkrétabban: onnantól kezdve, hogy semmi akadálya a magyar többségű közösségek együttműködésének, akár régiójának, addig, hogy nem vitatkozni kell arról, szükség van-e külön választói névjegyzékre a nemzeti tanács megválasztásához, hanem tudni kell, akarja-e a vajdasági magyarság ezt a névjegyzéket, és ha igen, akkor meg kell teremteni.) Egyszóval: meg kell teremteni a közösséget, amely él, és képes stratégiát kimunkálni, tudatosan fellépni, s amelyet szervezeteinek hálózata annyira egybegyúr, hogy cselekedni is képes.

Ahogy Hódi fogalmaz: „Úgy tűnik, hogy a nemzeti közösségi érdekképviselőlet csődjével nem vagyunk képesek szembenézni, hiszen az ezredfordulón ez a problémakör az, amit talán a legnagyobb hallgatás övez. Ugyanakkor nem vitás, hogy a magyar közösségi érdekképviselőlet más alapokra kell helyezni.” Más szavakkal: a demokratikus közösségi élet nem azonos a többpártrendszerrel, amely annak csak a felszíne, és könnyen a demokrácia karikatúrájává válhat, s az ember által eddig kitalált leghatékonyabb rendszert az acsarkodás marta-lékává teheti, ha mögötte nincs ott az aktív életét élő, szervezett demokratikus társadalom. Mert „A dolgok csak attól fordulnak jobbra, ha felismerjük, hogy valamennyien okai és forrásai vagyunk a kudarcnak és a sikernek, az eredménynek, az örömnak, mindannak, ami szűkebb és tágabb környezetünkben történik”.

A kötetbe rendezett írások, interjúk mutatják, hogy az idők folyamán néha Hódin is úrrá lesz a kétely: lehetséges-e ilyen közösséget teremteni. Látja ugyanis, hogy mennyi minden dolgozik ellene. A világfolyamatoktól kezdve – a nemzet kohéziós erejét csökkentő globalizálódás éppúgy, mint a társadalomban mindjobban érvényesülő atomizálódás –, a nehéz helyzeten át – „az anyagi romlás, az egyre növekvő egzisztenciális kiszolgáltatottság és bizonytalanság” – sok minden másig, ami „kifejezetten aláássa a magyar gyermekek önértékelését és önbecsülését”.

Az önszerveződés elméletét, sőt ideológiáját megfogalmazó Hódi azonban mindig úrrá lesz ezeken a kételyeken. Ő, aki a vajdasági magyar társadalomban nem a pártpolitika felszínén, hanem a mélyben lejátszódó folyamatokat tudományos alapossággal vizsgálja, látja, hogy az utóbbi majd két évtized alatt milyen változások történtek ebben a közösségben. Életerőnket bizonyítva ez a

közösség átvészelte a II. világháború utáni borzalmas megtizedelést, a titói korszakban a nyugati határok megnyitását követő – talán százezres nagyságrendű – kivándorlást, majd az értelmiségtől a vállalkozó szellemű kisiparosokig olyan sok vajdasági magyar Magyarországra költözését a rendszerváltás után. A letargikus állapotból magához térve azonban újra élni kezdett. Talán még nem is vagyunk tudatában, mit jelent, hogy a vajdasági magyarok körében ma több száz társadalmi szervezet létezik és működik, hogy már milyen eredményeket ért el az a magyarság, amely tudja, hogy követelözve, ökölbe szorított vagy koldulásra kinyújtott kézzel nem várhat csodára, neki kell megszerveződnie, társadalmi életet élnie. És ez ad fedezetet nemcsak Hódi itt közölt írásaiban, interjúiban kifejtett mondanivalójának, hanem az, hogy e hozzáállás első eredményeit is sejteti.

A FÖDERATÍV MAGYARSÁG

Végül szólnunk kell e mondanivalójának még egy lényeges eleméről, amely forradalmat vihet az egész magyar közgondolkodásba. Ennek alapmondata így hangzik: „Az európai integrációs folyamat természetéből adódóan abból indulunk ki, hogy a határokkal szétdarabolt magyarságot politikailag föderális nemzetként kell kezelnünk, és az új nemzetstruktúra kialakítását az egyes nemzetrészek közösségi jogalanyiségének megteremtésével kell kezdenünk.” Ez ugyanis radikálisan megváltoztathatja (pontosabban: egy ilyen változáshoz teljes koncepciót kínálhat fel) az egész kárpát-medencei magyarság hozzáállását a leglényegesebb kérdésekhez.

Hódinak is szembe kell néznie azzal, amivel minden gondolkodó ember szembe találja magát: ha meg akar maradni egy mozgalomban (mert az ember céljait csak mozgalomban, másokkal együtt érheti el), akkor alkalmazkodnia kell, esetleg meg is kell alkudnia azzal, hogy nézeteinek képviselésében csak addig mehet el, ameddig a mozgalom által megadott keret megengedi. Ő sem lehetett volna a Magyarok Világszövetségének egyik elismert vezetője, ha nem alkalmazkodik a szövetség álláspontjaihoz, s nem lehetett volna a vajdasági magyar önszerveződés egyik aktív részvevője, ha szembeszáll a közvéleményben általánosan elfogadottnak számító nézetekkel.

Látja ugyan a dolgokat, de abból, amit ennek alapján megállapít, nem mindig vonja le a következtetéseket, vagy csak az igazságnak az egyik oldalát világítja meg. Jellemző példa erre, hogy bírálólag szól a magyarországi segélyekről: „A nekünk nyújtott támogatás a jelen formájában nem szolgálja közösségi érdekeinket.” Megállapítja továbbá: „A magyar kormány azonban a szociális, karitatív jellegű támogatás mellett döntött, amelyre valóban nagy szükség van, de azt gondolom, hogy nem a magyar szellemiség erősítésének a rovására.” És szembeszáll azzal a szemlélettel, amely „egyszerű fejőstehénnek tekinti Magyarországot”. De azt már nem teszi hozzá, hogy a magyarországi segély nem

megoldása, hanem – mivel olyan nagy szükség van rá – része a vajdasági magyarság tragédiájának. Nem azért, mert volt már korszak, amikor mi segítettük a magyarországiakat, és nem tudni, nem szorulnak-e hamarosan rá, ha nem a vajdaságiak, akkor a szlovákiai vagy romániai magyarok segítségére, mert nem tudnak megszabadulni attól, hogy többet költsenek, mint amennyit szabad lenne. De térjünk vissza szűkebb hazánkra. A kolduslelkület kialakulása a legnagyobb veszély egy közösségre. Egyszerűen azért, mert az önbizalomhoz és önbecsüléshez a vajdasági magyarok saját gazdasági erejének a megteremtésére van szükség.

Az igazság csupán egyik oldalának a megvilágítására példa következő ki-tétele: „A határon túli magyarok ugyanis mind egy szálig szeretnék vissza-kerülni Magyarországhoz.” Nem teszi azonban hozzá, hogy ez részben nem lehetséges, részben pedig az emberiség és a kisebbségi kérdés megoldása szem-pontjából teljesen mindegy, hogy a magyarok élnek-e román, szlovák és szerb államban, vagy a románok, szlovákok, szerbek magyar államban (mint aho-gyan mindegy, hogy Kosovóban a szerbek sanyargatják-e az albánokat, vagy az albánok a szerbeket). A kisebbségi kérdés csak európai méretben oldható meg, annak elérésével, hogy minden állam a polgáraié legyen. Figyelmen kívül hagyja továbbá, hogy a Trianon miatti siránkozás támadás a magyarság ellen, mert felrúgja azt a szabályt, amelyet minden gondos anya az első szavakkal és az első lépésekkel egyidejűleg tanít meg gyerekének: a sebet nem szabad pisz-kálni, mert elmérgesedik.

Így jutunk el oda, hogy Hódi világosan látja: „A nemzetrészek önszervező-dése nem jutott el addig a pontig, amelynek köszönhetően a nemzettestek önálló jogi, politikai, gazdasági szubjektivitásban öltöttek volna testet.” De az már a következő önvizsgálatok tárgya lehet, hogy az önszerveződésnek azt is tudato-sítania kell: boldog nemzeteknek öt-hat államuk van. A magyar nemzetrészek önszerveződésének is az egyik oldalon el kell jutnia addig, hogy ezek a közös-ségek is meghódítsák az államot (megőrizve kapcsolataikat az anyanemzettel), a másik oldalon pedig az önszerveződés csak akkor lehet igazán eredményes, akkor tekinthető befejezettnak, ha ez sikerül. És ne akarjuk elvenni Magyaror-szágot a magyarországi románoktól, szlovákoktól, szerbektől, így előbb elju-tunk oda, hogy Románia, Szlovákia és Szerbia a mi államunk is lesz.

Mindezt összegezve megállapíthatjuk, hogy már rég olvastunk vajdasági kiadványt, amely ennyi gondolatot ébreszt, ennyi mindennek a felülvizsgálását indítja el, és ennyi további vizsgálódást, elmélkedést gerjeszt. Ezt kell elismer-nünk Hódi Sándornak, hogy további sikeres munkára buzdítsuk.

Sebestyén Erika

A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE ÚJVIDÉKEN

The Hungarian Science Festival in Novi Sad

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 2000. évi megalakulása óta immár másodszor került sor a magyar tudomány ünnepéhez kapcsolódóan „A magyar tudomány napja a Délvidéken” c. tudományos ülősszakra. Magyarországon az ünnepet minden év november havában tartja a Magyar Tudományos Akadémia. Erre az időszakra központi szakosztályai, továbbá kutatóintézetei, valamint területi bizottságai szerveznek tudományos üléseket a természet-, a társadalom- és az élettudományok tárgyköréből. Azóta, hogy a politikai természetű országhatárok átjárhatóbbá váltak, és a határon túli magyarság tudományos műhelyeinek reprezentánsai be tudtak kapcsolódni az MTA életébe – tekintve, hogy kinti tudományos tevékenységüket az Akadémia ösztöndíjakkal is támogatja –, rendszeressé vált, hogy a Kárpát-medence egész területén, a határon túli magyar kutatók honi anyanyelvű tudományos szervezetükben őszi tudományos ülésekkel adóznak a magyar tudomány ünnepének.

Így került sor tavaly november 10-én a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság szervezésében Újvidéken tudományos konferenciára. A rendezvény költségeihez hozzájárult az MTA, pontosabban a keretében működő Magyar Tudományosság Külföldi Elnöki Bizottsága, a Szekeres László Alapítvány és a Vajdaság Végrehajtó Tanácsa.

Az ülés elnöki tisztét Szalma József prof., a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság elnöke, továbbá ugyancsak e társaság tagja, Kasztori Rudolf prof., mindketten a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia tagjai, valamint Magyarországról meghívott vendégként Prugberger Tamás prof., az MTA doktora látta el. Szalma József megnyitó szavai után a tanácskozást elsőnek mgr. Bojan Pajtić, a Tartományi Végrehajtó Tanács elnöke köszöntötte, aki e tisztségét megelőzően az Újvidéki Jogi Kar polgári jogi tanszékének tanára volt, majd dr. Csige Sándor, a Magyar Köztársaság Szabadkai Főkonzulátusának a vezetője kívánt eredményes munkát. A protokolláris felszólalásokat Józsa Sándornak, a Magyar Nemzeti Tanács elnökének jókívánságai zárták. Ezt követően hangzott el Kasztori József előadása a talaj mikroelem-terhelésének káros

hatásairól, amelyek a talajszennyezés folytán nemcsak a Vajdaságban, hanem Magyarországon is komoly egészségkárosító veszélyhelyzeteket idéznek elő. A talaj mikroelem-terhelésének a lehető legkisebbre csökkentése tehát elsőrendű társadalmi feladat.

A plénum előtt elhangzott tanulmány után szekciókban folytatódott a munka.

A társadalomtudományi szekció indító előadását vendégelőadóként Prugberger Tamás tartotta meg, aki a küszöbönálló magyar egészségbiztosítás nyereség-orientált privatizálási tervének kényes kérdéseit elemezte, rávilágítva a reform-konceptió szociális, gazdasági-költséghatékonysági és jogi-alkotmányossági problémáira. Az előadó ezt a témát azzal a céllal választotta, hogy felhívja a figyelmet: ha az IMF és/vagy a Világbank Szerbiában is hasonló reformjavaslat-tal állna elő, nagyon kritikusan viszonyuljanak hozzá, nehogy a szolidaritás és a szociális segítés elve helyett a tőkenyereség elve honosodjon meg.

A további előadók közül mgr. Szilágyi Ágnes, az Újvidéki Egyetem közgazdászoktatója az újszerű munkakör-tervezési eljárások délvidéki alkalmazásáról beszélt, kimutatva, hogy ez a megoldás fokozta a munkavállalók elégedettségét, következésképp vajdasági elterjesztése indokolt. Három előadás a vajdasági magyar tudomány helyzetét elemezte. Csáky S. Piroska az 50 éves Forum Kiadó (Újvidék) tudományos kiadványait ismertette tudományágak szerinti bontásban. Molnár Csikós László a magyar nyelvnek a szerbiai tudomány fejlesztésében betöltött szerepéről értekezett, Sáfrány Attila pedig a modern magyar vallástudomány kezdeteiről szólt.

Négy előadás a vajdasági magyar kisebbség helyzetét tárta a hallgatóság elé, Vajda Gábor a magyar nyelvű iskolai oktatás nehézségeit ismertette, hangsúlyozva, mennyire szükséges a magyar tannyelvű iskolarendszer fejlesztése a vajdasági magyar kisebbség fennmaradása szempontjából. Tóth Glemba Klára szociológiai felmérésekkel támasztotta alá előadásában, hogy az értelmiségiek a szórványban élő magyarság megmaradását mennyiben tudják régiónkénti szerveződéssel elősegíteni. Bálint István a délvidéki magyarokat a II. világháború végén sújtó likvidálással, valamint a velük szemben azóta is fennálló atrocitásokkal foglalkozott. Végezetül Matuska Márton a délvidéki magyar és német ajkú lakosságot ért holokauszt folyamán egy üldöztetésnek kitett református püspöknek, Gachal Jánosnak a szenvedéseit és mártírhálálát tárta fel előadásában.

A természettudományi szekció előadásai három nagy témakört öleltek fel. Az első az élelmiszer-termelés és az élelmezés-egészségügy egészség- és minőségvédelmi problémáit vette górcső alá. E tárgykörben két előadás hangzott el: Molnár Imre és Somogyi Sándor az élelmiszeripar egészségkárosító hatásaira, illetve ezek kiszűrésének és megelőzésének a fontosságára világított rá. Ivánszky Veronika, az Újvidéki Egyetem műszaki karának professzora a második témakörbe tartozóan az anyaországi magyarokat is érintő igen színvonalas

előadást tartott arról, hogy a vajdasági belvíz lecsapolásánál milyen szerepet játszottak a magyar mérnökök mind a trianoni békeszerződést megelőzően, mind azt követően. Az előadó e mérnöki tevékenység természeti és környezeti hatásaira is kitért, összehasonlítva mindazzal, ami e vonatkozásban a mai Magyarországon a Duna–Tisza közén, valamint a Tisza árterületén történt. Egy másik előadás a szakszerűtlen vajdasági erdőkitermelésről és környezetkárosító talajeróziót kiváltó következményeiről szólt, összehasonlítva a magyarországi helyzetképpel. Elhangzott továbbá két műszaki jellegű előadás is, az egyik termékgyártás-technológiával, a másik pedig robotgépféjlesztéssel foglalkozott. A természettudományi szekció előadásait a szerb dr. Josip Lepeč frappáns magyar nyelvű előadása zárta, amely a testmozgásnak az egészségmegtartásban betöltött szerepét elemezte.

Összegezésül elmondható, hogy ez az egynapos tudományos tanácskozás sikeres volt, az előadások érdekesítőek, ennek köszönhetően mindkét szekcióban élénk vita alakult ki a tanácskozás résztvevőinek aktív közreműködésével.

Andrić Edit

SZAKNYELV – TERMINOLÓGIA – TÖBBNYELVŰSÉG

Professional language – terminology – multilingualism

2007. november 21. és 22. között az újvidéki BTK Magyar Tanszékén sor került a hagyományos Egyetemi Nyelvészeti Napok című rendezvényre, amelyet rendszeresen 1994 óta tartanak dr. Papp György szervezésében. A rendezvénysorozatnak előzményei is voltak, de ettől az évtől kezdődően megszakítás nélkül egy-egy fontos nyelvészeti kérdéstről tanácskoztak a tanszék nyelvész tanárai, külföldi szakelőadók és nyelvészeti érdeklődésű egyetemi hallgatók is.

A 2007. évi tanácskozás témája a magyar szaknyelv és annak vajdasági vetülete volt. Először Papp György tanulmányát hallgattuk meg, amelyet Molnár Csikós László ismertetett, s amelyben a szerző a szaknyelvi terminológia időszerű gondjait taglalja: a terminológiai rendszerek gyors áramlását a nemzeti nyelvbe, a társadalom minden rétegébe, a kétnyelvű kisebbségi közösségek és az elszigetelt magyar mikroközösségek nyelvhasználatába, ahol egyfajta szétfejlődési folyamatnak vagyunk tanúi. A tanulmány ezenkívül a terminológia megközelítési szempontjait veszi számba: a kommunikációs közösségről, a tudományos-szakmai kommunikáció és a szakszöveg viszonyáról, a nyelvi valóságháttérrel és a terminológiai jelek természetéről értekezik.

Ezúttal is, mint eddig minden évben, külföldi vendégek is jelen voltak a tanácskozáson, bemutatva egy-egy magyarországi műhely munkásságát. Fóris Ágota a szombathelyi Berzsenyi Dániel BTK Interkulturális Tanulmányok Intézete Terminológiai Innovációs Központjának vezetője tanulmányának célja az volt, hogy rámutasson a nemzetközi és a magyar terminológia összefüggéseire, a paradigmaváltás okaira és következményeire, a megváltoztatott környezet, az új feladatok következtében felmerülő új célok és módszerek és újfajta szemlélet szükségességére.

Láncz Irén előadásával megnyitotta a nyelvész tudományban használatos terminológiával foglalkozó előadások sorozatát. Dolgozatában bemutatta az újabb elméletek és grammatikák műszavainak jellemző sajátosságait, s kitért arra is, hogy mennyiben igaz az a megállapítás, hogy a nyelvészetben „dúsan tenyésznek az idegen szavak”. Cseh Márta referátuma a Brančič–Derra szótárban

előforduló nyelvészeti terminológiát vizsgálja. Kitér arra, hogy az itt jelentkező szakszavak közül melyek használatosak még ma is, s hogy milyen változások mentek végbe a használatukat illetően. Pásztor Kicsi Mária az aktuális mondat-tagolás vizsgálatának terminológiai kérdéseit taglalta, Kovács Rácz Eleonóra pedig a szociolingvisztikai terminológia néhány fogalmkörét tanulmányozta, a nyelvi jelenségek megnevezésének és meghatározásának összefüggéseit, változását és alakulását kutatta.

Katona Edit azt vizsgálta, hogyan mutatkozik meg a test és lélek kettőssége metaforáinkban. Miképpen testesül meg a lélek szóképek segítségével, hogyan beszélünk a test és lélek dolgairól az ősi tudást alkalmazva. A szerző a költészetből emelt ki példákat de a gimnazistákkal is végzett felmérést s ennek eredményeit mutatta be dolgozatában.

Rajslí Ilona nyelvtörténeti megközelítésű előadása a szaknyelvi reliktumokról szólt, a régi magyar nyelvben az egyes nyelvhasználati rétegeken belüli átjárhatóságról. Megállapítja, hogy a mai szó- és szóláskészlet számos szakma, foglalkozás szakszavát őrzi meg, miközben ezek az elemek jelentésváltozások sorát élték meg.

Andrić Edit a jogi és társadalmi-politikai terminológia általános kérdéseiről beszélt, különös tekintettel a vajdasági magyar jogi terminológia alakulására.

A másik magyarországi vendég Kurtán Zsuzsa volt, aki a Veszprémi Egyetemen a szaknyelvvel kapcsolatos tárgyakat tanítja, tanulmányában arra irányította a figyelmet, hogy a szakmai nyelvhasználat elemzése során a szakszavakat, szakkifejezéseket előfordulásuk szövegkörnyezetében célszerű vizsgálni. Természet- és társadalomtudományi szakszövegek példái alapján kerültek bemutatásra azok a főbb szempontok, amelyek támpontul szolgálhatnak a szövegek szakszavainak és szakkifejezéseinek értelmezéséhez.

Molnár Csikós László a regionális szaknyelvek lehetőségeit értelmezte. Arról beszélt, hogy a szaknyelvek elsősorban nemzetközi szinten vannak standardizálva, de egységes nemezeti szaknyelvek is kialakultak, s mindez a terminológiában és a nomenklatúrában jut kifejezésre. A szerző szerint a szaknyelvek is regionalizálódnak, s így a nemzeti szaknyelvnek is létrejönnek regionális változataik.

Csorba Béla a földrajzi nevek történelmi változatairól értekezett, megállapítva, hogy a nevek cserekereskedelme nyelvek és kultúrák között szinte ősidők óta tart, s egyben hangoztatta, hogy a kisebbségi közösségek és kultúrák esetében alapvető fontosságú megismerni és ismertetni a földrajzi nevek anyanyelvi változatát. A tanulmány szójegyzéket is tartalmaz, amely feltünteti a földrajzi nevek történelmi változatait.

Az Egyetemi Nyelvészeti Napokon nemcsak a tanszék tanárai, munkatársai és vendégei vesznek részt, hanem a hallgatók is bemutatkoznak egy-egy sikerebb dolgozatukkal. Ezúttal négy hallgató szemináriumi munkáját hall-

gathattuk meg. Brenner János a Magyar Szó számítógépes rovatának számítástechnikai szakszavairól készített érdekes beszámolót, Majláth Ágota a topolyai ragadványnevekről beszélt, Novák Anikó a kompetencia fogalmának alakulását kísérte végig, Roginer Oszkár pedig az újvidéki középiskolások nyelvhasználatában használatos ételre és italra vonatkozó szavakat gyűjtötte be.

A konferencia hagyománnyá vált részét képezik a kutatói beszámolók is, ahol a tanszék tanárai és munkatársai bemutatják a kutatói projektumok keretében folytatott munkájuk eredményeit.

Farkas Tamás

NÉVVÁLTOZTATÁS – TÁRSADALOM – TÖRTÉNELEM

Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben

Name Change – Society – History

1. Ezen a címen rendezték meg 2007. november 22–24-én Budapesten azt a tudományos konferenciát, amely a családnév-változtatások (ismertebb nevükön: *névmagyarosítások*) igen szerteágazó témakörével foglalkozott. A magyarországi hivatalos családnév-változtatások a 19–20. századi magyar művelődés- és társadalomtörténet jellemző és érdekes fejezetét alkotják. Történetük során a magyar társadalom több százezer tagjának, illetve ezek hozzátartozóinak családnévét érintették, s a ma létező magyar családnevek számos elemét hívták életre. Fontos szerepet játszottak az egyes kisebbségek asszimilációjában, nemritkán politikai szándékok eszközeivé is válva. Nyomot hagytak emberek életében, családok történetében. Nem csupán a történeti Magyarország területén, de másutt is ismert jelenségről van szó – a konferencia középpontjában azonban természetesen a magyarországi, illetve a Kárpát-medencei családnév-változtatások kérdései álltak.

Az előzetesen tervezetthez képest háromnaposra bővült konferencia elsőként tűzte ki célul, hogy e jellegzetesen több tudományterület érdeklődési körébe vágó és igen összetett kérdéskör kutatásának kellően tág teret nyisson; a különböző érintett tudományterületek, lehetséges kutatási irányok, nézőpontok megjelenítésének és egymáshoz illeszkedésének lehetőséget biztosítson. A családnév-változtatások kérdésköre ugyanis számos tudományág számára kínál kutatásra érdemes kérdéseket: a történettudománynak (társadalomtörténet, helytörténet, politika-, ideológia- és mentalitástörténet, művelődéstörténet), a kisebbség- és identitáskutatásnak, a nyelvtudománynak és névkutatásnak, a jogtudománynak; magyar vonatkozásait tekintve pedig általában is a hungarológiának. A családnév-változtatások iránt az utóbbi bő évtizedben látszik megélni a nemzetközi érdeklődés, s hasonló a helyzet a magyar tudományosságban is, ahol a kutatást a szocializmus évtizedei alatt a kérdéskör tabunak tekintett volta is erőteljesen visszafogta. A vonatkozó kutatások időközben megélniük ugyan, ám az érdekelt szakterületek között kevésbé alakultak ki szorosabb kapcsolatok.

2. Ebben a szakmai kontextusban fogalmazódott meg a konferencia megrendezésének szándéka. Közvetlenül és valójában kézenfekvő módon kapcsolódott ez annak a kutatócsoportnak a munkájához, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság keretében és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete mellett még 2004-ben alakult a hivatalos magyar családnév-változtatások kérdéskörének több szempontú, módszeres vizsgálatára. Ez az időközben az OTKA támogatását is elnyert (OTKA T 49095 számú) kutatási program biztosította a hátteret a konferencia megszervezéséhez.

A többfelé meghirdetett, de látszólag igen szűk témakörrel foglalkozó tanácskozáson végül 27 előadás hangzott el. Az előadók a történettudomány, kisebbségkutatás, nyelvészet és névtan, irodalomtudomány, néprajz, más nyelvi kultúrák kutatása, jogtudomány és az államigazgatás szakterületét és szempontjait képviselve vettek részt a szakmai programban. A különböző magyarországi kutatóhelyekről érkezett előadók mellett a konferencia egy-egy résztvevőjétől a felvidéki, erdélyi és vajdasági névváltoztatások kérdésköréről is hallhattunk előadást. Ez önmagában is fontos eredmény, hiszen az 1920 után kisebbségi sorba került magyarság névváltoztatásairól eddig inkább csak szórványos ismereteink voltak. Az előadók közt szakterületük ismert képviselői és még kutatói pályájuk kezdetén álló fiatalok egyaránt voltak. Tartottak előadást mindazok, akik már korábban több tanulmányukban foglalkoztak közelebbről is ennek a témakörnek valamely részletével, de még többen olyan kollégák, akik egyéb kutatásaik mellett, illetve azokhoz kapcsolódóan újonnan fordították most figyelmüket kifejezetten erre a kérdéskörre.

3. A KISS JENŐ akadémikus megnyitóját követő nyitó előadásokat a névváltoztatások témaköre által leginkább érintett szakterületek felkért reprezentánsai tartották. KARÁDY VIKTOR társadalomtörténész professzor, akadémikus *A névváltoztatások társadalomtörténeti jelentősége Magyarországon* című előadásában a jelenség legfőbb társadalomtörténeti összefüggéseire irányította a figyelmet. HAJDÚ MIHÁLY nyelvész, névkutató, professor emeritus *A névváltoztatások névtani kérdései* cím alatt a hivatalos családnév-változtatásokat a személynév-változtatások részletesen bemutatott rendszerén belül helyezte el. PAPP IMRE a jogtudomány képviselőjeként és a névváltoztatások ügyintézésével megbízott Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium közigazgatási államtitkáráként *A névváltoztatás gyakorlatának időszerű kérdései* címén adott áttekintő képet a családnév-változtatások jelenlegi helyzetéről, okairól és a velük kapcsolatos minisztériumi eljárásról. Tematikailag ehhez kapcsolódott SZABÓ ZSUZSANNA KATALINNAK a hivatalos családnév-változtatások jogtörténetét felvázoló későbbi előadása. Elhangzását tekintve és jellegében is a nyitó előadásokhoz csatlakozott FARKAS TAMÁS *Szempontok, irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában* című előadása is, mely a témakör kutatásának legfontosabb kérdéseit, lehetséges és aktuális feladatait tekintette át.

A névváltoztatásokat körülvevő „erőtér” működését elemezte MAITZ PÉTER „*A szent ügy*”: *Meggyőzés, kirekesztés és befogadás diszkurzív stratégiái a dualizmus kori névmagyarosítási propagandában* című előadásában, a korabeli szövegek modern nyelvészeti elemzésén keresztül. NAGY IMRE GÁBOR a két háború közötti időszak névmagyarosítási konjunktúrájának hátterét vizsgálta a Somogy és Baranya megyei közigazgatási tisztviselők példáján keresztül, a kutatás számára eddig ismeretlen levéltári források alapján. Sajátos és igen gazdag képét mutatta be a családnév-változtatásoknak T. SOMOGYI MAGDA a szépirodalomban megjelenő, tehát fiktív névváltoztatási esetek részletes és sokszempontú elemzésén keresztül.

Számos előadás kifejezetten valamely magyarországi kisebbség családneveinek, névváltoztatásainak vizsgálatára irányult. GOMBOS JÁNOS a magyarországi szlovákság 18. századi történetén keresztül, GYIVICSÁN ANNA pedig a későbbi névmagyarosítási modellek és magatartásformáik vizsgálatával, MIZSER LAJOS pedig (távollétében felolvasott előadásában) a nyíregyházi tirpákok névváltoztatásainak bemutatásával adott képet a szlovák származású magyarországi népesség névváltoztatásainak történetéről. Több előadás ugyanakkor kifejezetten a magyarországi németiség névhasználatát és névváltoztatásait tette vizsgálatá tárgyává. BINDORFFER GYÖRGYI több magyarországi német közösségekben végzett kutatásai alapján számolt be ennek különböző életszerű tényezőiről, FÖGLEIN GIZELLA a második világháborút követő agrárátalakulásnak, a kitelepítéseknek és a németiség névváltoztatásainak összefüggéseit vizsgálta a történész módszereivel, SZILÁGYI ANIKÓ pedig egy hajdani tömeges névváltoztatás (Kislőd, 1868) történetét és tanulságait mutatta be. FENYVES KATALIN a magyarországi zsidóság névválasztását az önreprezentáció elemeként, illetve akkulturációs stratégiaként tárgyalta, figyelmet fordítva annak különböző változataira is. KOZMA JUDIT osztrák és magyar zsidók egykori névváltoztatásait együttesen, hasonlóságokra és különbségekre figyelve mutatta be.

A kérdéskör kutatásában kevésbé ismert területre világítottak rá azok az előadások, melyek nem a magyarországi nemzeti, etnikai vagy vallási kisebbségek névmagyarosításának történetéről, hanem a Kárpát-medencei kisebbségi magyarság – illetve három legfontosabb régiójának – névváltoztatásairól számoltak be. VÖRÖS FERENC *Névváltoztatás, avagy névhelyreállítás?* címen nyelvészként, illetve névkutatóként a névátírás és a visszamagyarosítás (avagy: névhelyreállítás) kérdéskörét tárgyalta, elsősorban a (cseh)szlovákiai magyar névanyag sorsán keresztül. BENCE ERIKA *Írói nevek a vajdasági magyar irodalomban* című előadása a többnyire nem hivatalosított, de a művészi pályán használt nevekről és e névhasználat hátteréről adott képet, Szenteleky Kornél és íróársai példájával, az irodalomtörténet módszereire és forrásaira támaszkodva. HOCHBAUER MÁRIA a kolozsvári egyetem fiatal kutatójaként, *Családnév-változtatások Erdélyben 1990-től napjainkig* című előadásában pedig a jelenko-

ri romániai névváltoztatások szabályait és összképét mutatta be a konferencia résztvevőinek.

Az előadások egy további csoportja a magyarországi névváltoztatások adott térben és időben lezajló folyamataira fordította a figyelmet. MIKESY GÁBOR *a névmagyarosítások földrajzi eloszlását* vizsgálta az 1895. évi esetek alapján, térképlapokon szemléltetve és elemezve a mozgalom területi jellemzőit. FÜLÖP LÁSZLÓ (távollétében felolvasott) előadása *Kaposvár környékének 19. századi névváltoztatásairól*, illetve a hivatalos névváltoztatások történetét megelőző spontán névváltozásairól, VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA pedig *a reformkori és dualizmus kori Győr névváltoztatásairól* adtak képet, a nyelvész és névkutató érdeklődésével. SZÜCS JUDIT *20. századi dél-alföldi* példákkal szolt a névváltoztatások kérdésköréről.

Egyes előadások a névváltoztatások névanyagára, összképére, annak jellemzőire összpontosították figyelmüket. JUHÁSZ DEZSŐ *Múltidézés és család-név-változtatás* című előadásában a 19. századi névmagyarosítások új neveinek „nemzeti” jellegét, az ehhez kapcsolódó nyelvi, névtani sajátságokat elemezte, KOZMA ISTVÁN pedig *Közeledés vagy az elkülönülés reprodukálása másként?* című előadásában a névmagyarosítással felvett családnevek csoportsjátos vonásait vizsgálta a dualizmus idején, keresztények és zsidók körében.

A magyarországi családnév-változtatások sokszínű vizsgálatához tanulságos módon csatlakoztak azok az előadások, melyek más országok névváltoztatásairól adtak képet. Kozma Judit már említett, a magyar és osztrák zsidóság névváltoztatásait bemutató előadása mellett ilyen volt BÁNYAI VIKTÓRIÁNAK *a „névhéberesítés” társadalomtörténeti és nyelvi vonatkozásairól* tartott s első-sorban magyar bevándorlók neveivel példázott áttekintése, valamint FÁBIÁN ZSUZSANNÁNAK az *olaszországi családnév-változtatások* bemutatását az olasz névanyag jellemzőinek felvázolásával megalapozó előadása.

4. Az előadások önálló, magyar nyelvű, de angol tartalmi összefoglalókkal ellátott kötetben később fognak megjelenni. A nemzetközi tudományos életben is különlegesnek számító konferencia számos résztvevője, a bemutatott új területek, megközelítések és eredmények, valamint az előadások kapcsán kibontakozó eszmecsere reményeink szerint a témakör kutatásának szélesebb látókört, újabb távlatokat és további lendületet segít adni. Nem utolsó sorban éppen a kisebbségi magyarság névváltoztatásait és azok hátterét is vizsgálni hivatott kutatások számára.

IRODALOM ÉS TAPASZTALAT

(az MTA ITI Modern Magyar Irodalmi Osztályának és az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének közös konferenciája, Budapest, 2007. november 27–28.)

Literature and Experience

Az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke és az MTA Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztálya közötti együttműködés több mint negyedszázados múltra tekinthet vissza. Évente rendeznek közös tudományos konferenciát felváltva Újvidéken, illetve Budapesten. A 2006-os Mítosz és irodalom című újvidéki tanácskozás után 2007 novemberében Budapesten került sor az Irodalom és tapasztalat című konferenciára, amelynek helyszíne a Magyar Tudományos Akadémia Illyés Gyula Archivuma volt.

November 27-én Angyalosi Gergely és Bányai János megnyitóbeszédei után Pomogáts Béla elnökletével kezdődött meg a tanácskozás, amelynek első részében a valós élmény irodalmi fikcióvá alakulásának folyamatával és eszközeivel foglalkozó előadások hangzottak el. Kappanyos András *A rét keble és más hazugságok* címmel Déry Tibor *A homokóra madarai* című műve kapcsán beszélt a magyar irodalmi szürrealizmus meghirdetéséről és kudarcáról. Gerold László a színpadi realitássá átalakuló valóság megjelenítésének lehetőségeit mutatta be főként a kortárs magyar drámai irodalomra alapozva „...én tudom, amit tudok ...” című előadásában. Földes Györgyi Balázs Béla műveinek (*Lehetetlen emberek, Napló*) példáján keresztül vizsgálta a valóságtapasztalat irodalmi megjelenítésének módjait *Valós regény – fiktív napló* címmel. A délelőtti ülésszak Faragó Kornélia *A közösségtapasztalat személyes tartományai* című előadásával zárult.

A tanácskozás második részének előadásai különböző aspektusokból közelítették meg a kérdést: hogyan jut el a nyelven kívüli tapasztalat az irodalomba, a nyelven kívüli valóság a művek világának realitásába, illetve hogyan képeződik le a befogadóban e közvetítő közeg révén. (Bányai János *Emlékezés és esztétikai tapasztalat a megértésben*; Angyalosi Gergely: *A politika mint az irodalom tapasztalata [Ignotus és a politika]*; Harkai Vass Éva: *Tájvers és lírai leírás elemek változatai a kortárs magyar lírában*.)

A konferencia második napján Pomogáts Béla *Az erdélyi emlékirat-irodalom megújulása* című előadásában ahhoz nyújtott adalékokat, hogy az emlékirat mint a történelem és a pályakép önreflektív megközelítése hogyan ágyazódik a hagyományba a közelmúlt erdélyi emlékirat-irodalmában, illetve a fikcionalizálódás mely eszközeivel válik a szépirodalom történetének részévé. Radics Viktória *A háború mint poétikai fordulat Bosznia-Hercegovinában* címmel jelenkori példán mutatta be a történelmi tapasztalat közvetlen hatásait és befolyását a valóság esztétikai megjelenítésének változásaira. Az utolsó három előadás (Bencze Erika: *A szociokulturális identitás jelensége Gion Nándor történeti regényeiben*; Szénási Zoltán: „*A belső éden emlékképei.*” Rónay György kantátái és Deczki Sarolta: *A szerelem fenomenológiája. Oravecz Imre: 1972. szeptember*) egy-egy műelemzéssel járult hozzá a személyes tapasztalat fiktív valósággá történő leképezésének módozatairól alkotott kép árnyalásához.

A tanácskozás előadásának szövegei az *Alföld* című folyóiratban, illetve az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóiratában, a *Hungarológiai Közleményekben* jelennek meg.

Horváth Futó Hargita–Rajslí Ilona

INNOVATÍV TANÍTÁSI MODELLEK, GYERMEKKÖZPONTÚ OKTATÁS

Innovative teaching models and child-centred education

Az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke december 8-án tanári továbbképzést szervezett az általános és középiskolai magyartanárok részére. A szakmai találkozón négy plenáris előadás hangzott el. Az első felszólaló, Láncz Irén tanszékvezető, a modern nyelvészeti kutatások legújabb eredményeit ismertette. Abból a kérdésből indult ki, hogy manapság egy vagy több nyelvészet létezik-e. Egyes nyelvtudósok szerint három nyelvtudományról beszélhetünk, az egyik a bölcsészstudományok klasszikus ága, a hagyományos nyelvészet, a másik a modern nyelvészet, amely a természettudományok közé sorolható, mind a módszertana (adatok gyűjtése és modellek felállítása), mind a tárgyhöz való viszonya miatt, a nyelvet ugyanis biológiai jelenségként értelmezi. A harmadik nyelvészet a szociokulturális nyelvészet. Az előadó szerint csak egy nyelvészet létezik: egy nem egységes, sokszínűséget mutató nyelvtudomány. A hagyományos megközelítés mellett ugyanis új koncepciók alakultak ki a nyelvről is, meg a kutatásáról is, a hagyományosnak nevezett nyelvészetet új szemléletek váltották fel. Az előadó beszélt a preskriptív és deskriptív nyelvészet különbségéről, és ismertette a nyelvtudományban megjelent új kifejezéseket, amelyeket a hagyományos grammatika kategóriái helyett használnak. Felhívta a tanárok figyelmét néhány nyelvészeti alaplúre is.

Bertók Rózsa, a Pécsi Tudományegyetem tanára „*Tudni, hogyan, tudni, hogy mi*” című előadásában a kooperatív oktatási módszerről beszélt. Bevezetőjében kiemelte, hogy ma Magyarországon ellehetetlenült az oktatás. A helyzet *négy* v betűvel kezdődő szóval írható le: *válság* van, a tanároknak *váltaniuk* kell, *változtatniuk* a hozzáállásukon, személyiségükön, munkamódszereiken, és az eredményesebb oktatás érdekében innovatív pedagógiai módszereket, stratégiákat kell *választaniuk*. Nincsen üdvöztető módszertan, váltogatni kell az ötleteket innen-onnan, mert a mai gyerekeknek csak érdekeset lehet „eladni”, a frontális munkamódszer ma már az egyetemi oktatásban sem alkalmazható. A tanárnak a hogyanra kell fókuszálnia. A tanulók kis csoportokban végzett tevékenységén alapuló kooperatív oktatási módszerrel jó eredményeket mutattak fel a tanárok. Ez a módszer bővíti a gyerekek ismereteit, fejleszti intellektuális és szociális

készségeiket, hozzájárul az iskolával szembeni pozitív attitűd kialakulásához. Mivel közös az érdekük, a gyerekek a csoporton belül együtt gondolkodnak, együttes munkát végeznek, motiválják egymást. A tanári szerep is módosul: frontális információközvetítő tevékenységről áttér a tanulási folyamat szervezésére, segíti és motiválja a csoportok munkáját, menedzseli az órát.

Az információs és kommunikációs technológiák tanórai felhasználási lehetőségének néhány módját mutatta be Kuktin Erzsébet magyartanár, aki előadásának a *CD-készítés és CD a magyarórán* címet adta. A számítógép alkalmazása a magyar nyelv és irodalom oktatásában lehetővé teszi a diákok figyelmének a felkeltését, a tudásanyag érdekesebb, esztétikusabb, élményszerűbb megjelenítését, megkönnyíti a tananyag megértését és befogadását. Az információközlés egyszerre több érzékszervre irányul, ezért a multimédiás rendszerek segítségével történő tanulás megfelel a modern ember információfelvevő stílusának. Az interaktív tanulási programok lehetővé teszik, hogy a diák aktív, konstruktív résztvevője legyen a tanulási folyamatnak. Kuktin Erzsébet az IKT-eszközök felhasználásával digitális tananyagokat készít, és ezekből prezentált néhányat (Kosztolányi Dezső *Mostan színes tintákról álmodom*, Babits Mihály *Vasárnap-i impresszió, autón* című versének feldolgozása, A hagyományos írásmód: ly és j, interaktív tesztek a magyarórán), közben felvázolta, a tananyag mely részeit érdemes vagy ajánlatos digitalizálni, és milyen felszerelés szükséges a digitális tananyagok elkészítéséhez.

Rokvić Erzsébet és Horváth Futó Hargita a *Projektoktatás elméletben és gyakorlatban* című előadásukban ismertették a projektoktatás történeti előzményeit és helyét a mai pedagógiában, értelmezték a projektoktatás fogalmát, és körüljárták a projektpedagógia fő problémaköreit. A projektoktatás mint oktatási stratégia valamely komplex (tantárgyakat átfogó, tantárgyközi) téma olyan feldolgozása, amelynek során a projektum témájának kiválasztása, a célok, a munkaformák és a munkamenet meghatározása, a kivitelezés, az eredmény (szellemi vagy anyagi alkotás) bemutatása a tanulók önálló (egyéni, páros, csoportos) tevékenységén alapul. A projektoktatásban a pedagógus és a diák egyenrangú, de különböző kompetenciákkal rendelkező partnerekként dolgoznak együtt, a pedagógusnak tanácsadói szerepe van. Rokvić Erzsébet, az újvidéki Petőfi Sándor Általános Iskola magyartanára arról számolt be, hogy iskolájuk egy négyéves nemzetközi projektumban vett részt, melynek célja az interaktív módszerek népszerűsítése az oktatásban. A projektumban részt vevő tanárok érdekes szemináriumok munkájába kapcsolódhattak be, melyek egyike a projektoktatásról szólt. Ennek eredményeként készült el a *Szarvaslesen* c. projektum, melyet 1., 4., 5., 6. és 8. osztályos diákok készítettek Bálics Magdolna és Medvecki Ildikó tanítónők, illetve Rokvić Erzsébet magyartanárnő segítségével. A szakmai továbbképzés résztvevői megtekintették a Mozaik Televíziónak a projektum prezentációjáról készült felvételét, és beszámolót hallottak a projektoktatás gyakorlati kivitelezésének problémáiról is.

FÜGGŐ BESZÉD, MŰFAJVÁLTOZATOK ÉS -DISKURZUSOK

A plenáris előadásokat követően a tanszéki könyvtár új könyveiből, a tanszéki kiadványokból és új oktató CD-kből összeállított kiállítást nézhették meg a jelenlevők. A középiskolai magyartanárok szekciója Katona Edit és Bence Erika előadását hallgathatta meg. Katona Edit *A függő beszéd a mondatban és a mondaton túl* című előadásában röviden vázolta a függő idézet elszakadását az idéző mondattól, majd néhány irodalmi példával illusztrálta az egyenes, a függő, valamint a szabad függő beszéd közötti átmeneteket. A továbbiakban bemutatta a mondatnyi ismeretek iskolai alkalmazását a szöveg értelmezésében és a fogalmazástanításban. Ecsetelte, hogy az idézettípusok vizsgálata révén lehetővé válik a szövegek kétszólamúságának, a szereplői és az elbeszélői szöveg elválásának, illetve összefonódásnak a tudatosítása. Ezen ismeretek gyakorlati/drámapedagógiai felhasználására is mód van azon szövegrészek esetében, amelyekben a beszéd mint elhallgatás, a gondolkodás (a belső monológ) mint cselekvés jelenik meg. Az ilyen jellegű feldolgozást szerencsés, ha megelőzi a kettéosztott napló elkészítése, amelyben elkülönítjük a szerzői elbeszélést és a szabad függő beszédet/monológot. A megjelenítésben azután az elbeszélőt és a főhőst két különböző szereplő formálhatja meg. A gyakorlati feladatok sorában az előadó egy iskolai dolgozatrészlet átfogalmazására tett számos javaslatot. Kiemelte, hogy az átírás-variációk megalkotásakor a tanulók kreatív módon kiaknázhadják az idézési lehetőségekről szerzett tudásukat, elmélet és gyakorlat egymást támogatva összekapcsolódik.

Bence Erika *Műfajváltozatok és diskurzusok: a XIX. századi történelmi regény* című előadásában a történelmi fikciós próza kialakulásáról és értelmezéséről, a történelmi regény konstituálódásáról, változatairól és műfajkonstruáló jegyeiről számolt be. Beszért a történelmi regény és a történetírásnak mint tudományos diszciplínának a kapcsolatáról. Előadásában konstata, hogy „nem létezik a történelmi regény befogadását irányító egyetlen olvasási stratégia, mert nincs egy, a teljes XIX. századi korpuszra alkalmazható történelmi regénymodell. Ehelyett több, a változatos regényteremtő eljárásokat variáló modell létezik. A mindig olvasati rekonstrukciót feltételező mű történelmi fikciós prózáként való értelmezése azonban néhány általános érvényű szempontot feltételez. Az egyik, miszerint a műfaj »rugalmas imperatívusz«, amelyhez a mű (a megtörtént esemény) az eltérés, a módosítás alakzataként idomul. A másik elv értelmében a történelmi regény az eposzi világképtől való távolodás rendjében specifikus – a részleges újjáteremtés mozzanatait megvalósító – helyet foglal el: a történelmi regény »eposzközelsége«, a tőle való távolságának mértéke, vagy hiánya típusalakító tényezőként működik. Értelmezési stratégiánk harmadik vezérmotívuma – a műfaji tisztaságról alkotott Wellek–Warren-i szemlélet negációjaként – a műfajok egymásba való átfejlődésének felismerése,

azaz a »mindig másra utaló olvasási lehetőség«. Ilyen értelemben a történelmi regény nemcsak eposzvariánsként, a nevelődési regény változataként, krónikaregényként, filozófiai traktátusként etc. jelenhet meg, de a történelmi horizontot ritkább, egyedi beszédmódok is közvetíthetik, így a dialógus, az idézet, a reflexió, a látomás vagy a hazugság különböző formái. A XIX. századi és a vele összefüggő XX. századvégi regénykorpusznak a történelmi regény műfaji konvencióit érvényesítő olvasói rekonstruálása több modell egyidejűségét, a szempontok keveredését feltételezi. Csak így valósulhat meg a történelmi fikció mint olvasásforma.”

Az előadásokat követően Hózsza Éva vezetésével szakmai megbeszélésre került sor oktatási kultúránk és a középiskolai magyartanítás problémáiról (tankönyvek, továbbképzések, tanulmányi versenyek, vetélkedők, a változtatás kérdései stb.).

RITUÁLIS NEVETÉS A FOLKLÓRBAN, NYELVI JÁTÉKOK A MAGYARÓRÁN

Az általános iskolai tanárok szekciójában Jung Károly és Molnár Csikós László tartott előadást. Jung Károly előadásának címe *Rituális nevetés a folklórban* volt. Előadásában a rituális nevetés proppi elméletéből kiindulva helyezte el a fogalmat a népi nevetéskultúra kontextusában. A rituális nevetésről szóló elméletet V. Ja Propp dolgozta ki. Tágabb értelemben ezzel a témával Mihail Bahtyin foglalkozott.

Az előadó kitért a húsvéti nevetés (risus paschalis) és a karácsonyi nevetés (risus natalis) európai szokásaira. Az európai (német, francia és spanyol) példák mellett bemutatta a folklórjelenségnek a magyar népi kultúrában betöltött szerepét, megnyilvánulásait, de mindenekelőtt a jelentését taglalta behatóan. A szakrális néprajz két kiválóságára – Bod Péterre és Bálint Sándorra – hivatkozva középkori adatokat idézett, de a ma élő szokásokból is merített. Idézte a középkori ember hozzáállását, miszerint a húsvéti nevetés esetében ez az aktus jelentette a vidám újjászületést a böjt hosszú ideje után; a karácsonyi nevetés ugyanakkor más jellegű, itt a hangsúly a megtermékenyítő hatáson volt.

Jung Károly előadásában a rituális nevetés egyéb alkalmait is számba vette, utalt a nagyszámú szokásra, rítusra, amely a jelenség körül kialakult, valamint a hiedelem- és mitológiai szövegekre, amelyek úgyszintén tartalmazzák a rituális nevetés momentumát. A továbbiakban szó volt a nevetéstilalom és a nevetésabu kérdésköréről, valamint a kötelező nevetés fogalmáról. A rituális nevetés – akárcsak a sírás kérdése – etnológiai univerzáléként elsősorban az ősi és korai időkben volt élő szokás a világnak szinte minden ősi kultúrájában, de mint „értelhetetlen” és „értelmezhetetlen” reliktum, nyomaiban máig is él.

Molnár Csikós László *Nyelvi játékok a magyar nyelv tanulásában* címmel tartott előadást. A résztvevők a mindennapi oktatómunkát segítő nyelvi játékok típusait ismerhették meg.

Bevezetőjében a nyelvi játékok fontosságát, indokoltságát támasztotta alá a gyakorlatból vett példákkal. Az előadó maga is hosszú ideig vezette a Képes Ifjúság című hetilap *Nyelvi játszótér* rovatát, ezáltal is arra törekedett, hogy közelebb hozza a fiatalokhoz az anyanyelv szépségeit, hogy felkeltse érdeklődésüket a nyelvi bűvárkodás iránt.

A továbbképzésen részt vevő tanárok megismerkedhettek a nyelvi játékok rendszerezésével, ami szükséges is, hiszen Grétsy László szavaival élve: „a nyelvi játékok birodalma ... szinte áttekinthetetlen”. Eszerint a játékok, illetve a feladatok egyik csoportja a magyar nyelv állományával kapcsolatos, a másik pedig a nyelvi elemek felhasználásával. Az előbbieken a gyűjtés és a rendszerezés munkafázisa kerül előtérbe, az utóbbi típusúakban viszont a nyelvi alkotás és a kombinálás.

Az előadás gyakorlati részében a résztvevők betű- és szójátékokat ismertek meg, szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatos feladványokat oldottak meg. Számos példát láthattak a szólancok, a szóalakzatok, a rejtés és fejtés, valamint az írásegyszerűsítés köréből való játékokra.

Boldizsár Anna

KORTÁRS BESZÉDPOZÍCIÓK

Contemporary speech positions

Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 2007. december 10-én és 11-én irodalomtudományi konferenciát rendezett *Kortárs beszédpozíciók* (Jelenkori irodalmak – mai értelmezések) címmel. A kar tanárai, doktoranduszai és hallgatói mellett belgrádi és magyarországi tudósok tartottak előadást, ezekben a kortárs lírára és prózára reflektáltak, mutatták be dolgozataikban az értelmezések „maiságát”. Korunkban, úgy tűnik, a szubjektumnak már nemcsak egy (esetleg kettős) arca van, hanem megszámlálhatatlan. Az egyén nemcsak szellemi, hanem fizikai értelemben is „sokszorozódik”. A test változtathatatlansága, alakíthatósága miatt gyakran felmerül a kérdés, hogy a mű kezdetén fellépő szubjektum vajon azonos-e későbbi önmagával. A lezáratlanság, végtelenség, variálhatóság fogalma azonban nem csak a szubjektumra, hanem magára a kontextusra is kiterjed. Megjelennek a „végtelen” történetek. Amíg az egyénnek rengeteg arca jelenik meg, és ezzel mintha a határozottságából, alanyi lényegéből vesztené, addig különböző dolgok, pl. város, hely, ország is antropomorfizálódni látszik, szinte szubjektummá válik.

Harkai Vass Éva *A sakk, mint életjátszma. Tandori Dezső sakkverséről (A 65. mezőről és életműbeli kontextusáról)* címmel tarott előadást. *A 65. mező* című Tandori-vers indítása olyan, mint egy szerelmi költeményé, később kiderül, hogy a versben emlegetett „kedves” nem más, mint egy madár, Totyi. Hagyományos versnek is tekinthető. Teret ad az epikum megjelenésének; Totyi kultikussá emelkedik. A madár megváltoztatja a lírai én életformáját. A sakk–halál–madár hármas tematika uralja a költeményt. De ezek az elemek fellelhetőek Tandori életművének más kontextusaiban is. A sakk játék, játszma, de mégsem az, legfeljebb áttételesen. A sakktáblán 64 mező található. Játszani rajta annyit tesz: élni. Ebből következik, hogy lelépni a 64. mezőről nem más, mint meghalni. Tandori 2003-ban írta a *A 65. mezőt*, 65 éves volt. Mintha ezzel a verssel akarná lezárni életművét.

Bányai János előadásának címe *Az „én” és a visszavont metafora a kései modernségben (Tandori Dezső, Lator László, Nádasdy Ádám)*. Tandori költészete nem köztes, hanem újszerű. Az írás a főszereplője a verseknek. Ami írható, az létező; a saját ellentétében létező.

Lator műveiben nagy hangsúlyt kapnak a képek, keretbe illesztettek, de nem leképezhetőek. Kép és én egymás mellé rendelhetősége van jelen, de úgy, hogy az én-t le is választja a képről. Erős vizualizálódás tűnik fel, de le is rombolódik. A kép külső, az én nem rokon vele. Kép-én idegensége észlelhető. Az én nem uralja a képet. Csak az írásosság. A kép írható, de nem képzelhető el. Írás-látás-mondhatóság hármasa konstituálódik.

Nádasdy az én-ből merít a versekhez. Versei tükrök, melyekből a költőre hasonlító arcok néznek vissza ránk, de nem biztos, hogy rávetülnek egymásra. Úgy tesz a költő, mintha ő beszélne, az én. Mintha ő lenne az alanya tárgya, de ez csalás.

Késő modernség. Posztmodern. Modern utáni. Ezek a kifejezések csak részben tükrözik a valóságot. A mai líra valójában *kortárs líra*. Nem lehet modern utáni, mert kapcsolódik hozzá, visszanyúl a modernségbe, merít belőle. Még ha tagadja is, akkor is van kapcsolat köztük. A modernségből hagyomány lett. A művek felidéznek a múlt hangját, de nem azon szólnak meg.

Bakos Petra előadása: *A szubjektum nyilvánossága – a nyilvánosság szubjektumképző hatása* (Lovas Ildikó prózájáról). Improvizált, jól összeszerkesztett kollázmunkát hallhattunk Lovas Ildikó prózájáról, a *Másik történet*, a *Meztele-nül a történetben*, a *Spanyol menyasszony*, a *Nyárvégi capriccio* című műveiről. Lovas Ildikó műveiben egyes elemek tematikusan ismétlődnek. Ilyen a város, Szabadka képe is. Szabadka archetípus. Archetípusos „nőalak”, aki az iránta érdeklődőkkel kegyetlen. Lovas Ildikó műveiben szinte antropomorfizálódik a város, de mégsem válhat szubjektummá. A város lakói, akik voltaképpen magát a várost alkotják, beszélnek a városról. Ezzel mintegy önmagukról beszélnek. A város lehet a Másik. Egymást tükröző tükrök labirintusa. Mindegy, hogy a rossz a várossal vagy a lakóival történt-e. A halálban az a legszörnyűbb, hogy a szubjektum nem bújhat el az élők tekintete elől. De az élők tekintete nélkül így is, úgy is halottak vagyunk.

Szabó Szilvia: *A fordítás mint a szubjektum-(re)konstrukció figurája* (Berniczky Éva: *Méhe nélkül a bába*). A könyv két olyan nő története, akik sohasem találkoztak, mégis titokzatos kapcsolat köti össze őket. Az egyik nő a másik nyomába ered, és a titkok fokozatosan napvilágra kerülnek. A szöveg külső perspektívából mutatja az embert, de néha kiszélesedik, megjelenik a mindentudó narrátor. A regény szövegébe beékelődnek a fordítástöredékek. A beékelődő szövegrészletek nyelve eltér a másik szövegtől. Szvitelszki egy nőt bízott meg a napló fordításával, de a napló részletei nehezen fellelhetők. A naplóolvasó egyben naplófordító is. A fordító énje is belekerül a szövegbe. A fordított szöveg új alkotás... új, élő szöveg. Más. A fordító életére is kihat a fordítás, már nem fordulhat ugyanúgy a múltba. A naplóban befejezetlenség érezhető. A napló-fordítás is ilyen. A lezárás lehetetlensége az önmegevalósulás félelme is lehet a fordítónál. Nő írta és nő is fordítja a naplót. Ehhez nem elég csak a nyelv, kell

hozzá női intuíció is. Feminin stílusban ír, megszólítja a férfiolvasót, hatalmába keríti. Gyönyör-szöveg ez. Testuális, testre írt szöveg. Multikulturalizmus, mágikus realizmus épül a szövegbe.

Marko Čudić *Az utazó szubjektum rekonstruálásának kísérlete (Esterházy Péter: Hahn Hahn grófnő pillantása)* című előadásából megtudhattuk, divatos a szubjektumtalanság mint új elbeszélő pozíció. A *Hahn Hahn grófnő pillantása* ellenáll ennek. Megjelenik a szubjektum megtartásának vágya. A regény nem épülhetett a pikáróra, mert a főhős nem vesztí el a szubjektumát, és nem lesz társadalmias. Esterházy az utazásregénnyel ironizál. Dekonstruálja a Mittel-europa-mítoszt.

Virág Zoltán: *A peremjárat mikromágiája (Böndör Pál költészete)*. Böndör Pál költészetének mintegy négy évtizede tárgya a származás, nyelvi hovatar-tozás. Versei ciklusokba rendezettek, biztos szerkesztésűek. Finom eszközök, testközeli tükrök mikromágiája bukkan fel költészetében, és a szemfényvesztés gazdag kelléktára. A multietnicitás, a tér és a szubjektum nagy szerepet kap a vizualitás mellett.

Kovács Rácz Eleonóra: *Érzés és benyomás-izotópia (Garaczi László: MetaXa)*. A művet grammatikai, szövegtani szempontból elemzi. Az izotóp láncok az elbeszélő szempontja alapján épülnek fel, nem időbeli sorrendben. A szereplők kis kezdőbetűvel írott nevei azt sugallják, hogy a tulajdonnevek nem fontosak, az élet kérdései máshol vannak. A műben túlnyomó többségben vannak a múlt idejű igék, főnevek. Megjelenik az ifjúsági, szleng-, gyermeknyelv. Gyakran kerül sor kódváltásra, kétnyelvűségekre. A szövegben a magyar nyelv mellett jelentős szerepet kap az angol. Kétnyelvű diskurzus bontakozik ki, amelynek alapja azonban mégis a magyar. Az író az egyes szám harmadik személy pozíciójából figyeli önmagát.

Virág Gábor: *A hasonlítás elvont tárgya (Garaczi László: MetaXa)* című dolgozatában a test–szövegtest–én problematikájára világít rá. A szubjektum fokozatos leépülése ötlik szembe: én, te, majd végül x. Lehet, hogy a mű végén kiderül, hogy a főhősnek, Félixnek nincs is teste, hanem az ő teste egy másik testté transzformálódik át; Zsolt testévé. A központban más test van. Test-dekonstrukció, testhatár elbizonytalanodás jelentkezik. A testek alakíthatóak, más test lép a helyükbe. Egyik test letűnésével egy másik sejlik fel. A szövegnek se eleje, se vége. Felvetődik a szövegtest befejezhetetlenségének kérdése. A szövegnek nincs határa, végtelen sok értelmezéssel rendelkezik. A test határtalansága magával vonja az emberi identitás határának végtelen tágíthatóságát. A kérdésre, hogy az x mi helyett áll, nem az a válasz, hogy az x helyettesít, hanem, hogy az x maga a mi.

Ferenc Hajnalka *Az önmagát leképező történet* című dolgozatában Darvasi László *Szerezni egy nőt* című regényét értelmezte. A műre jellemző a káosszal szerkesztés. A próza prózaíró nélküli. Redukált a tér és a szereplő személye is.

A hangsúly a szövegre, a szövegelésre helyeződik. A történet nem zárt, befejezett, problémátlan. Töredékesen ismerteti a részleteket. Jelen van a meta-szint, a szövegek önnön töredezettségükre mutatnak rá. Önleképezőek. Délszláv környezetben mozog a cselekményszál. A novellákban végtelenített az eseménylánc. A groteszk novellák párbeszédben állnak egymással.

Gerold László *Novella és dráma: a Háy-opus két dimenziója* címmel tartott előadást. Háy direkt módon beszél a koráról. Lepusztult emberek, tönkrement világ a témája. Peremrecsúszott, kis emberek fogalmazzák meg élettapasztalataikat, mondván: a világ szar. Novellák és belőlük alkotott drámák viszonyáról van szó, ahol a novellák szinopszisei a drámáknak. A drámákban nem történik semmi új, nincs cselekmény, drámát előidéző konfliktus. De mégis drámaivá tehetőek. Mondhatnánk azt is, hogy szociodramák, de ez ellen Háy tiltakozik. Inkább bölcséleti drámák ezek, vagy istendramák. A valóságot ölelik fel, mégis van bennük valami transzcendens. Ezek a drámák a nyelvvel hódítanak, az író nem „csinálja” a nyelvet, hanem a meglévőt használja. Költőivé stilizálódik így a nyelv. A drámákban minduntalan ismétlésekkel találkozunk. Sok a minek?, miért? kérdés. Isten itt olyan hatalom, amely intézi a többi ember sorsát, a kisembereket. Ki az, aki dönt, van-e felettünk valaki? A Háy-drámák szerint erre nincs felelet. Istenhiány van, nem istenjelenlét. A novellák cselekménye azonos a drámákéval. De más eszközök teremtik A novella tényszerűbb, nyelvezete neutrális, szikár. „Írtam hát egy szöveget, amit ha akarok, dráma, ha akarok nem. /Parti Nagy Lajos/.”

Toldi Éva: *Poétikai és történeti reflexiók metszéspontján* (Márton László: *Testvériség*). A dolgozat a *Kártigam* újraírt változatát vizsgálja, és keresi a tematikai vagy motívumbeli hasonlóságokat más művekkel, vizsgálja, hogy a *Kártigam* szereplői miként, milyen formában jelennek meg másik szövegben, és milyen a viszonyuk az elbeszélővel... A *Kártigammal* megakad a regényírás folyamata, de visszamenőleg ki lehetne tölteni ezt az űrt, ha megírnak egy olyan szöveget, amelyik kipótolja ezt a hiányt, ürességet. A *Testvériség* visszamenőleg megteremti az első jelentős regényt. Háromrészes regény, ami tükrözi azt, miszerint a 18. sz.-i írók műveiket gyakran részletekben jelenítették meg. A narrátor felülírja vagy összeszövi regényeit egy megíratlan 19. sz-i regénnyel. Feltűnik a mindent látó szem, az implikált szerző. Egy a valóság, ám ezerféle ruhája van. A múlt nem lezárt, hanem folyamatos, az idő átjárható, a narrátor sok időt képes átfogni.

Deissinger Ákos: *Az implicit olvasó és az implicit szerző viszonya* (Márton László: *Átkelés az üvegen*). A szöveg befejezetlen, lezártaságot az olvasó adhat neki azáltal, hogy elolvassa a szöveget. Az olvasó is fontos szerepet kap, neki kell döntenie arról, hogy melyik valóságot is választja. A szerző és a szöveg a befogadó által van jelen. A narrátor, az elbeszélés és a befogadó egyszerre mozog. Márton László írásában megkülönböztethetünk valós, szándékolt és implicit olvasót. A

valós olvasó az, aki valójában olvassa a történetet, a szándékolt olvasóhoz beszél a szerző, míg az implicit olvasó az odaértett olvasó szerepét tölti be. A regény nem csak több olvasót, hanem több elbeszélőt is mozgat. Az olvasók és elbeszélők egymáshoz való viszonya bonyolult diskurzust eredményez.

Bence Erika *Határtörténetek a jelenkori vajdasági irodalomban* címen tartotta meg előadását. Határt sok minden képezhet, itt nem csak az országhatárra kell gondolnunk, vagyis pontosabban arra sem csak úgy, mint amelyik csak tereket választ el egymástól. Határ lehet történelmi képződmény, politikai határ, identitások közti határ, határ, amely a nyelvből fakad, tehát szellemi értékű, és maga az idő is képezhet egyfajta választóvonalat. Ezek a határok nem csak a maguk kézzelfoghatóságában, külsőleg nyilvánulnak meg, hanem ezen a szinten túllépve mintegy metafizikai határt alkotnak, amely leszűkül, egyénekre hat ki. Megjelennek a határok közé szorult személyek és utódaik. A külső határok mellett létrehozzák belső határmezsgyéiket is. Néhányan önmaguk korlátozásával jövőképeket is elvesztik. Ahol határ van, ott szükségszerűen megjelenik az út képe is. A jelenkori vajdasági irodalom szövegeit átszelik a különféle utak, ezzel létrejön egy új regénytípus. Egy olyan regényé, ahol szűkebb téridőben mozgunk útleírások alapján. A határokat átszelő utak pedig az egyén kettéosztottságát és egyesítésének vágyát foglalják magukba. Az egyénen túllépve a túlit, az idegent és a másságot is megjeleníti a határhelyzet.

Faragó Kornélia: *Geo-anarchikus tériesség, sűrű történelem (a vajdasági magyar irodalomban)*. Az előadó azt vizsgálja dolgozatában, hogy a „Nagy Jugoszlávia” miként megy át textusba. A prózaszövegek őrzik a múltat, az „Így éltünk”-et. A múlt az írásosság által van jelen. Egy időben van jelen két valóság. A nagy és a kis formák játékból épül fel a világ. A nagy formák jelképezik a régi, letűnt kort, amelyhez érzelmileg kötődnek a bennük élt emberek, míg a kis formák a rájuk való emlékezést, a belőlük való építkezést jelentik. Az írásos emlékrögzítés furcsa módon újraalkotja a nagy formát. Megjelenik a szövegekben a sűrű, mikrotörténeti adagolás. Rengeteg név, dátum, terméknev stb. halmazza el az ilyen irodalmat. Ezeknek a műveknek sok olvasata van, másként tekint rá az, aki benne élt az akkori világban, másként, aki itt született, de már egy másik formában, a kisebbben, és egészen másként olvassa az a szövegeket, aki csak hallott vagy éppenséggel nem hallott róla. A titkosság szemantikája is fontos momentum. Ez nem más, mint a kommunikáció szemantikája negatív előjellel. Az elbeszélés sokszor nem a beszélést mutatja be, hanem magát a hallgatást.

A dolgozatok tematikájukat illetően sokat foglalkoztak az én-nel, a művek lezáratlanságával, a testtel és a jelenkori irodalom értelmezhetőségének lehetőségeivel.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk szerkesztősége megköszöni a folyóirat előző szerkesztőbizottsága tagjainak színvonalas és eredményes munkáját, amellyel lehetővé tették a folyóirat folyamatos megjelenését.

A Forum Könyvkiadó igazgatóbizottsága 2007. december 26-án tartott ülésén megválasztotta a Létünk új szerkesztőbizottságát.

Tagjai:

Dr. Barótiné dr. Gaál Márta, Szegedi Tudományegyetem BTK Germán Filológiai Intézet, Szeged

Dr. Juliane Brandt, Ludwig-Maximilians-Universität, München

Dr. Maria Dobrenov-Major, Griffith University, Brisbane

Dr. Kartag-Ódri Ágnes, Jogtudományi Kar, Újvidék – Alkotmánybíróság, Belgrád

Dr. Mészáros Szécsényi Katalin, Természettudományi Kar, Újvidék

Németh Ferenc, Forum Könyvkiadó, Újvidék

Dr. Ózer Ágnes, Városi Múzeum, Újvidék

Dr. Szilágyi Márton, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest

Dr. Vincze István, Belgrádi Csillagvizsgáló, Természettudományi Kar, Belgrád

A szerkesztőbizottság 2008. január 25-én tartotta alakuló ülését, amelyen megvitatta az évi munkatervet. A bizottság külföldi tagjaival a modern elektronika eszközei révén nyílik lehetőség a folyamatos és sikeres együttműködésre.

A SZERKESZTŐSÉG

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Andrić Edit egyetemi rendkívüli tanár,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Bálint István publicista, Újvidék

Dr. Bertók Rózsa egyetemi docens, PTE BTK Filozófia Tanszék, Pécs

Boldizsár Anna egyetemi hallgató,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Cindori Mária tudományos szakmunkatárs,
Irodalmi és Művészeti Intézet, Belgrád

Csorba Béla lektor, BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Farkas Tamás egyetemi adjunktus,
ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest

Dr. Hermann Róbert történész, levéltári kirendeltségvezető,
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Bécs

Horváth Futó Hargita egyetemi tanársegéd,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Kovács Rácz Eleonóra magiszter, egyetemi tanársegéd,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Madácsy Piroska nyugalmazott főiskolai tanár, Szeged

Mák Ferenc művelődéstörténész, Budapest